

PÁRTVERSENY-MINTÁZATOK ÉS BLOKK-POLITIKA KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN (1990–2009)¹

Enyedi Zsolt

(egyetemi docens, Közép-európai Egyetem Politikatudományi tanszéke)

Fernando Casal Bértoa

(doktorandusz, European University Institute)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a pártrendszerek belső szerkezetének legfontosabb jellemzői alapján elemzi a kelet-közép-európai országok elmúlt két évtizedét és megvizsgálja, hogy a pártversengés különböző sajátosságai hogyan függnek össze egymással. A szerzők a fragmentáltságot, a polarizációt, az illékonyt és a Peter Mair által bevezetett zártságot a pártversengés meghatározó dimenzióiként kezelik, de ezekkel egyenrangúnak ítélik a pártok közötti viszonyok kvalitatív jellemzőit. Az utóbbi kategóriába tartozik annak a kérdése, hogy a pártok közötti szövetségi viszonyok mennyire tartósak, hogy az ideológiai hasonlóságnak mekkora szerepe van a koalíció-kötésnél s hogy hány és milyen ideológiájú tábor létezik egy adott pártrendszerben. Az adatok elemzése megmutatta, hogy az elmúlt időszakban a pártviszonyok Magyarországon és Csehországban sokkal kikristályosodottabbak voltak, mint Szlovéniában, Észtországban, Bulgáriában és Lettországon, míg a térség többi állama e két csoport között helyezkedett el. A szavazatingadozás kivételével a többi mutató meglehetősen hasonló rangsort alakított ki a pártrendszerek között, igazolva, hogy létezik egy intézményesedési tünetegyüttes, amelynek azonban a párteltek által kevésbé kontrollált illékonyt nem szerves része.

Kulcsszavak: pártrendszerek ■ Kelet-Közép Európa ■ demokratizálódás ■ pártszövetség
■ koalíciók

BEVEZETÉS

Az Európai Unió tíz új keleti tagországa, nagyjából egészében, a nyugat-európai mintákat követi az alkotmányos és gazdasági berendezkedés tekintetében. Bár sokan tartottak attól, hogy hibrid, csak félig demokratikus rendszerek fognak kialakulni, a gazdaságot és az állampolgári jogokat szabályozó intézmények a liberális demokráciák logikáját követik. A pártrendszerek működése és mindenekelőtt stabilitása tekintetében azonban továbbra is meglehetősen éles határ húzódik Kelet és Nyugat között (Mair, 1997; Millard, 2004; Lewis, 2006; Enyedi, 2006; Webb és White; 2007; O'Dwyer, 2006: 43; Toole, 2000: 442).

Mára az új tagállamok mindegyikében legalább öt szabad parlamenti választás zajlott le. Ez az időtáv lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk a térség pártrendszereinek legfontosabb strukturális jellemzőit². Ez írásunk egyik fő célja, a másik, hogy a konkrét esetektől függetlenül meghatározzuk a pártrendszerek kulcselemeit és ezáltal elősegítsük a pártrendszerek kutatását és modellezését.

Az első részben kutatásunk alapfogalmait és azok mérésének módját írjuk le. Majd friss adatokkal illusztráljuk a tíz politikai rendszer közötti különbségeket és a rendszereken belüli időbeli változásokat. Végül a pártrendszerek dimenzióinak egymás közötti viszonyát vizsgáljuk meg.

A pártrendszereket természetesen sok szempontból lehet osztályozni, és az elmúlt években a térség rendszereit is értékelték már a közpolitikai döntések (Roberts, 2009), a pártoknak az államhoz való viszonya (Grzymala–Busse, 2007) vagy az ideológiai, programatikus kikristályosodás (Kitschelt és tsai, 1999) szempontjából. Minket a pártrendszerek rendszer-szerűsége érdekel: vagyis az, hogy a pártok viszonyai mennyiben strukturáltak és megjósolhatók, hogy hány szereplős a játéktér, melyek a domináns alternatívák és milyen a pártok egymáshoz való viszonya.

A régió politikusainak hasonló kihívásokkal kellett szembenézniük, de az eltérő kulturális örökségek és erőforrások egymástól meglehetősen eltérő válaszokat szültek a gazdaság és politika legtöbb területén. Az országok teljesítménye gyakran szélsőségek között ingadozott (gondoljunk csak Szlovákiára), s így koránt sem egyértelmű, hogy a pártviszonyok tekintetében mely országoknak kell egymásra hasonlítaniuk, illetve hogy az időbeli változásoknak milyen irányba kell mutatniuk.

A bemutatandó elemzés igazolja, hogy a térség pártrendszerei nem konvergáltak egy mintázat felé: egy részük a bipoláris, másik részük a többpólusú mintázat felé mozdult el az elmúlt években. A kormányalakítás mikéntje tekintetében a legtöbb pártrendszer könnyen besorolható a nyitott vagy egyértelműen zárt logikájú, kevés szereplős rendszerek csoportjába. Ebben a vonatkozásban az útfüggőség jelei dominálnak, az országcsoportok között kicsi az átjárás. A zárt logika polarizáltsággal, a pártrendszer koncentrációjával, valamint a szövetségi struktúrák nagy jelentőségével és viszonylagos stabilitásával járt együtt, vagyis az elemzett pártrendszerdimenziók meglehetősen szorosan együtt mozognak. A szavazatingadozás az egyetlen tényező, amely valamelyest kilóg a sorból.

A PÁRTRENDSZER DIMENZIÓI

Bár sokan felpanaszolják a pártrendszerekkel kapcsolatos fogalmi konszenzus hiányát (Daalder, 1983: 27; Sartori, 1976: 297; Ware, 1996; etc.), egyetértés látszik kikristályosodni Sartori klasszikus definíciója körül, mely szerint a pártrendszer „a pártok közötti versenyen alapuló interakciók rendszere” (Sartori,

1976: 44). Mi is ezt a definíciót vesszük alapul, kiegészítve azzal a megfigyeléssel, hogy „a pártok versenyének jellege a politikai rendszer egy adott szintjén különbözhet attól, hogy hogyan zajlik a verseny egy másik szinten” (Bardi és Mair, 2008: 161). Ezért a pártrendszerek profiljának megrajzolásánál figyelembe vesszük a választói, a parlamenti és a kormányzati (kormányalakítási) szintet is (Smith 1990: 195).

Vannak olyan kutatók, mindenekelőtt Peter Mair (2001, 2007), akik a kormányzati szinten zajló interakciókat tekintik a pártrendszerek meghatározó aspektusának. Mair megközelítésében a koalíciókötés logikájának szabályossága és megjósolhatósága (ennek kifejtését lásd a következő fejezetben) határozza meg a pártrendszerek zártságát vagy nyitottságát. A zártság mértékét mi is az egyik fontos dimenzióknak tekintjük, de nem gondoljuk, hogy annak vizsgálata önmagában elégséges lenne a pártrendszer-profilok megrajzolásához. Amennyiben csak a kormányzati koalíciókat vizsgálnánk, akkor például kimaradnának a látókörből az ellenzéki pártok, pedig a pártrendszer működése, valamint a kormányok stabilitása, jelentős mértékben függ az ellenzék jellegétől.

Ezért a pártrendszerek leírásához be kell vonnunk a kormányzati téren kívül eső, a pártpolitikát jellemző változókat. Ezek közül három, az ideológiai polarizáció, a fragmentáltság és a választói illékonyosság (szavazatingadozás), szinte állandó alanya a pártrendszer-elemzéseknek. Véleményünk szerint jogosan. A pártrendszer *fragmentációjának* jelentős a hatása a pártpolitika stabilizálására, meghatározza a lehetséges interakciók számát, és tükrözi a pártok közötti erőegyensúlyt. A *polarizációnak* (az ideológiai pozíciók széthúzottóságának) a hiánya segítheti a koalíciók kialakulását, a kormánypolitikák folytonosságát, és csökkenti a választások tétjét és jelentőségét. A polarizáció Kelet- és Nyugat Európában egyaránt elősegíti a pártokkal való azonosulás kialakulását (Enyedi és Todosijevic 2008). Végül pedig az *illékonyosság* révén a választói viselkedésnek azt a jellemzőjét emeljük be az elemzésbe, amely legközvetlenebbül függ össze a pártrendszer stabilitásával és konszolidációjával.

Az eddigi négy dimenzió megragadható kvantitatív, folytonos változókkal és e változók révén könnyű rangsort állítani az egyes országok között. A standard mérőeszközök használata elősegíti az összehasonlítást. Az ár azonban hatalmas: a nemzeti sajátosságok elmosódnak, a minőségbeli különbségek mennyiségbeli különbségekként jelennek meg.

Pedig egy pártrendszer profiljához hozzátartozik az is, hogy melyek a fő alternatívák a választók előtt: más szóval melyek a pártrendszer legfontosabb blokkjai, milyen e blokkok ideológiai karaktere, melyek vezető pártjaik, s az adott politikai rendszeren belül mekkora stabilitásuk, és súlyuk van e blokkoknak. Tanulmányunkban a blokk és az alapvető választási alternatíva kifejezéseket a pártok olyan csoportjaira használjuk, amelyeknek tagjai meghatározott, közös ideológiai karakterrel bírnak, együttműködnek, és arra törekednek, hogy saját miniszterelnök-jelöltjük legyen.

Miközben a pártrendszer-változás sokféleképpen definiálható, a résztvevők számára az jelent valódi, jól érzékelhető, következményekkel bíró változást, ha átalakul az alapvető alternatívák sora, megváltozik ideológiai karakterük és vezető pártjuk. Az összehasonlító kutatásokban ezek a tényezők gyakran háttérbe szorulnak kvalitatív jellegük miatt, és az ezzel együtt járó szubjektív értékelések okán. Nehéz például eldönteni, hogy mikor eléggé sajátos és jelentős egy pártcsoport ahhoz, hogy lényeges, önálló alternatívaként vegyük számba. Mi azonban azt gondoljuk, hogy a kvalitatív megállapításoktól való tartózkodás nem kevésbé aggályos, mint a vitatható kutatói döntések meghozatala. Ezért javasoljuk, hogy a blokk-politikát, és azon belül a blokkok stabilitását és relevanciáját is a pártrendszer alapvető dimenziói között tartsák számon az elemzők.

A PÁRTRENDSZER LEGFONTOSABB DIMENZIÓINAK MÉRÉSE

A fragmentáltságot a Laakso és Taagepera (1979) féle „pártok effektív száma” (ENP) indexnek a parlamenti arányokra alkalmazott változatával ($ENP=1/\sum s_i^2$, s_i az i párt mandátumainak az aránya) mértük (lásd: Enyedi és Körösényi, 2004: 143). A polarizáció esetében nem létezik az ENP-hez hasonlóan széles körben elfogadott index. Az alábbiakban mi a pártok bal–jobb–pozíciójának szórásával jelezzük a polarizáció mértékét. A pártpozíciók méréséhez négy adatbázist használtunk, hogy csökkentsük a hibalehetőséget. Két szakértői becslésre (Hooghe és társai, 2008; Benoit és Laver, 2006) és a European Election Studies (EES) 2004-es kutatásának adataira támaszkodtunk. Az EES-adatokból kétféle értéket szűrtünk ki: a pártok szavazóinak átlagpozícióját, valamint a válaszolók átlagos véleményét az adott pártok pozíciójáról. (Sajnos Litvánia, Bulgária és Románia nem volt része az EES-nek, ezért esetükben csak az első két adatbázisra támaszkodhattunk.) A polarizáció hozzávetőleges mértékét a fenti adatokra támaszkodva becsültük meg. Végül a választói ingadozás (illékonyosság) mérésére egy szokásos, bár nem problémamentes, formulát, a Pedersen-féle indexet használjuk ($TEV=\sum |v_{i,t-1}-v_{i,t}|/2$, a $v_{i,t}$ az i párt szavazataránya a t választáson, Pedersen, 1979). Az index a szavazatváltások mértékét és a pártok kínálatának stabilitását egyaránt jelzi, de a jelen tanulmány szempontjából elsősorban a pártrendszerek konszolidációjának választói oldalát ragadja meg.

Azt, hogy hol húzódnak a pártrendszer blokkjainak határai, leginkább a választások előtti³ és utáni koalíciók jelzik. Ebben az esetben sem beszélhetünk azonban tökéletes indikátorról, ugyanis átmeneti körülmények miatt a megkötött szövetségek eltérhetnek a hosszú távú viszonyrendszertől. A pártok nem csak azért tarthatják távol magukat konkrét kormánykoalícióktól, mert eltérnek a kormányzati elképzeléseik vagy mert rossz viszonyban vannak az azt alkotó pártokkal, hanem például mert el akarják kerülni a kormányzással járó népszerűségvesztést. Ezért az alábbi klasszifikációk esetében nem követ-

tük mechanikusan a létrejött koalíciók mintázatát, hanem az adott országokra vonatkozó irodalomra támaszkodtunk és az országokat jól ismerő szakértőket egyeztetettünk.

A pártblokkok mint a szavazók mentális térképének főútvonalai értelmezhetők. Sartori logikáját követve ez egyben azt is jelenti, hogy a szavazói támogatottság nagysága fontos, de nem egyetlen meghatározója annak, hogy melyek a releváns blokkok. Egy olyan szélsőséges párt például, amelyik tíz százalékot kap, nagyobb eséllyel van hatással a politikai beszédmódra és dinamikára, mint egy 20 százalékos párt, amely etnikai kisebbséget vagy foglalkozási csoportokat képvisel. Az utóbbi talán stabilabb résztvevője az adott pártrendszernek, de kevésbé valószínű, hogy megtestesíti az ország előtt álló alapvető irányok egyikét.

A blokkokat az alábbiakban olyan jelzőkkel (nacionalizmus, populizmus, konzervativizmus, szocializmus, kommunizmus) jellemezzük, amelyek túlmennek az egyszerű bal–jobb dichotómián, de azért jól értelmezhetők a térség összes országában. Azokat a blokkokat, amelyeknek legfőbb vonzerejük a vezetőjük, „karizmatikus” jelzővel illetjük. Az esetek egy részében ez a címke csak kiegészíti az ideológiai identitást, míg más esetekben a párt lényegét adja. A pártok ideológiai címkéjének meghatározásánál figyelembe vettük, hogy milyen értékeket vállalnak, hogy a nemzeti erőterben milyen célok hangsúlyozásával tűnnek ki (vagyis milyen a *relatív* profiljuk), valamint az európai politikai és politológiai diskurzusban hogyan szokás besorolni a hasonló karakterű pártokat. A pártok „címkézése” akkor sem lenne problémamentes vállalkozás, ha a pártok következetesen tartanák magukat egy adott ideológiai irányhoz, és ha a környezet változása révén nem változna folyamatosan a pártok helyi értéke. Mégis ezen a ponton is úgy gondoljuk, hogy a vitatható kategorizálás előrelépést jelent az ideológiailag „vak” elemzésekhez képest.

A pártblokkokat azon országokban tartjuk *relevánsnak*, amelyekben a koalíciós alternatívákat erősen korlátozzák történelmi és ideológiai mintázatok. *Blokk-stabilitásról* pedig akkor beszélünk, ha a szövetségi struktúrák ritkán változnak.

A pártrendszer zártságának operacionalizálása a legbonyolultabb. Mair a zártság három elemét különbözteti meg. Az első elem a váltógazdaság jellege (patterns of alternations in government), hogy tudniillik a választásokat általában a kormánypártok összességének vagy egy részének a lecserélése követi, vagy esetleg mindannyian helyükön maradnak. A második összetevő arra vonatkozik, hogy a koalíciós kombinációk ismétlik-e a korábbi kormányok összetételét, vagy innovatív, soha nem látott mintázatokat hoznak létre. A harmadik faktor a kormányhoz való hozzáférésre vonatkozik. Itt az a kérdés, hogy egy adott időszakban minden párt kormányra kerül-e, vagy egyes pártok permanensen ellenzéki helyzetbe szorulnak.

A fenti tényezők alapján Mair a pártverseny két ideáltípusát állítja fel (1.

táblázat). Az első típus a nyitott struktúra amelyben (1) a kormányváltások részlegesek, (2) a kormányzati alternatívák rendszeresen megújulnak és (3) minden pártnak alkalma van kipróbálni magát kormányon. A zárt struktúra jellemzői: (1) a kormányváltásra vagy egyáltalán nem kerül sor vagy ha igen az teljes, (2) a kormányzati alternatívák stabilak, (3) a pártok egy része kima-
rad a kormányalakításokból.

1. táblázat. A kormányalakítási aréna zártsága/nyitottsága (operacionalizálás)

KOMPONENSEK	ZÁRT KORMÁNYALAKÍTÁSI ARÉNA	NYITOTT KORMÁNYALAKÍTÁSI ARÉNA
Váltógazdaság	Teljes/Nincs (1)	Részleges (0)
Kormányzati formula	Ismerős (1)	Innovatív (0)
Kormányhoz való hozzáférés	Vannak pártok, melyek nem koalícióképesek (1)	Minden párt koalícióképes (0)

Forrás: Mair (1996: 95) alapján

A fenti táblázatban tehát 0 jelenti a nyitottságot, 1 a zártságot. Ha egy kormányváltás esetén a kormány összetétele nem változik, vagy éppenséggel teljesen megváltozik (vagyis az összes párt lecserélődik), akkor a kormányváltás tekintetében 1 az eredmény. Amennyiben új párt nem csatlakozott a kormányhoz és a kormány összetétele nem változott, akkor a hozzáférés és a formula tekintetében is 1-t adtunk. Ha egy rendszer nyitottnak bizonyul egy dimenzió mentén (pl. részleges a kormányváltás), de zárt a másik két vonatkozásban (nincs új párt a kormányban, nem újszerű a koalíció pártösszetétele) az össz-zártság tekintetében 66,6 az eredmény. Az egyes időszakokat a kormányváltások eredményeit összeadva és a kormányváltások számával elosztva jellemezzük.

Innovatív kormányoknak azokat tekintettük, amelyek korábban (a rendszerváltás utáni időszakban) nem látott pártkombinációt hoztak. Vagyis ha egy párt először kap lehetőséget arra, hogy egyedül kormányozzon, akkor a kormány automatikusan innovatívnak minősül akkor is, ha az adott párt korábban koalícióban már volt kormányon (Mair, 2007: 140). Az újpártiságnak a következők a kritériumai:

- a) Ha két párt összeolvad, akkor az egyesült párt újnak számít.
- b) Amennyiben egy párt több szervezetre hullik, akkor ezeket a szervezeteket általában új pártokként kezeljük, kivéve, ha az egyikük egyértelműen utódnak tekinthető.

A fenti számításokhoz azonban előbb el kellett döntenünk, hogy hogyan mérjük a kormányok számát és pártösszetételét. Azokat a pártokat tartjuk kormányon lévőnek, amelyek minisztert adnak. Kormányváltásról akkor beszélünk, amikor (1) megváltozik a kormányok pártösszetétele (vagyis, amikor egy párt elhagyja a kormányt vagy csatlakozik hozzá); (2) a miniszterelnök távozik; és ha (3) parlamenti választás zajlik le, még ha utána a kormány összetétele nem is változik (Müller és Strom, 2000: 12). Az ügyvivő kormányokat, hogyha azok

csak rövid ideig, a választásokig tartó időszakot áthidalandó voltak hivatalba, nem vettük figyelembe. A huzamosabb ideig hivatalban lévő, szakértői, pártok feletti kormányok szakítást jelentenek a kormányalakítások szokásos menetével, ezért ezek 0-t kaptak mindhárom dimenzióban, kivéve, ha a névleges technokrata jelleg mögötti párttámogatás egyértelműen kirajzolódott.

Nehezebb kérdés az első demokratikus kormány meghatározásának kérdése. Egyes országokban az első demokratikus kormány az első szabad választás után jött létre, de még azelőtt, hogy az ország függetlenné vált volna. Másokban egy átmeneti alkotmányozó nemzetgyűlés alakította ki, egy átmeneti kormány segítségével az új alkotmány kereteit, az alkotmány elfogadás után új választásokat rendeztek, az átmeneti kormány lemondott és egy teljes felhatalmazású kormánynak adta át a hatalmat (Müller-Rommel és társai 2004: 870). Tanulmányunkban, az összehasonlíthatóság kedvéért⁴, az alapító választásokat követő első kormányt tekintjük alapító kormánynak, lásd a 2. táblázatot.

2. táblázat. Átmenet és első kormányok Kelet-Közép-Európában

ORSZÁG	FÜGGETLENSÉG IDŐPONTJA	A DIKTATÚRÁT ZÁRÓ VÁLASZTÁS	A DEMOKRÁCIÁT MEGALAPOZÓ VÁLASZTÁS	A DEMOKRÁCIÁT MEGALAPOZÓ KORMÁNY
Bulgária	–	1990. VI. 10.**	1991. X. 13.	1991. XI. 8.
Csehország	1993. I. 1.	1990. VI. 8-9.*	1992. VI. 5-6.	1993. I. 1.
Észtország	1991. IX. 6.	–	1992. IX. 20.	1992. XII. 21.
Litvánia	1991. IX. 6.	–	1992. X. 25.	1992. XII. 2.
Lengyelország	–	1989. VI. 4.***	1991. X. 27.	1991. XII. 23.
Lettország	1991. IX. 6.	–	1993. VI. 5-6.	1993. VII. 4.
Magyarország	–	–	1990. V. 3.	1990. V. 23.
Románia	–	1990. V. 20.**	1992. IX. 27.	1992. XI. 13.
Szlovákia	1993. I. 1.	1990. VI. 8-9.*	1992. VI. 5-6.	1993. I. 12.
Szlovénia	1991. VI. 25.	–	1992. XII. 6.	1993. I. 12.

Megjegyzés: * Csehszlovák Szövetségi Gyűlés; ** az alkotmányozó gyűlés megválasztása; *** csak a mandátumok harmada volt szabad választás eredménye.

PÁRTRENDSZER-PROFILOK: MINTÁZATOK ÉS TRENDEK

A pártrendszerek konfigurációi: blokkok, vezető pártok és ideológiai választóvonalak

Nincs a vizsgált országok között olyan, amelyiknek az elmúlt húsz éve egyetlen mintázattal volna jellemezhető, de néhányuk az időszak nagy részét egyetlen konfigurációban töltötte el. Az alábbiakban egy-két bekezdésbe sűrítettük a vizsgált pártrendszerek fejlődését a választási és ideológiai alternatívák tekintetében.

A szlovén pártrendszer fragmentáltként indult, de hamar kiemelkedett egy meghatározó, ún. pivotális, vagyis a döntéshozatalban megkerülhetetlen párt, a liberális LDS. Bár az ideológiai orientációt tekintve bal-közép, a szervezeti hagyományait tekintve pedig baloldali volt a párt, a pártrendszeren belüli pozíciója a benelux kereszténydemokratákéhoz volt hasonlítható, amennyiben balra és jobbra is nyitottak voltak. A baloldali és jobboldali pártok másodrangú szerephez jutottak a liberális közép mellett. A pártrendszer ideológiai és szövetségi strukturálódása alacsony maradt, de ez a laza struktúra, egészen a liberális demokraták 2004-es összeomlásáig, viszonylag stabil volt. A pártrendszer második fázisát egy bipolárisabb logika jellemezte, melynek keretében konzervatívok és szociáldemokraták (az SDS és az SD) kerültek szembe egymással, bár a versengés stílusa pragmatikus maradt.

Magyarországon a hárompólusú mintázat legfeljebb 1994-ig tartott. Azonban még a szocialisták (MSZP), a konzervatívok (az MDF vezetésével) és a liberálisok (az SZDSZ vezetésével) versengésének időszakában is bipoláris volt a politikai diskurzus: az első hónapokban a kommunista–antikommunista szembenállás, utána a kulturális ellentét polarizálta a konzervatívokat és a (szociál)liberálisokat. 1994 után a kétblokkos vetélkedés keretein belül a baloldal (az MSZP vezényletével), és a jobboldal (a Fidesz vezényletével) nagyjából hasonló mértékű támogatottsággal bírt, együttesen általában begyűjtve a szavazatok kilencven százalékát. Az agresszív, kompromisszumokat elutasító stílus nemzetközileg is kiemelkedő mértékű érzelmi, ideológiai polarizálódást eredményezett és marginalizálta a középpártokat.

Csehországban az első periódust a kommunisták és a fokozatosan fragmentálódó antikommunisták szembenállása jellemezte, hasonlóan jónéhány szomszédos pártrendszerhez. Azonban a cseheknél nem egy nagy szociáldemokratizáló posztkommunista és egy kis ortodox kommunista párt foglalt helyet a baloldali póluson, hanem egy közepes nagyságú ortodox kommunista párt. Ahogy a szociáldemokraták (CSSD) erősödtek a politikai arénát mindinkább a balközép és a jobbközép vetélkedése kezdte dominálni. A középen lévő kispártoknak fontos szerep jutott a kormányalakításokban, azonban ideológiai és választói szempontokból is a kommunista párt (KSCM) volt a harmadik erő. Tekintetbe véve azonban a kommunisták kormányképtelenségét, a cseh pártrendszert leginkább olyan két és feles rendszernek írhatjuk le, melyben a szociáldemokraták és a konzervatívok (ODS) voltak a fő alternatívák. A bipoláris logika az elmúlt években tovább erősödött.

Nehezebb ideológiai címkékkel leírni az észti pártrendszert, miután az észti politika általában is kevésbé ideologikus. A kezdeti versengés a mérsékelt és technokrata reformerek valamint a nacionalista (de ugyanakkor Nyugat-barát) anti-kommunisták között folyt. A második mintázat, amely a mai napig érvényben van, többpólusú. Három erő emelkedik ki a sokpárti környezetből: a konzervatívok (az Isamaa vezetésével), a jobboldali gazdaságpolitikát képviselő

selő liberális technokraták (a Reform vezetésével) valamint a Centrum (Kesk). Az utóbbi a pártrendszer ideológiailag legambivalensebb tagja, de talán leginkább egy balra húzó és mérsékelt populista erőnek lehet leírni, mely ugyanakkor a pártrendszer oroszbarát pólusát foglalja el, s amelynek fő vonzereje a vezetője. Az észtpártok szövetségi viszonyai gyakran változnak, bár a konzervatívok és a liberálisok általában partnernek tekintik egymást.

A román pártrendszer történetét három szakaszra kell bontanunk. Az első mintázat kétpólusú volt, szembeállítva a posztkommunista szocialistákat a pártok egy olyan csoportjával, amelyet a konzervatívok és a liberálisok domináltak. A két blokk között mozogtak a kis támogatottságú, de nem jelentéktelen szociálliberális Demokraták, míg a pártrendszer jobbszélén a nacionalistákat találhattuk, akik a kilencvenes években együttműködtek a szocialistákkal, de megőrizték ideológiai különállásukat. A második mintázatban a nacionalisták vesztek jelentőségükből, míg a Demokraták erősödtek. Azonban a két alapvető alternatíva ugyanaz maradt (csak annyi változás történt, hogy a jobboldal vezetőjének a szerepét a liberálisok, a PNL, vette át a konzervatívoktól, a PNTCD-től). A harmadik mintázat a Demokraták további erősödését és pólusképző tényezővé való átalakulását tükrözi. Karizmatikus vezér által vezetett, homályos orientációjú párttá váltak, amelyben a populista és a jobbközép elemek keverednek. A három pólusképző párt (PDS, PNL és PDL) majdnem tökéletesen egyenlő oldalú háromszöget képeznek, bármilyen koalíció előtt nyitva hagyva a lehetőséget.

Az első szlovák pártrendszernek a nacionalisták (HZDS) valamint a liberálisok, konzervatívok és szociáldemokraták alkotta színes koalíció szembenállása adott struktúrát (bár a szocialisták egy időben köztes pozíciót foglaltak el). Az ezredfordulóra a nacionalisták meggyengültek, azonban a bipoláris logika megmaradt. A második mintázatban, csakúgy mint az elsőben, a konzervatív liberálisok (az időszak nagy részében az SDKÚ által vezetve) egy olyan populista táborral konfrontálódtak, melyet karizmatikus politikus vezetett. A második fázisban azonban a gazdasági kérdések jóval nagyobb szerep játszanak a táborok szembenállásában, valamint a SMER, a populista tábor vezetője, pragmatikusabb, és ezért nyitottabb az alternatív koalíciók felé, mint a HZDS volt.

Lettországot a pártok és a blokkok tekintetében is fragmentáltság jellemzi. Az 1990-es években egy részben etnikailag (orosz), részben pedig ideológiailag (baloldali) definiálható blokk (a Harmónia nevű párt által vezetve) két jobboldali pártcsoporttal állt szemben, egy liberálisabbal (melyet az LC vezetett) és egy konzervatívabb és nacionalistább irányultságúval (melyet az LNNK vezetett). Az LC hanyatlása miatt a centrum meggyengült, a jobboldali pártok a konzervatív TP körül csoportosultak, és a versengés stílusa konfrontatívabbá vált. A második mintázat ugyanakkor az elsőre emlékeztet, amennyiben fennmaradt a fragmentáltság, a magas választói ingadozás és a baloldali pártok kormányzásból való kizártsága.

Litvánia egy egyértelműen kétblokkos versengéssel indított, a kommunista örökség értékelése által megosztott LDDP és a Haza Unió vezetésével. Ezt az egyszerű logikát a liberálisok (NS) ezredvégi megjelenése zavarta meg. A harmadik fázisban is hárompólusú a rendszer, de ezúttal a populisták (egymást váltogató pártok és politikusok vezetésével) állnak szemben a szocialistákkal és a konzervatívokkal.

Első szakaszában a lengyel pártrendszer is hárompólusú volt, de a szocialisták (SLD) és a konzervatívok (akiknek legfontosabb pártja abban az időben a ZChN volt) közé szorult (az UD, és később az UW által vezetett) liberálisok pozíciója hamar meggyengült. A liberálisok egy része kivonult a politikából, mások a konzervatívokhoz csatlakoztak, kétpólusúvá alakítva a pártpolitikát. A jelenlegi helyzet nehezen összefoglalható és meglehetősen sajátos. Szocialista csoportok ugyan léteznek, de szerepük másodlagos. A populista konzervatívok (PiS) és a konzervatív liberálisok (PO) jelentik a két valódi alternatívát. Miközben ideológiailag ez a két csoport eredetileg meglehetősen közel volt egymáshoz, mára már a különbség a gazdaságpolitikában (a PiS állampártibb), a kultúrpolitikában (a PO megengedőbb, toleránsabb) és az antikommunizmus terén (a PiS keményvonalasabb) egyértelműek.

A bolgár rendszert, mint a térség több más pártrendszerét, kezdetben az antikommunista törésvonal határozta meg. A kétblokkos struktúra (mely alatt a szocialistákat, a BSP vezetésével, és a konzervatívokat, az SDS vezetésével kell érteni) majdnem egy évtizedig állt fenn, centrifugális, bipoláris mintázatot produkálva. Ezt a világos logikát egy centrista, többé-kevésbé liberálisnak leírható erő megerősödése (NDSV) tette bonyolultabbá, amely azonban inkább vezetőjével mint ideológiájával kampányolt, s amely nyitottabbnak mutatkozott a szocialistákkal, mint a konzervatívokkal való együttműködésre. A szocialisták a harmadik fázisban is alapvető választási alternatívát képeznek, a liberális közép azonban összeomlott. Az új rendszer leginkább három és fél pólusúnak tekinthető, a szocialisták mellett a konzervatívok és a populisták (a GERB vezetésével) jelentik a másik két pólust, a szélsőjobb (Ataka) pedig a fél pólust.

A 3. táblázat nagymértékű leegyszerűsítéssel ragadja meg az elmúlt két évtized változásait a tíz elemzett pártrendszerben. A blokkok ideológiai karakterét jelző rövidítéseket a táblázat alján lévő megjegyzés fejteti meg. Amikor csak lehetséges volt, a blokkokat szocialistáknak, konzervatívoknak vagy liberálisoknak jelöltük (illetve néhány esetben a konzervatív liberális vagy liberális konzervatív kifejezést használtuk). A nacionalista és populista jelzők általában másodlagos jegyekként szerepelnek, zárójelben, árnyalva a pártok ideológiai profilját, mint ahogy a karizmatikus jellegre, a kommunista eredetre vagy a pártok gazdasági, illetve kulturális programjára⁵ való utalások is. Azonban néhány esetben ezek a jelzők a pártok ideológiai arcélének a lényegét adják, és ezért mint alapvető címkét használjuk őket.

3. táblázat. Pártrendszerek mintázata:
a főbb pártblokkok identitása, száma és vezető pártja

ORSZÁG	IDŐ- SZAK	ALAPVETŐ ALTERNATÍ- VÁK SZÁMA	ALAPVETŐ ALTER- NATÍVÁK IDEOLÓ- GIAI JELLEGE	A BLOKKOK VEZETŐI	A BLOKK-MINTÁZAT MEGVÁLTOZÁSÁNAK OKA
Szlové- nia 1.	1990– 2004	3	szoc. (KM) lib. (KM) konz.	ZSLD LDS SLS	A közép összezsugorodik, az SDS a főbb jobboldali párttá válik.
Szlové- nia 2.	2005–	2	szoc. konz.	SD (ZSLD) SDS	
Magyar- ország 1.	1990– 94	3	szoc. (KM) lib. konz. (N)	MSZP SZDSZ MDF	A Fidesz a jobboldalhoz, az SZDSZ a szocialista kormányhoz csatlakozik, a rendszer bipolárisrá válik.
Magyar- ország 2.	1995– 2010	2	szoc. (JG, BK, KM) konz. (N, BG)	MSZP Fidesz	
Cseh- ország 1.	1992– 95	2	kom. libkonz.	KSCM ODS	A szociáldemokraták a fő baloldali alternatívává vál- nak, a rendszer kétpólusú- vá alakul.
Cseh- ország 2.	1995–	2,5	(kom) szoc. libkonz.	(KSCM) CSSD ODS	
Észt- ország 1.	1992– 99	2	technokraták libkonz. (N, JG)	Koond Isamaa	A Kesk és a Reform válnak a fő alternatívákká.
Észt- ország 2.	1999–	3	kisebbségbarát populisták (K) lib. (JG) konz. (N, JG)	Kesk Ref Isamaa	
Románia 1.	1992– 03	2, 5	szoc. (KM, N) konzlib. (nac, K)	PDSR/PSD PNTCD/PNL (PRM)	A konzlib. tábor szétesik, a nacionalisták megerő- södnek, a Demokraták popu- lista irányba indulnak, szövetséget kötnek a liberálisokkal, a naciona- listák háttérbe szorulnak.
Románia 2.	2003– 07	2,5	szoc. (KM) lib. populisták (K, JG)	PSD PNL (PD)	A liberálisok és Demokra- ták szétválnak, a Demokraták törlik alapszabályukból a PSD-vel való szövetség tilalmát.
Románia 3.	2007–	3	szoc. (KM) populisták (K) lib.	PSD PDL PNL	
Szlová- kia 1.	1992– 02	2	nacionalisták (P, KM) libkonz. és szoc.	HZDS KDH	A populista baloldal a Smer vezetésével szerveződik újjá.

Szlovákia 2.	2002–	2	szoc. (N, P, KM) libkonz. (JG)	Smer SDKU	
ORSZÁG	Idő- szak	ALAPVETŐ ALTERNATÍ- VÁK SZÁMA	ALAPVETŐ ALTER- NATÍVÁK IDEOLÓ- GIAI JELLEGE	A BLOKKOK VEZETŐI	A BLOKK-MINTÁZAT MEGVÁLTOZÁSÁNAK OKA
Lett- ország 1.	1993– 02	3	szoc./oroszl lib. konz. (N)	Harmónia LC LNNK	Az LC lehanyatlak, a TP a jobboldali pártcsoporth fő pártjává válik.
Lett- ország 2.	2002–	3	szoc./oroszl lib.–konz.–zöldek	Harmónia TP	
Litvánia 1.	1990– 00	2	szoc. (KM) konz.	LDDP Haza (TS/LK)	A liberálisok jelentősége megnő.
Litvánia 2.	2000– 04	3	szoc. (KM) lib. (K) konz.	LSDP NS Haza (TS/LK)	A populisták komoly erővel jelennek meg.
Litvánia 3.	2004–	3	szoc. (KM) populisták (K) konz.	LSDP nincs vezető Haza (TS/LK)	
Lengyel- ország 1.	1991– 2001	3	szoc. (KM) lib. konz. (N)	SLD UD ZCHN	A baloldali liberálisok visszaszorulnak, megjelennek a liberális konzervatívok.
Lengyel- ország 2.	2001– 05	2	szoc. (KM) libkonz. (JK)	SLD PO	A szocialisták kispárttá válnak, a jobboldal mérésékelt és populista szárnya kettéválik.
Lengyel- ország 3.	2005–	2	libkonz. konz. (JK, N, P)	PO PiS	
Bulgária 1.	1990– 2001	2	szoc. konzlib.	BSP SDS	A király mozgalma erős liberális centrumot alkot, a rendszer a sokpólusúság felé mozdul el.
Bulgária 2.	2001– 07	3,5	szoc. (KM) lib. (K) konzlib. (nacionalisták)	BSP NDSV SDS (Ataka)	Az NDSV és az SDS meggyengül, a GERB megerősödik.
Bulgária 3.	2007–	2,5	szoc. (KM) konz. (K, P) (nacionalisták)	BSP GERB (Ataka)	

Rövidítések: szoc. (szocialisták), konz. (konzervatívok), lib. (liberálisok), N (nacionalisták), P (populista), JG (jobboldali gazdaságpolitika), BG (baloldali gazdaságpolitika), JK (jobboldali kultúrpolitika), BK (baloldali kultúrpolitika), K (karizmatikus), KM (kommunista múlt)

A 3. táblázat jelzi, hogy a térség pártrendszerei nem egy mintázat felé konvergálnak. Vannak olyan országok, melyeknek mindig is bipoláris struktúrájuk volt (Csehország, Szlovákia), mások ebbe az irányba tolódtak el egy hárompólusú mintázat felől (Magyarország, Lengyelország, Szlovénia), megint mások fejlődési szakaszuk második részében váltak többpólusúvá (Románia, Észtor-

szág, Litvánia, Bulgária), s végül van egy olyan ország is, mely mindig is fragmentált volt (Lettország). Áttekintésünk közvetett módon azt is igazolja, hogy a térség országai nem nélkülözik a struktúrát és stabilitást, hiszen lehetséges volt majd két évtized turbulens pártpolitikai történetét két vagy három mintázatba belezsúfolni, azonban ezeknek a mintázatoknak nem azonos a relevanciájuk az egyes országokban. Ahol a koalíciók nem ideológiákra és múltbeli együttműködésekre alapulnak a pártok közötti hasonlóságoknak és barátságoknak kisebb a jelentősége. A 4. táblázat tartalmazza a blokkok stabilitásának és relevanciájának becsült mértékét. A stabilitás és a relevancia, néhány kivételtől eltekintve, együtt mozog. Csehországban az ideológiai konfiguráció stabil, azonban a pártok (az utóbbi években inkább az egyes képviselők) időről időre átnyúlnak a blokk-határokon, hogy létrehozzák a kormányzati többséget. Magyarországon a blokkon belüli lojalitás komolyabb tényező, azonban 1994 táján a pártviszonyok radikális átrendeződésen mentek keresztül. A skála másik végén, Lettországban szinte kizárólag az etnikai törésvonal korlátozza a koalíciós alternatívákat, miközben Észtországban gyakorlatilag semmilyen koalíció sem kizárható. Ugyanakkor a (gyenge) struktúra Észtországban nagyobb folytonosságot mutat, mint Lettországban, nagyrészt azért, mert az utóbbi országban új pártok nagyobb gyakorisággal jelennek meg.

4. táblázat. A blokkok relevanciája és stabilitása

ORSZÁG	BLOKKOK RELEVANCIÁJA	BLOKK-MINTÁZAT STABILITÁSA
Szlovénia	nagyon alacsony*	magas
Magyarország	nagyon magas	nagyon magas
Csehország	magas	nagyon magas
Észtország	nagyon alacsony	alacsony
Románia	alacsony	alacsony
Szlovákia	magas	alacsony
Lettország	nagyon alacsony	nagyon alacsony
Litvánia	magas	magas
Lengyelország	magas	alacsony
Bulgária	alacsony	alacsony

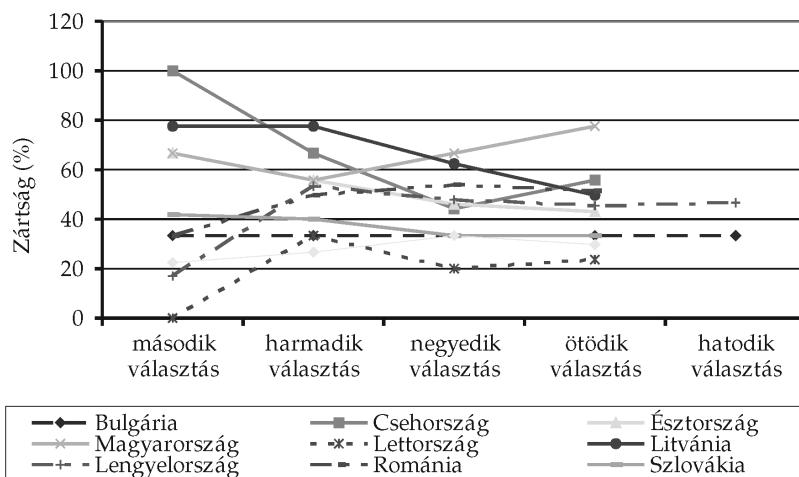
* A jelzők nem abszolút mércékhez, hanem a térségen belüli átlagokhoz viszonyítanak

Kormányzati aréna: zártság

Az 1. ábra mutatja, hogyan változott a pártversengés jellege az elmúlt két évtizedben. Az adatok itt némi konvergenciát mutatnak. Azonban a különbség Bulgária, Szlovákia, Szlovénia, és Lettország, illetve a másik oldalon, Magyarország, Csehország és (kevésbé) Románia és Litvánia között egyértelmű: a harmadik választás után a két csoport görbéi nem metszik egymást. De a nyitott országokban folyamatosan erősödik a zártság, s így a két csoport közti különbség

csökken. Csehország, Litvánia, és Észtország pártrendszerei kezdetben nyitottak voltak, de az első kettő már a kilencvenes évek első felében zárulni kezdett, az észt kormányzati aréna pedig fokozatosan veszítette el zárt státuszát, és mostanra mindhárom közepesen zártnak minősíthető. A bolgár pártrendszer viszont egyenletesen megőrizte nyitottságát az egész időszak alatt (33.3 százalék).

1. ábra. A kormányért folyó pártverseny zártsága, 1990-2009

Az 5. táblázat a pártrendszer-zártság átlagadatait tartalmazza. Vizsgált időszakunkban Magyarország a legzártabb ország. Magyarországtól leszakadva következnek a közepesen zárt országok: Csehország, Románia és Litvánia. Ezt a csoportot követi Lengyelország és Észtország. Végül a skála végén találjuk Szlovákiát, Bulgáriát, Szlovéniát és Lettországot.

5. táblázat. A kormányzati aréna zártsága, tizenkilenc év átlagai alapján

ORSZÁG	ZÁRTSÁG (%)
Magyarország	75,0
Csehország	55,6
Románia	51,5
Litvánia	50,0
Lengyelország	46,7
Észtország	42,4
Szlovákia	33,3
Bulgária	33,3
Szlovénia	29,6
Lettország	27,1

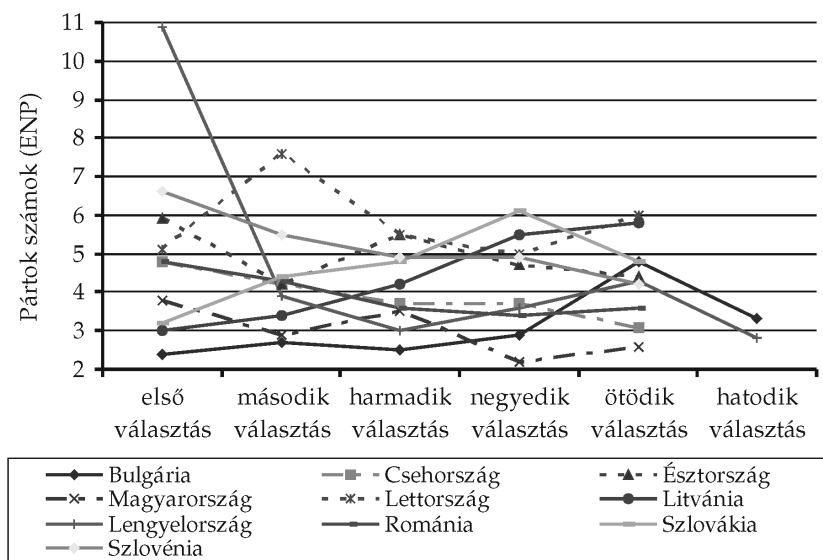
Forrás: A kormányok időtartamára vonatkozó adatok fő forrása Müller–Rommel és tsai. (2004),

de felhasználtuk a *European Journal of Political Research* Political Data Yearbooks adatait és az országsspecialisták ismereteit is.

Az adatok azt jelzik, hogy a kormányalakítások szintjén meglehetősen nyitottak a térség politikai rendszerei. Casal Bértoa (2007) tanulmánya hasonló módszerrel dolgozva vizsgálta Nyugat- és Dél-Európa demokratikus konszolidációjának első két évtizedét és jóval zártabb pártrendszereket talált. A másik következtetésünk az lehet, hogy meglehetősen nagy a szórás a régió belül. A sorrendünkben legfelül és legalul lévő országok azonosak azokkal, melyeket általában is intézményesedett illetve nem-intézményesedett pártrendszereknek tekint az irodalom. Litvánia és Románia viszonylag magas helye némileg meglepő. Úgy tűnik, hogy az utódpartok és az antikommunista ellenzék harca valamelyest strukturálta ezeket a rendszereket.

A parlamenti aréna: fragmentáltság

2. ábra. A parlamenti pártok effektív száma, 1990–2009

A második ábra azt jelzi, hogy az utóbbi években a pártok száma csökkent a régióban, bár Litvánia és Bulgária, valamint – bizonyos mértékben – Lettország szembementek a régiós trenddel. A pártok számának csökkenése mellett megfigyelhető konvergálásuk is amennyiben szélsőséges eredmények (lásd az első lengyel, vagy a második lett választás eredményeit) már nemigen születnek.

A 6. táblázat igazolja, hogy a posztkommunista politikát a pártok magas száma jellemezte. A parlamenti pártok effektív száma a legtöbb országban 4 felett volt. (Számos klasszifikációban 4 a választóvonal a koncentrált és fragmentált pártrendszerek között (Mainwaring és Scully, 1995: 31-32; Siaroff, 2000: 72.) A legtöbb szereplő Szlovénia és Lettország pártrendszerében található, mely országokat Szlovákia, Lengyelország, Litvánia és Észtország követi. Az ellenkező végleten Magyarországot és Bulgáriát, majd Romániát és Csehországot találjuk. A legkoncentráltabb rendszerekben a BSP és az SDS valamint az MSZP és a Fidesz közti éles versengés fékezőleg hathatott a pártok számára, s emellett Magyarország esetében az aránytalan választási rendszer szerepe is nyilvánvaló.

6. táblázat. Parlamenti pártok effektív száma, a vizsgált időszak átlagai

ORSZÁG	ENP
Magyarország	3,0
Bulgária	3,1
Csehország	3,9
Románia	3,9
Litvánia	4,4
Szlovákia	4,7
Lengyelország	4,8
Észtország	4,9
Szlovénia	5,2
Lettország	5,8

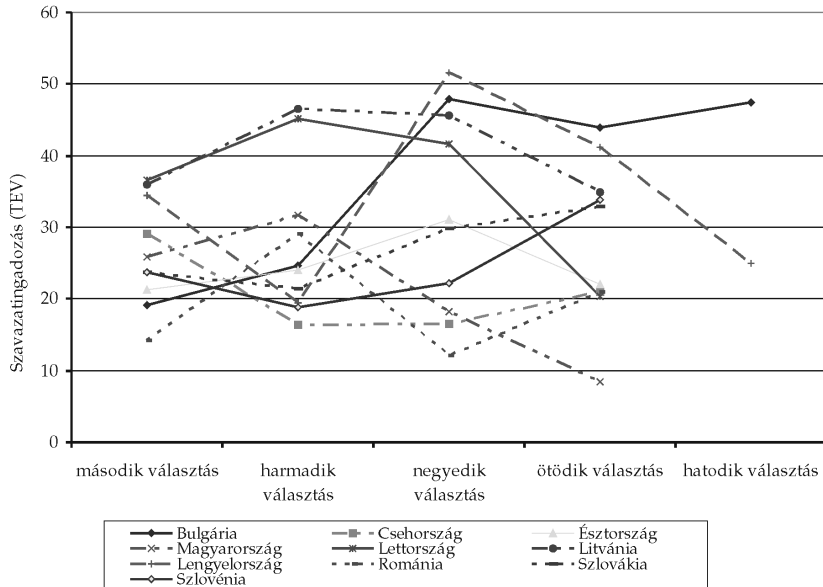
Forrás: Gallagher *Electoral Systems*-honlapja. A 2006-os és a 2008-as adatok saját kalkuláció eredményei.

Választási aréna: szavazatingadozás

A 3. ábra azt mutatja, hogy a szavazatingadozás tekintetében az egyes választások közötti különbségek nagyobbak, mint az országok közötti eltérések. Bulgáriában például a szavazatingadozás (a Pedersen-index) 19 százalékról 44 százalékra nőtt 1993 és 2005 között, míg Magyarországon 32-ről 8 százalékra csökkent 1998 és 2006 között. Úgy tűnik, a szavazatingadozás az előzőleg vizsgált dimenzióknál kevésbé rendszerspecifikus, inkább ki van téve a politikai intézményrendszeren kívüli tényezőknek (gazdasági válságok, botrányok, stb.) Csak Csehország és – kevésbé – Litvánia esetében beszélhetünk egyenletes szintű szavazatingadozásról. Szlovákiában, Bulgáriában és Szlovéniában a legutóbbi években zajlottak a legnagyobb választói mozgásokat mutató választások, míg Magyarország, Észtország, Lettország, Románia és Lengyelország esetében a huszonegyedik század első évtizede stabilizálódási tendenciát hozott.

3. ábra. Szavazatingadozás, 1990–2009

7. táblázat. Szavazatingadozás, a vizsgált időszak átlagai

ORSZÁG	TEV (%)
Románia	19,1
Csehország	20,8
Magyarország	21,0
Észtország	24,6
Szlovénia	24,7
Szlovákia	27,0
Bulgária	34,8
Lengyelország	34,3
Lettország	36,0
Litvánia	40,7

Forrás: Sitter (2005), Tóka és Henjak (2007). A 2006-os és későbbi adatok saját kalkulációk eredményei.

A 7. táblázatban láthatók a szavazatingadozás átlagértékei. (Miótán – ahogy arra fentebb utaltunk – a szavazatingadozás mértéke egy országon belül sokat változik egy választásról a másikra, az átlagokkal vigyázni kell.) A régió egé-

szének szavazatingadozása (28,2 százalék) kétszerese a közelmúlt (13 százalék), és háromszorosa a 1945 és 1965 közötti (8 százalék, Bartolini és Mair, 1990) nyugat-európai számoknak. A dél-európai arányokat (13,4 százalék, Gunther and Montero, 2001: 90), de még a latin-amerikai átlagokat is – az 1970–1993-as időszakra 24,3 százalék – (Mainwaring és Scully, 1995: 8) messze felülmúlja tehát régióink szavazati illékonyága. Csehország, Magyarország és Románia a legstabilabbak a régióban, Észtország, Szlovákia, és Szlovénia a további sorrend. Bulgária és Lengyelország már ezeknél is sokkal ingatagabb. A legszélsőségesebb pozíciót, az időszak egészét figyelembe véve, Lettország és Litvánia foglalja el.

Polarizáció

A polarizáció tekintetében nem jellemezhetjük az időbeli változásokat, mivel csak 2002–2004-es adataink vannak. Azonban az időponttal szerencsénk van, hiszen kulcsidőszakról van szó: ekkor vált a régiós országok többsége az Európai Unió részévé. A 8. táblázatba bevett indikátorok nem vágnak teljesen egybe, de összevetve és mérlegelve az egyes rangsorokat kiderül, hogy Csehország, Magyarország és Szlovákia a legpolarizáltabb rendszerek sorába tartoznak, utánuk Litvánia és Lengyelország következik. Majd őket némi szünet után Észtország, Bulgária és Lettország követi, míg a túlsó végen Szlovéniát és Romániát találjuk.

8. táblázat. Bal–jobb-polarizáltság, 2002–2004

ORSZÁG	PÁRTOK SZAVAZÓTÁBORÁNAK ÁTLAGA AZ EES ALAPJÁN (2004)	A PÁRTOK ÁTLAGA AZ EES MEGKÉRDEZETTJEI SZERINT (2004)	PÁRTÁLLÁSPONTOK MARKS ÉS TÁRSAI FELMÉRÉSE SZERINT (2002)	PÁRTÁLLÁSPONTOK BENOIT ÉS LAVER FELMÉRÉSE SZERINT (2003–2004)
Szlovénia	1,58	1,84	1,54	4,28
Szlovákia	1,68	2,32	2,51	5,23
Lettország	1,17	1,59	2,26	5,46
Magyarország	2,10	2,29	2,37	5,69
Észtország	0,65	1,19	n. a.	4,92
Csehország	2,05	2,70	2,56	5,01
Lengyelország	1,52	1,90	2,03	5,93
Románia	n. a.	n. a.	1,70	2,46
Bulgária	n. a.	n. a.	1,79	4,06
Litvánia	n. a.	n. a.	2,63	3,56

A PÁRTRENDSZER-DIMENZIÓK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK

A 9. táblázat a vizsgált pártrendszerek durva, négyfokú rangsorolását tartalmazza a legfontosabb dimenziók mentén.

9. táblázat. Pártok közötti versengés dimenziói Kelet-Közép-Európában

ORSZÁG	BLOKKOK RELEVANCIAJA	BLOKK-MINTÁZAT STABILITÁSA	ZÁRTSÁG	FRAGMENTÁCIÓ	SZAVAZAT-INGADOZÁS	POLARIZÁCIÓ
<i>Magyarország</i>	nagyon magas	nagyon magas	nagyon magas	nagyon alacsony	nagyon alacsony	nagyon magas
<i>Csehország</i>	magas	nagyon magas	magas	alacsony	nagyon alacsony	nagyon magas
<i>Románia</i>	alacsony	alacsony	magas	alacsony	nagyon alacsony	nagyon alacsony
<i>Litvánia</i>	magas	magas	magas	magas	nagyon magas	magas
<i>Észtország</i>	nagyon alacsony	alacsony	alacsony	magas	alacsony	alacsony
<i>Lengyelország</i>	magas	alacsony	alacsony	magas	magas	magas
<i>Szlovákia</i>	magas	alacsony	nagyon alacsony	magas	alacsony	nagyon magas
<i>Bulgária</i>	alacsony	alacsony	nagyon alacsony	nagyon alacsony	magas	alacsony
<i>Szlovénia</i>	nagyon alacsony	magas	nagyon alacsony	nagyon magas	alacsony	nagyon alacsony
<i>Lettország</i>	nagyon alacsony	nagyon alacsony	nagyon alacsony	nagyon magas	nagyon magas	alacsony

Megjegyzés: A zártság kategóriái: nagyon alacsony (0–35), alacsony (35–50), magas (50–65), nagyon magas (65–100); A fragmentáció kategóriái: nagyon alacsony (0–3,5), alacsony (3,5–4), magas (4–4,5), nagyon magas (5–...); Az illékonyág kategóriái: nagyon alacsony (0–23), alacsony (23–30), magas (30–35), nagyon magas (35–100). A polarizáció szerinti csoportosítás a 8. táblázat rangsorain, a blokkpolitika kategorizálása a pártrendszerek fenti kvalitatív elemzésén alapul.

Az irodalom alapján erős korrelációt várnánk a zártság, a polarizáció, a blokkok stabilitása és relevanciája, az alacsony fragmentáció és az alacsony szavazatingadozás között. Mindezen változók azért lettek elemzésünkbe beemelve, hogy átfogó képet kapjunk a pártrendszerek belső működéséről. Ugyanakkor mindegyik tényező mögött, kisebb vagy nagyobb mértékben, az intézményesedtség szintjét találjuk. Amennyiben a „nagyon alacsony” kategóriát 1-nek vesszük, az „alacsony” 2-nek, a „magas” 3-nak, a „nagyon magas” 4-nek, lehetővé válik egy egyszerű kvantitatív elemzés is. (A fragmentáltságot és szavazati ingadozást fordítva kellett kódolnunk, hiszen az intézményesedtséget az alacsony fragmentáltság és a szavazati ingadozás jelzi.) A változók közötti összefüggéseket a Spearman-korrelációkkal⁶ és a Cronbach-alpha⁷ jelzőszá-

okkal jellemezhetjük. Továbbá megvizsgálhatjuk, hogy vannak-e divergáló esetek, ahol a rangsorok 2 vagy 3 egységgel eltértek egymástól.

A Cronbach-alpha értéke 0,85, amely meglehetősen erős összefüggést mutat a változók között. Ez a mutató csökkenne, ha bármelyik változót elhagynánk. A szavazatingadozás az egyetlen kivétel, vagyis a rangsorokat összevetve az derül ki, hogy a tünetegyüttes egésze szempontjából a szavazatingadozás a legmarginálisabb tényező. A kormányzati tér zártsága, a blokkpolitika és a polarizáció viszont egyaránt centrális változóknak bizonyultak. Miután az esetszám meglehetősen alacsony a (Spearman) korrelációs együtthatók nem teljesen megbízhatóan mérik a kapcsolatok szorosságát, azonban az jelzésértékű, hogy a 95 százalékos szignifikanciaszintet három kapcsolat éri el: a zártság és a blokkok relevanciája (0,61), a zártság és a blokkok stabilitása (0,63), valamint a blokkok relevanciája és a polarizáció (0,84) közötti kapcsolat. Úgy is mondhatnánk, hogy a térségben, az intézményesedés hátterében a barátok iránti lojalitás, az ellenfelek következetes elutasítása található.

Az empirikus anyag lehetővé teszi, hogy az elemzésbe bevont hat változó viszonyát páronként is megvizsgáljuk. Az egyes változó párok viszonyának áttekintését kezdjük a szavazatingadozással, a fragmentáltsággal és a polarizációval. A nyugat-európai országokra vonatkozó irodalom (pl. Bartolini és Mair, 1990; Lane, 2008) alapján szoros kapcsolatot vártunk a szavazatingadozás és a fragmentáltság között. Az eredmények többsége alátámasztotta ezt a várakozást, azonban Szlovéniában sok a párt és viszonylag alacsony a szavazatingadozás, miközben Bulgáriában nagy a szavazatingadozás és kicsi a pártok száma. A fragmentáltság és polarizáltság is összefügg, azonban Romániában és Bulgáriában magas a pártok száma és viszonylag alacsony a polarizáció mértéke, miközben Szlovákiában meglepően magas a polarizáció ahhoz képest, hogy viszonylag kicsi a pártok száma. A legtöbb nagy szavazatingadozású országban alacsony a polarizáció, azonban Szlovénia és Románia a kevésbé instabil országok közé tartozik és depolarizált, míg Litvánia szavazói nagy tömegekben mozognak a pártok között, annak ellenére, hogy a pártok ideológiailag messze állnak egymástól.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összességében az elemzésünkbe bevont hat változó között erős összefüggést találtunk. Csupán három esetben fedeztünk fel lényegi eltéréseket: a polarizáció és szavazatingadozás Romániában, a zártság és a polarizáció Szlovákiában, a fragmentáltság és a zártság Bulgáriában jelez eltérő szintű intézményesedettséget.

Az elemzett időszakban – minden dimenziót figyelembe véve – éles választóvonal húzódott Magyarország és Csehország, valamint Szlovénia, Észtország, Bulgária és Lettország között, bár Szlovénia esetében a blokkok stabili-

tása az intézményesedés jeleit mutatja. Ami a maradék négy országot jelenti, Románia volt talán a legközelebb az intézményesedett csoporthoz, miután ebben az országban magas a zártság, alacsony a fragmentáció, és viszonylag alacsony a szavazatingadozás. A lengyel, a szlovák és a litván rendszerek ugyancsak meglehetősen polarizáltak, és fegyelmezett blokkpolitika jellemzi őket, azonban mind a három fragmentált, magas illékonyságú, és csak az utóbbi ért el magas szintű zártságot.

Lengyelország esetében a koalíciókötés ideológiai korlátai adnak némi struktúrát a pártpolitikának. A litván rendszer sok szempontból intézményesedett, de rendkívül fragmentált és választóközössége instabil. Szlovákia ambivalens: egyrészt nagyon polarizált, nagy a blokkok relevanciája és viszonylag alacsony a szavazatingadozás, azonban meglehetősen nyitott, sok szereplős, gyakran megújuló pártversengés jellemzi. Románia közelebb van az intézményesedett csoporthoz: a választók és a pártok viselkedése is meglehetősen megjósolható és a pártok száma sem túl magas. Azonban a polarizáltság mértéke alacsony, a szövetségi viszonyok gyakran változnak, és az ideológiai korlátokat rendszeresen figyelmen kívül hagyják. A román és litván rendszerek kezdetben polarizáltabbak voltak és szigorúbb blokkhatárokkal rendelkeztek, az időszak második részében azonban valamelyest kevésbé kiszámíthatóvá váltak.

Zárásképpen azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a közép-kelet-európai térségben a pártrendszerek különböző dimenziói meglehetősen szorosan együtt mozognak. A választói ingadozás bizonyult az egyetlen dimenzióknak, amely kevésbé integrált a vizsgált tünetegyüttesbe. Különösen elválik a blokkok relevanciájától és a polarizációtól. Ez annyiban logikus is, amennyiben a választói ingadozás a pártrendszerek azon dimenziója, mely legkevésbé áll a pártok ellenőrzése alatt.

Tanulmányunk megmutatta, hogy a térség egyes pártrendszerei két vagy három mintázatba rendeződtek az elmúlt két évtizedben. Nyugati szemmel nézve ez az instabilitás jele, azonban a társadalmi, politikai változások mérete és ciklcakkjai felől közelítve inkább a pártok csoportosulási hajlama tűnik fel.

JEGYZETEK

- 1 Szeretnénk köszönetünket kifejezni Marina Popescunak, Vello Pettainak, Alenka Krasovecnek, Daniel Bochslernek, Kristin Nickelnek and Sean Hanleynek szakértői segítségükért. Hálásak vagyunk továbbá a Politikatudományi Szemle által felkért bírálókna konstruktív észrevételeikért. Ugyanakkor természetesen vállaljuk a felelősséget a tanulmányban olvasható értékelésekért és számításokért.
- 2 A politikai fejleményeket kizárólag az országgyűlési választások és a kormányalakítások mentén vizsgáljuk, ezért például Magyarország tekintetében a 2006-os választás és az első Gyur-

- csány-kormány jelentik az utolsó adatokat, a politikai erőtér 2006 utáni átalakulása már nem témája a tanulmánynak.
- 3 A politikai rendszeren belül a választások jelentőségét és a pártrendszerek átláthatóságát nagyban befolyásolja, hogy a koalíciós preferenciákat a választások előtt nyilvánosságra hozzák-e. (Powell, 2000; Strøm és Muller, 1999; Carroll és Cox, 2007).
  - 4 Míg az első magyar választások teljes mértékben összevethetők a későbbiekkel, a többi ország esetében a politikai preferenciák nyilvánítását gyakran háttérbe szorította az államszocialista rendszerről való népszavazás logikája (Ishiyama, 1997: 309; Jasiewicz, 2003).
  - 5 További egyszerűsítésként a „gazdasági bal” alatt állampártiságot, a „kulturális jobb” alatt tradicionálizmust értünk.
  - 6 A Spearman-korreláció rangkorreláció, amely azt méri, hogy két sorozat együtt változik-e. Nem feltételez folytonos változót.
  - 7 A Cronbach-alpha a belső konzisztenciát méri azáltal, hogy megvizsgálja az összes elem összes lehetséges kombinációját, majd ezek alapján alakít ki egy 0 és 1 közötti értéket. Minél jobban közelít az érték az 1-hez, annál megbízhatóbb a skála.

IRODALOM

- Bardi, Luciano–Peter Mair (2008): The Parameters of Party Systems, *Party Politics*, v. 14, n. 2, 147–166.
- Bartolini, Stefano–Peter Mair (1990): *Identity, Competition, and Electoral Availability: the Stabilization of European Electorates 1885–1985*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Benoit, Kenneth–Michael Laver (2006): *Party Policy in Modern Democracies*. London, Routledge.
- Casal Bértoa, Fernando and Peter Mair (2009): Two decades on: How Institutionalized are Post-Communist Party Systems? *Paper presented at the ECPR Joint Sessions (Lisbon, 14–19 April)*.
- Daalder, Hans (1983): The Comparative Study of European Parties and Party Systems: an Overview. In: Hans Daalder and Peter Mair (eds.) *Western European Party Systems- Continuity and Change*. London, Sage, 1–28.
- Enyedi Zsolt (2004): Pártok és pártrendszerek. Budapest, Osiris.
- Enyedi, Zsolt (2006): Party Politics in Post-communist Transition. In: W. Crotty and R. Katz (eds.) *Handbook of Political Parties*. London, Sage, 228-238.
- Enyedi, Zsolt and Bojan Todorovic (2008): Adversarial politics, civic virtues and party identification in Eastern and Western Europe. In: John Bartle and Paolo Bellucci (eds.) *Political Parties and Partisanship: Social identity and Individual Attitudes*. London, Routledge, 246–284.
- Enyedi, Zsolt (2007): The “Europeanisation” of Eastern Central European party systems. *EpsNet Kiosk Plus*, v. 5, n. 1, 65–74.
- Enyedi, Zsolt and Paul. G. Lewis (2006): The Impact of the European Union on Party Politics in Central and Eastern Europe. In: Paul. G. Lewis and Zdenka Mansfeldova (eds.): *The European Union and Party Politics in East Central Europe*. Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 247–268.
- Gallagher, Michael: *Electoral Systems*. Web Site http://www.tcd.ie/Political_Science/Staff/Michael_Gallagher/ElSystems/. Accessed: September 2009.

- Grzymala-Busse, Anna (2007): *Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gunther, Richard and José R. Montero (2001): The Anchors of Partisanship: A Comparative Analysis of Voting Behaviour in Four Southern European Democracies. In: P. Nikiforos Diamandouros and Richard Gunther (eds.) *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*. London, Johns Hopkins University Press, 83–152.
- Hooghe, Liesbet, Ryan Bakker, Anna Brigevid, Catherine de Vries, Erica Edwards, Gary Marks, Jan Rovny, Marco Steenbergen (2008): *Reliability and Validity of Measuring Party Positions: The Chapel Hill Expert Surveys of 2002 and 2006*. Unpublished manuscript.
- Ishiyama, John T. (1997): The Sickle or the Rose?. *Comparative Political Studies*, v. 30, n. 3, 299–330.
- Jasiewicz, Krzysztof (2003): Elections and Voting Behaviour. In: S. White, J. Batt and P.G. Lewis (eds.) *Developments in Central and Eastern European Politics*. Durham, Duke University Press, 173–189.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, and Gábor Tóka. (1999): *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Laakso, Markku and Rein Taagepera (1979): ‘Effective’ Number of Parties. A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies*, v. 12, n. 1, 3–27.
- Lane, Jan-Erik (2008): *Comparative Politics: The principal-agent perspective*. London, New York, Routledge.
- Lewis, Paul G. (2006): Party systems in post-communist Central Europe: patterns of stability and consolidation. *Democratization* vol.13, n. 4, 562–583.
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven, CT and London, Yale University Press.
- Mainwaring, Scott and Scully, Timothy (1995): *Building Democratic Institutions: Party Systems in Latin America*. Stanford, Stanford University Press.
- Mair, Peter (1996): Comparing Party Systems. In: Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi, and Pippa Norris (eds.) *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspectives*. London, Sage, 88–107.
- Mair, Peter (1997): *Party System Change. Approaches and Interpretations*. Oxford, Clarendon Press.
- Mair, Peter (2001): The Freezing Hypothesis: an Evaluation. In: Lauri Karvonen and Stein Kuhnle (eds.), *Party Systems and Voter Alignments Revisited*, London, Routledge, 27–44.
- Mair, Peter (2007): Party Systems and Alternation in Government, 1950–2000: Innovation and Institutionalization. In: Siri Gloppen and Lise Rakner (eds.) *Globalisation and Democratisation: Challenges for Political Parties*, Bergen, Fagbokforlaget, 135–154.
- Millard, Frances (2004): *Elections, Parties, and Representation in Post-communist Europe*. Houndmills, Palgrave Macmillan.
- Müller, Wolfgang C. and Strøm, Kaare (eds.) (2000): *Coalition governments in Western Europe*. New York, Oxford University Press.
- Müller-Rommel, Ferdinand, Katja Fettelschoss and Philipp Harfst (2004): Party Government in

- Central Eastern European Democracies: a Data Collection (1990–2003). *European Journal of Political Research*, v. 43, 869–893.
- O'Dwyer, Conor (2006): *Runaway state-building: patronage politics and democratic development*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Pedersen, Morgen (1979): The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility. *European Journal of Political Research*, v. 7, 1–26
- Reich, Gary M. (2001): Coordinating Party Choice in Founding Elections: Why Timing Matters. *Comparative Political Studies*, v. 34, n. 10, 1237–1263.
- Roberts, Andrew (2009): *The Quality of Democracy in Eastern Europe: Public Preferences and Policy Reforms*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sartori, Giovanni (1976): *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis, Volume I*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Siaroff, Alan (2000): *Comparative European Party Systems. An Analysis of Parliamentary Elections since 1945*. New York and London, Garland Publishing
- Sikk, Allan (2005): How unstable? Volatility and the genuinely new parties in Eastern Europe. *European Journal of Political Research*, v. 44, 391–412.
- Smith, Gordon (1990): Core Persistence, System Change and the 'People's Party'. In: Peter Mair and Gordon Smith (eds.) *Understanding Party System Change in Western Europe*. London, Frank Cass, 157–168.
- Tóka, Gábor and Andrija Henjak (2007) Party Systems and Voting Behaviour in the Visegrad Countries 15 Years After the Transition. In: Pavel Šaradín and Eva Bradová (eds.): *Visegrad Votes: Parliamentary Elections 2005–2006*. Olomouc, Palacky University Press, pp. 210–244.
- Toole, James (2000): Government Formation and Party System Stabilization in East Central Europe. *Party Politics*, v. 6, n. 4, 441–461.
- Ware, Alan (1996): *Political Parties and Party Systems*. Oxford, Oxford University Press.
- Webb, Paul and Stephen White (eds.) (2007): *Party Politics in New Democracies*. Oxford, Oxford University Press.

POLITIKAI TÁRSADALOMELMÉLET

Vázlat a társadalomelméleti paradigmák történeti változásáról*

Balogh István

(az MTA doktora, tudományos tanácsadó, MTA PTI)

Összefoglaló

A társadalomelmélet „forradalmi” változásait jelző „nem kuhniánus” paradigmák legjellemzőbb sajátossága, hogy a modern társadalom történetének nagy átalakulásával függenek össze. A filozófiai, a gazdasági, a szociológiai társadalomelmélet a modern kapitalizmus nagy korszakváltásainak konstitutív részei, egyben elméleti reflexiói (I). A rendszerszintű újabb válságok (ökológiai, gazdasági, erkölcsi, érték- és szociális válság) és a feloldásukra tett rendszer szabályozási kísérletek felvetik egy újabb társadalomelméleti paradigmaváltás, a politikai társadalomelmélet szükségességét és lehetőségét (II). A politikai társadalomelmélet antropológiailag megalapozott normatív elvei – a képességek kifejlesztése, a felelősség valamint a teljesítménytől függő elismerés – nyithatják meg a modern társadalom továbbfejlődésének perspektíváját (III).

Kulcsszavak: antropológia ■ igazságosság ■ modern kapitalizmus ■ paradigmák ■ társadalomelméletek ■ válság

---

Ennek az írásnak az alcímében adott minősítése (tudniillik, hogy vázlat) kétfősen értendő. Egyrészt egy a XX. század nyolcvanas éveinek közepe óta formálódó társadalomelméleti program – és ennek keretében elkészült munkák (tanulmányok, monográfiák) – néhány eredményének rövid, a lehető legkevesebb utalással alátámasztott összefoglalása. Másrészt, és erre az összefoglalásra építve, a vázlat a program további perspektíváit mutatja fel. Írásunk alap tézise az, hogy a modern társadalom nagy történeti korszakai az ugyanezen társadalomra vonatkozó általános elméleti felfogásnak a „nem kuhniánus” értelemben vett paradigmatiszta átalakulásaival függenek össze, részben úgy, mint a reálviszonyok változásának reflexiói, részben úgy, mint konstitutív összetevői. E társadalomelméleti paradigmákat történeti sorrendben, mint a fi-

---

* Köszönettel tartozom Farkas Jánosnak, Gedeon Péternek és Karácsony Andrásnak a tanulmány kéziratához fűzött hasznos megjegyzéseikért.

lozófiai, a gazdasági és a szociológiai társadalomelmélet koncepcióit jellemezzük, továbbá körvonalazzuk egy napjainkban formálódó újabb paradigma, a politikai társadalomelmélet lehetőségét és kiinduló pontjait. Azt állítjuk, hogy a jelenlegi időszak legfeszítőbb ellentmondásainak és válságának mélyebb elemzése és hosszabb távú feloldása feltételezi a társadalomelmélet paradigmatis megváltoztatását: a politikai társadalomelmélet megalapozását. Gyakorlati következtetésként arra jutunk, hogy a jelenlegi válság (és a jövőbeni válságok) hosszabb távú feloldása a politikai társadalomelméletben megalkalmazható igazságossági elvek egyre szélesebb körű – újabb és újabb szociális és funkcionális szférát érintő – intézményes érvényesítésével lehetséges. Mivel ebben az irányban a problémakörök sokasága merül fel, az adott területi korlátok nem teszik lehetővé az iménti tézis szisztematikus kifejtését, vagy érvelő részletezését. Ezért korlátozódunk kell a legjellegzetesebb és példaértékű hivatkozásokra, számos esetben pedig csupán utalásokkal – közöttük saját korábbi írásainkra utalásokkal – kell beérnünk.

„NEM KUNHNIÁNUS” PARADIGMÁK

1. *A tudományos forradalmak szerkezete* által kiváltott vitákra reagálva Thomas S. Kuhn az 1969-es évben, a második kiadáshoz csatolt *Utószó*ban meghökkenítő újdonsággal szolgált. A paradigma-koncepció kiterjeszhetőségéről szólva így ír: „Amennyiben munkám a tudományos fejlődést olyan folyamatként ábrázolja, amelyben a kutatás hagyományt követő rendjét időnként nem kumulatív törések tarkítják, annyiban a benne foglalt tételek kétségkívül széles körben alkalmazhatók. De hát ennek így is kell lennie, hiszen ezeket a jellemzőket más területek leírásából kölcsönöztem. Az irodalomtörténészek, a zenetörténészek, a művészettörténészek, a politikai fejlődés és sok más emberi tevékenységforma történetének kutatói már régóta hasonló módon írják le vizsgálódásuk tárgyát. A stílusban, az ízlésben és az intézményrendszerben bekövetkező forradalmi változásokra alapozott periodizáció e kutatók bevett módszerei közé tartozik. Ha hoztam valami újat ebben a vonatkozásban, akkor az elsősorban az volt, hogy ezeket a fogalmakat a természettudományra alkalmaztam, egy olyan területre, amelyről a közfelfogás azt tartotta, hogy másképp fejlődik.” (Kuhn 1984: 275 – az én kiemeléseim – B. I.). A meglepődésre Kuhn első sorban nem azzal szolgált okot – habár ez sem lebecsülendő körülmény –, hogy részletesebb előkészítés nélkül, s ezért váratlan fordulattal egyetlen momentumot említve enged bepillantást tudományelméleti koncepciójának keletkezéstörténetébe, hanem azzal, hogy egy rövid passzusba sűrítve legalábbis értelmezést igénylő problémák egész sorát fogalmazza meg. A problémák egy része az alapmű ki nem bontott előfeltevéseire utal, másik csoportja az alapkoncepcióval legalábbis nehezen összeegyeztethető konzekvenciák lehetőségét sejteti. A teljesség és

a részletesebb kifejtés igénye nélkül elsőként a tudomány meghatározásával összefüggő tisztázatlanságot kell megemlítenünk. Habár Kuhn nem vállalkozik a tudomány általa elfogadhatónak tekintett pontos definíciójára, a normál tudomány jellemzőinek felsorolása és a könyvében említett példák sokasága arról tanúskodik, hogy kizárólag a természettudományok diszciplínáit tekinti tudománynak.¹ Ami az ezeken kívüli ismeretterületeket, kiváltképpen pedig a társadalomtudományi diszciplínákat illeti, ebben a tudományfelfogásban legfeljebb a természettudományok kutatási, problémamegoldási gyakorlatát követő elemzési módszereket, szemléleti módot és a természettudományos modellalkotási eszközöket elfogadó társadalomtudományi diszciplínáknak juthat hely. Ezen az alapon viszont az idézetben felsoroltak közül egyedül talán a „politikai fejlődés” egy szűk metszete, az intézmények leíró vizsgálata tarthatna igényt a tudomány rangjára. Ezzel szemben az irodalom, a zene és a művészet, valamint mindezek történetének vizsgálata e felfogáshoz nem igazodó, azaz nem tudományos jellegű megismerés eredményeként keletkező, és így nem tudományos tudásgyarapodásként lenne értelmezhető. Összességében tehát Kuhn tudományfelfogásában a társadalomtudományi diszciplínák tudományos státusza legalábbis bizonytalan. Mégis, az idézett szöveg implicit módon, határozott állásfoglalást tartalmaz az iménti két tudomány-, illetve tudásterület fejlődési dinamikájának különbségére, valamint arra az eltérésre, hogy a kutatók miképpen interpretálják tárgyterületük történeti fejlődését. Eszerint a természettudományokhoz képest bizonytalan tudományos státuszú társadalom- és szellemtudományok művelői már rég felismerték a tudásgyarapodás *nem kumulatív*, hanem „*forradalmi*” (megszakításos) jellegét, ámde ezt olyannyira magától értetődőnek tekintették, hogy nem fogalmazták meg tudományelméleti tézisként. Ezzel szemben a természetkutatók számára ugyanezt a felismerést egy külön tudásterületnek, a tudományfilozófiának kell(ene) közvetítenie és megvilágítania.² Továbbá: a Kuhn-idézet implicit állítást fogalmaz meg a különbözőképpen változó két tudomány-, illetve tudásterület önreflexív felismerései közötti összefüggésre nézve. Eszerint amíg a tudománytörténeti paradigmák közötti nagyfokú összemérhetetlenség (inkommenzurabilitás) áll fenn, addig a természettudomány és a társadalom- illetve szellemtudományok változásainak „forradalmi” jellegét illetően átvihető tapasztalatokról van szó.³ A kölcsönhatás azonban nem jelent egyensúlyt: a tudományfejlődést (legalábbis jelentős mértékben) éppenséggel a kölcsönhatás időben változó kiegyensúlyozatlansága inspirálja.

Meg kell jegyeznünk, hogy Kuhn, sem eredeti tanulmányában, sem későbbi kiegészítéseiben nem tesz kísérletet arra, hogy az iménti implicit állásfoglalásait kibontsa és felszínre hozza, jóllehet ezek a tudományfelfogás alapkérdéseit érintik. Ezek között a legfontosabbaknak tekinthetjük, (a) vajon a tudománytörténetre vonatkozó tézisek és állítások részét képezik-e a tudományos tudásnak, vagy pedig kívül esnek a tudomány terrénumán? Másként fogal-

mazva: a tudományelmélet megállapításai érvényesek-e magára a tudományelméletre? (b) Az előbbiekhöz kapcsolódóan merül fel az a további kérdés, vajon nem lenne-e célszerű, vagy éppenséggel elengedhetetlen a tudomány(ok)nak a tudományfilozófia (tudományelmélet, tudományszociológia) számára munkaképes és *differenciált* meghatározása, például a tárgy, a módszerek különbözősége, a logikai struktúra, vagy a társadalmi funkciója, esetleg ezeknek valamely konfigurációja alapján? (c) További kiemelkedő fontosságú kérdés, hogy mi az alapja a tudományterületek eltérő dinamikájának? Vajon a tudományterületek fejlődése a tudomány belső tagoltságából, területei struktúrájának eltéréseiből ered, vagy inkább külső, a tudomány tárgyának dinamikájából magyarázható? Ez utóbbi esetben választ igényel, vajon van-e közöttük eltérés a társadalomhoz, illetve annak valamely szférájához, a gyakorlathoz való kapcsolódásban, a kapcsolódás közvetlenségében vagy áttételességében? (d) A tudományterületek közötti kölcsönhatásra nézve tisztázandó az átjárhatóság alapja és mechanizmusa. Vajon a kölcsönhatás közvetlenül, vagy pedig közvetve, a tudományhoz képest külső tényezők révén (például a társadalmi gyakorlat közvetítésével) érvényesül?

Nem nehéz észrevenni, hogy a fenti kérdések jelentős részét a tudományszociológiában már korábban megfogalmazták és tárgyalták (Hesse, 1999; Farkas, 1994; Karácsony, 1995; Goldman, 2002), néhány azonban túlmutat a tudomány- és a tudásszociológia látókörén, legalábbis annyiban, hogy szükségessé teszi a reflexiót magára a tudás- és tudományszociológiai nézőpontra, sőt magára a szociológiára, mint tudományra is. Mivel az imént megfogalmazott kérdéseknek a jelzett reflexív szempontú kibontására egy terjedelmében korlátozott írásban nincs mód, ezért a továbbiakban két témakörre koncentrálnunk. Egyrészt lehatároló megszorításként olyan problémakört választottunk ki, amelyet önmagában is kivételes fontosságúnak tekintünk, de amely – közvetve ugyan – valamilyen módon mindegyikkel kapcsolatban áll: közvetlen témánk a társadalomelméleti paradigmák történeti változása. Másrészt feltesszük (és a következőkben e feltevés mellett érvelünk), hogy az imént megjelölt közvetlen témánkban, tehát a társadalomelmélet körén belül, a radikális változások „nem kunhniánus” jellegű paradigmaváltások mentén zajlanak le.

2. *Filozófiai társadalomelmélet (Kant)*. A tudományos magától értetődőségek radikális kritikusa, Edmund Husserl a modern (európai) tudományok válságát az újkori természettudományok születésével keletkező egyoldalúságok, s ezzel együtt a megkérdőjelezetlen előfeltevések és evidenciák tartosságának következményeként fogta fel. Úgy látja, nem a pozitív-tudományos módszer eredményeinek relatív jellege a probléma, hanem a tudományos szemléletmód naiv evidenciája (Husserl, 1998 I:232–234). Szerinte a Galilei-féle fizika és a „tisztá geometria” indította el a tudományok válságának azt a folyamatát, amelynek során végül elveszett a tudománynak a jelentősége az életvilág szempontjára.

ból, s amelyben a természettudomány általában is a tudományosság példaképévé vált. „A racionalizmus az *ordine geometrico* [szellemében] azt hiszi, hogy lényegileg hasonló módszerrel más, magasabb transzcendenciákat is megismerhet, így az emberre vonatkozó tudományt, illetve az ember szellemi, személyes és társadalmi létének tudományát is.” (Husserl, 1998 II:155). Husserl szerint a tudományosságnak a természettudományi szemléletmód kizárólagossága alóli felszabadítása egy megújított filozófiai program feladata. E feladat felismerése, első körvonalazása, valamint a program megvalósításának első kísérlete Kant nevéhez fűződik, azzal, hogy Kant a tiszta ész és a gyakorlati ész megismerő képessége közötti megkülönböztetéssel határozott választ vonalat húzott a természet és a társadalom megismerésének feltételei és logikája között.

Mindazonáltal – érvel tovább Husserl – Kant előzetesen nem tisztázott feltevésre támaszkodik: a megismerő szubjektivitásához nyúl vissza, de „fogalma sincs arról”, hogy már eleve létezőnek tekinti a köznapi életvilágot, mely a kérdésfeltevés értelmének a meghatározására is kihat. Más szóval, nem tisztázza azokat a feltételeket, amelyekből filozófiai kérdésfeltevése és problémái erednek, s ezzel osztozik a racionalizmus tudományfelfogásának korlátozottságában.

Husserl programja a filozófia olyan önreflexióját célozza meg, amely lehetővé teszi, hogy tisztázhatók és feltárhatók legyenek a modern (természet)tudományok életvilágba ágyazottságának és kötöttségének tudomány előtti (filozófiai) kérdései.⁴ Ezzel kérdésfeltevését eleve a nem tudományként felfogott filozófia keretei közé zárja. A filozófia feladata Husserl szerint az, hogy feloldja az életvilág zárójelbe tételeit. Csakhogy ebben a programban nemhogy feltárulnának, hanem felszínre hozhatatlanul rejtve maradnak Kant elméleti (ön)reflexiójának fontos irányai, különösképpen azok, amelyek, a reflexiót a filozófia határain túlra vezetik.

A reflexiónak ezt – a filozófián túlra vezető – irányát a filozófiai *társadalomelméletet megalapozó* megfontolásainak tekinthetjük. E kanti megfontolások figyelmen kívül hagyásával Husserl külön vizsgálódás nélkül csatlakozik ahhoz a makacs filozófiai sztereotípiához, miszerint Kant antropológiai vizsgálódásai a nagy filozófiai művek munkálatai során keletkezett leágazások, melyeknek nincsen önálló elméleti jelentősége.⁵ Alaposabb elemzéssel azonban kimutatható, hogy a filozófiai társadalomelmélet kanti alapvetésének főbb megfontolásai, tézisei és elvei – miközben persze kapcsolódnak az észkritikai művek filozófiai szelleméhez – mégis azoktól eltérő problémakört járnak körül, melyekre nézve önálló és egységes koncepciót, a filozófiai társadalomelmélet paradigmáját vázolják fel. Úgy látjuk, hogy e paradigma kanti témakörei nagyobb részt egyben minden társadalomelméleti paradigmának is a főbb elemei:

– Kiindulópont az *Antropológia*, Kantnál jelesül az *athropologia physica*-tól megkülönböztetett *anthropologia moralis*. Ehhez a korabeli megkülönböztetés-

hez, mint „az emberről szóló tan” (mi az ember?) két területének mindegyikéhez (Walch, 1726; Kamper, 2002; Baranzke, 2002). Kant egy-egy, egymástól alapvetően eltérő kérdéskört kapcsol: az egyik esetben (*anthropologica physica*) arról van szó, hogy mivé teszi az embert a természet, a másikban (*anthropologica moralis*) az a kérdés, hogy mivé alakítja az ember önmagát (Kant, 2005). Mivel „a természet azt akarja, hogy az ember teljességgel önmagából hozza létre mindazt, ami túlmegy állati létének berendezkedésén...” az ember abban az értelemben és annak mértékében, hogy önmagát alakítja, szabad lény. Egyrészt tehát az ember szabadsága önalakító antropológiai képesség, másrészt – és ettől el nem választható módon – képesség arra, hogy megértse az erkölcsi elveket (imperatívuszok) és cselekvésében kövesse azokat.⁶

– Az *anthropologica moralis* első téziseként Kant az embert, mint önmagát gondolatban megragadni képes lényt, mint minden más élőlénytől különböző jellemzőkkel rendelkező *személyt* határozza meg. Ennyiben az ember egyediségében meghatározott (Kant, 2005: 21–30). Ezzel szemben (vagy inkább ennek kiegészítéseként) a társadalomelmélet irányába nyitnak azok az antropológiai kategóriák, amelyeket Kant az emberek olyan „összeseregülésének” jellemzésére alkalmaz, amelyek valamiféle *egységet* alkotnak. Ilyenek a nép, a nemzet, melyeken azt „a tömeget, avagy annak egy részét [értjük], amelyik magát a közös eredet révén polgári egésszé (a társadalom polgári egésszévé) egyesültként tartja számon”. E második szintű antropológiai értelmezésben az ember *sziükségszerűen* és *eredendően* tagja valamilyen „polgári társadalomnak” (Kant, 2005: 275, 302).

– A személy és a „polgári közösségek” együttesen, valamint mindkettőnek valamennyi múltbeli, jelen és jövőbeli jelensége, nem más, mint az emberi *nem*, amely túl van az „egénben magát képviseltető ember-ségen” és története „arra tanít, hogyan kell munkálkodnunk önmagunkon”. Ez a történet „a *nem* története, nem pedig az embereké.”⁷ Amaz (a *nem* története) egy eszmét⁸ előfeltételez (Kant, 1997: 520). A (filozófiai) társadalomelmélet szempontjából releváns legáltalánosabb eszme az emberiség egyetemes történetének eszméje, mely magában foglalja egyrészt az antropológia (fizikai és erkölcsi antropológia) által jellemezhető egyes embert, másrészt azt, hogy az államban élő embernek milyenné *kell* válnia. A világpolgár, mint személy fogalma mindkettőt magában foglaló normatív fogalom, mely azonban nem (csak) külső, hanem a személy belső jellemvonása is (Kant, 1997: 41–58; Kant, 2002: 302–311). Az emberi *nem* fejlődésének és normatív történetének dinamikája viszont az ember antropológiai meghatározottságához kapcsolódó társadalmi ellentmondásból fakad. Eme antropológiai megalapozottságú és filozófiai orientáltságú, egyben társadalomelméleti (vagyis a történeti változásokat magából az emberi együttélés dinamizáló ellentmondásából értelmező) társadalomelméleti tézis (mint „Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből” negyedik tétele), összefoglaló megfogalmazásban a következő: „Az [*emberi*]

adottságoknak a társadalomban való antagonizmusa az az eszköz, amellyel a természet kifejleszti ezeket, amennyiben végül ez az antagonizmus válik a társadalom törvényszerű rendjének okává. Antagonizmuson itt az ember társiatlan társiasságát értem, azaz a társadalomba lépésre való hajlandóságot, amely azonban összekapcsolódik ugyane társadalom szétszakadásával fenyegető ellenállással. E képesség nyilvánvalóan az emberi természetből adódik.” (Kant, 1997: 47).

– *Normativitás*, mint a világpolgár erkölcse. A civilizáció teljesítményei az azt létrehozó egyes ember „mindenféle illemben és modorban” kifejlődött képességein alapulnak. Ámde ezek a képességek korántsem eredményezik az együttélés garanciáját, vagyis azt, hogy az ember „megtalálja az antagonizmusban a nyugalom és a biztonság állapotát.” Ez utóbbinak az erkölcsi követelmények teljesítése, azaz „moralizálódás” a feltétele. Kant szerint ez annak a gyakorlati imperatívuszoknak a teljesülését jelenti, miszerint „Cselekedj úgy, hogy az emberiségre, mind a saját személyedben, mind bárki máséban mindenkor, mint célra, sohasem mint pusztá eszközre legyen szükséged” (Kant, 1991: 62). A világpolgár az a személy, aki a saját életvitelében, cselekvésében követi és megvalósítja az emberiség eszméjét (Baranzke, 2002).

– *A konstitutív és az igazságosság elveihez igazodó politika*, mint a „tökéletes polgári alkotmány és államforma” elérésére irányuló gyakorlati, erkölcsi cselekvés. A tökéletes polgári alkotmány létrehozása – mondja Kant – a legnehezebb és egyben a legutóljára megoldható feladat. Hiszen „az olyan görcsös fát, amelyből az ember van, nem lehet teljesen egyenesre faragni.” Ámde a tökéletes polgári alkotmány az ellentétek feloldásának lehetőségét magában foglaló *igazságosság* elvét követi, vagyis „a külső törvények alatti törvényes szabadság lehető legnagyobb mértékét” összekapcsolja az „ellenállhatatlan hatalommal” (Kant, 1997: 48–50). Az igazságosságon, s így a tökéletes polgári alkotmányon alapul az a „legszebb társadalmi rend, melyben a társiatlan ember (személy) „maga kényszerül rá önmaga fegyelmzésére”.

A későbbiekben megfogalmazandók szem előtt tartásával megjegyzendő: az a körülmény, hogy Kant erkölcsfilozófiája az általa történelmi perspektívaként jelzett „tökéletes polgári alkotmánynak és államnak” az egyén számára kötelező normatív elveit határozza meg, ha nem is érvényteleníti, de igencsak meggyengíti Husserlnek a kanti önreflexió hiányát kifogásoló kritikáját. Kantnak a saját filozófiai elméletéről alkotott álláspontja a filozófián túlvezető társadalomelméleti álláspontból értelmezhető. Más kérdés, hogy ennek a társadalomelméleti önreflexiónak a világos megfogalmazásához és végig viteléhez éppenséggel néhány társadalomelméleti alapkategória (így a társadalom fogalmának) és néhány elv (így a történetiség elvének) további tisztázásán át vezet az út.

3. *Gazdasági társadalomelmélet (Marx)*. Igazolhatóan mondhatjuk, hogy Kant társadalomelméleti fogalmainak és elveinek további története, egy meghatá-

rozott szempontból tekintve Hegelnél folytatódik. Az objektív szellem rendszerében Hegel – többek között – a (polgári) társadalom és az állam tagoltságának kifejtését, valamint fogalmi meghatározását adja a szükségletek rendszerétől, a munka, a közvagyon, a törvények, az alkotmány fogalmán át a világtörténetig (Hegel, 1968), továbbá a polgári társadalom történetiségének megfogalmazásáig.⁹ Csakhogy Hegelnél a filozófia rendszerében a szellem emanációjának és megnyilatkozásának egymásra épülő különböző fokozataiként (*A szellem fenomenológiája*)¹⁰ teljességgel feloldódik a filozófia és a társadalomelmélet közötti megkülönböztetés kanti kísérlete és – jóllehet nem világosan reflektált – gondolata. Így a későbbiekben a hegeli filozófia kritikája két részre tagolódik: egyrészt filozófiai kritikára (Feuerbach), másrészt általában a filozófiával szembeni, nem filozófiai társadalomelméleti kritikára. Ez utóbbi – mely most bennünket közvetlenül érdekel – a korszak új tudományához a gazdaságtanhoz kapcsolódik és a *gazdasági társadalomelmélet* előtörténetét alkotja. Eme társadalomelméleti paradigmaváltás ugyan a gazdasági folyamatok elemzését tekintve sem előzmények nélküli, ámde ezekben a gazdaságelmélet és a társadalomelmélet (Adam Smith-nél a nemzetgazdaságtan és az erkölcselmélet) korántsem alkot összefüggő elméleti rendszert: egymással össze nem kapcsolt elemzési területként jelenik meg. A gazdaságtani és a társadalomelméleti nézőpontnak egységes felfogássá egyesítését, paradigmává formálását Marx hozza létre. Elméleti programként első megfogalmazásban az 1844-es gazdaság, filozófiai kéziratokban (Marx, 1970), mégpedig oly módon, hogy egyfelől elfogadja a „nemzetgazdaságtan” kiinduló pontját, nevezetesen „a magántulajdon tényét”, másfelől pedig „fogalmilag” úgy ragadja meg „a magántulajdon *anyagi* folyamatát”, hogy azt a (hegeli) filozófia újragondolásának – és egyáltalán minden filozófia revíziójának – alapjává teszi meg (Marx, 1970). Vagyis a korabeli (nemzet)gazdaságtan szaktudományi kategóriáinak és a (hegeli) filozófia elvont alapfogalmának (szellem) kritikai elemzését (magyarázatát) egyaránt és együttesen társadalmi, társadalomtörténeti alapokra építve végzi el. Ezzel a gazdaságtan kategóriáit kiemeli a lehatárolt diszciplináris keretekből, és általános társadalmi összefüggésekbe helyezi, s ily módon társadalomelméleti szintre emeli. Ugyanakkor a filozófia elveit és kategóriáit megfosztja a társadalmi és történeti összefüggések feletti státuszától: a filozófiát nem értelmezőnek, hanem a (gazdasági) társadalomelmélet álláspontjáról értelmezendőnek, magyarázatra szoruló elvek és kategóriák rendszereként fogja fel. A filozófia feletti eme kritikára, valamint az elkülönült gazdasági szféra kategóriáinak generalizálására alkalmas társadalomelméleti álláspontnak feltétele a társadalom „saját lábára állítása” – vagyis önmaga alapjaiból való értelmezése –, amely egy eredendően társadalom-antropológiai kiindulópont meghatározására támaszkodik. Gazdasági társadalomelméletében Marx ezt az antropológiai alapszerkezetet, mint a termelésnek „egymástól nem fokozatokként elválasztható”, azaz nem különálló, hanem egymást feltételező, egymás-

sal kölcsönös kapcsolatban álló oldalaiként definiált dimenzióit a következők szerint meghatározza meg. *Először*: az anyagi élet termelése, vagyis az embernek a természethez (saját fizikai-biológiai szervezetéhez és a külső környezetéhez) fűződő sajátos viszonya. *Másodszor*: a szükségletek termelése, mint az embernek ön maga tevékenysége eredményéhez való viszonya. *Harmadszor*: az emberi élet termelése, vagyis az egyéneknek és közösségeiknek – mindenkéltől a családnak – a „termelése”, vagyis az emberek egymás közötti viszonyának a reprodukciója. Végül, *negyedszer*: a szellemi termelés, mint az ember tudati viszonyainak reprodukciója (Marx–Engels, 1976: 21–32). E meghatározottságok, illetve dimenziók felsorolása Marxnál egyben struktúrát is jelent: az alap az anyagi élet termelése, s ezen belül a termelő embernek a munkafeltételeihez való viszonya, vagyis a tulajdon, közelebbről és történeti alakulását tekintve a magántulajdon kialakulása. Ezen belül előbb a föld magántulajdon, mint az embernek a földhöz való eredeti viszonyának felbomlása, majd általában a termelőnek az elválasztása a munkaeszköztől, végül az ember termelőképességének külsővé, idegenné alakítása. A termelés dominanciájából ered a társadalom makrostruktúrája: a gazdasági alap, a politikai–intézményi felépítmény, valamint mindezek szellemi „tükröződése”. Továbbá: Marxnál a társadalmi, gazdasági formák történeti változását szintén a tulajdonformák váltakozása adja és alapozza meg. Ezen belül a tulajdonviszonyok változása az alapja a társadalom csoporttagozódásának (osztályok), továbbá forrása a társadalomalakító erők dinamikájának (osztályharc).

A marxi gazdasági társadalomelméletben az antropológiai alapszerkezet, a belőle kibontott dinamizáló alapellentmondás, a gazdasági társadalomalakulatok történeti egymásutánisága együttesen olyan történeti projekció lehetőségét teremti meg (a magántulajdon megszüntetése, az eredeti közösségi „tulajdon” modern helyreállítása), melynek normatív politikai következményei vannak. E következtetések a munkásosztály történelmi küldetésének beteljesítését szolgáló politika programjában öltenek testet. Az elmélet felépítését illetően ezúttal két elemet kell kiemelnünk: egyrészt az emberi együttélés társadalomtörténeti formáinak, ezek változásának tárgyalása szükségképpen antropológiai kérdéseket vet fel. Másrészt az ember nembeli meghatározása nem valamely specifikus, megkülönböztető tulajdonság alapján, hanem – jóllehet a gazdasági társadalomelmélet esetében a termelés alá rendelve – a specifikus emberi tulajdonságok *forrásaként* felfogott alapviszonyok mentén adható meg. Ebben a tekintetben Marx egyfajta reláció–antropológiai felfogáshoz közelít, egy relációs antropológiai alapszerkezet lehetőségét vázolja fel.¹¹

4. *Szociológiai társadalomelmélet (Weber, Parsons)*. A gazdasági társadalomelmélettel szembeni alapvető kritikai megfontolások részben a gazdaság – a munka és termelés – előfeltételezettségére mutatnak rá, továbbá a gazdasági és az ettől különböző – első sorban kulturális és erkölcsi – kategóriák közvetlen ösz-

szekapcsolását bírálják. Különösen erős kritikával illetik a gazdaság- és szociális struktúra merev és egyoldalú determinációs kapcsolódását, illetve a különböző cselekvési formák redukciós definícióját emelik ki. E kritikák kiinduló gondolata a társadalom új szempontú definíciója. Eszerint a társadalom szociális összefüggések hálózata és a tagolt (differenciált) rendszerek együttese. Az így felfogott társadalom működésének mechanizmusai, részeinek kapcsolódásai, dinamikája és annak forrásai paradigmaticusan *szociológiai társadalomelmélet*ként fejthetők ki.¹²

A szociológiai társadalomelmélet a modern, okcidentális társadalom tényéből indul ki, kidolgozza ennek kategóriáit, anélkül, hogy e kategóriák előfeltételezettségére magyarázatot adna. Ennyiben igazodik a modern természettudományok Husserl által bírált szemléletéhez, s önmagát annak mércéje szerint tekinti tudománynak. Ámde társadalomról lévén szó, a szociológiai társadalomelmélet leíró és összehasonlító kategóriái háttérben rejtett, a modern társadalmat igazoló normatív elvek húzódnak meg. Azzal, hogy a szociológiai társadalomelmélet mellőzi egy norma megalapozó antropológiai koncepció explicit kifejtését, a modern társadalom ki nem bontott reflektálatlan előfeltévésként jut szerephez a társadalomtörténeti formák szociológiai elemzésében is.¹³ A szociológiai társadalomelmélet hiányos szerkezete, melyet az explicit antropológiai megalapozás történelmi perspektívájának kiiktatása jellemez, további következményeket von maga után. Elvész a történeti–társadalomelméleti (makroszintű) alternatíva elméleti lehetősége, így a szociológiai társadalomelmélet két inherens kérdéskörre szűkül. Egyrészt annak tisztázását tekintti feladatának, hogy a modern társadalom szerveződése (melynek alapján áll), mint rendszer hogyan képes stabilizálni önmagát, miközben fenntartja létrejöttének alapját, a társadalmi differenciálódás dinamizmusát. A kérdés ekkor az egyes (rész-, illetve al)rendszerek, valamint az általuk alkotott makroszisztéma közötti funkcionális összefüggés körül forog. Másrészt az elmélet arra keresi a választ, hogy e rendszer működéséhez hogyan kapcsolódnak az egyének, mint önálló társadalmi aktorok: melyek aktivitásuk mozgató rugói, mint orientációk, intenciók, továbbá melyek a cselekvők által érvényesnek tekintett normák, milyen az egyéni értékviláguk, s ez hogyan ágyazódik be a modern társadalom tagolt rendszerébe, miképpen kapcsolódik annak elveihez? Rendszerelmélet és cselekvésemélet a szociológiai társadalomelméletnek két, egymást kölcsönösen feltételező területe.

Az elmélet imént említett két problémakörének (cselekvésemélet és rendszerelmélet) a kapcsolódása a szociológiai társadalomelmélet történeti alakulását két szakaszra bontja. Az elsőben – melynek csúcspontját Parsons elmélete jelenti – a cselekvésemélet és a rendszerelmélet összekapcsolása, és egységes társadalomelméletté integrálásának programja követhető nyomon (Parsons, 1937; Parsons, 1951; Parsons, 1956).¹⁴ A második szakaszban a cselekvésemélet és rendszerelmélet konfrontációja és elválasztódása zajlik, (legkifejezőbb

módon a Luhmann és Habermas közötti vitában), majd egymástól független elméleti irányba haladása figyelhető meg, mely végül is a szociológiai társadalomelméletnek egymással rivalizáló és egymást kizáró (szak)szociológiai elméletekre való szétesésével zárul (Luhmann–Habermas, 1971; Habermas, 1983; Luhmann).

5. *Módszertani elvek.* A szociológiai társadalomelmélet bifurkációjának és az antropológiai irányban zárt elméletstratégiájának bírálata alapján (Balogh, 2007; Balogh, 2008) immár módunk nyílik a társadalomelméleti paradigmák legfőbb módszertani elveinek összefoglaló jellemzésére, helyenként összevetve a (természet)tudományos paradigmák és paradigmaváltások néhány sajátosságával.

– *Cirkularitás.* A társadalomelméleti paradigmák legfeltűnőbb és a természettudományos paradigmákkal szemben legszokatlanabb sajátossága az antropológiai alapszerkezetre vonatkozó koncepció (explicit vagy hallgatólagos) jelenléte és szerepe, mely az elméletnek *bizonyos értelemben* vett cirkularitást, vagy legalábbis feltételezett (módszertanilag tisztázott, illetve tisztázható) előfeltételezettséget kölcsönöz. E cirkularitás azonban nem – illetve elsődlegesen nem – logikai, hanem ontológiai természetű és abból a körülményből fakad, hogy az ember – ellentétben a természettudományok tárgyával és tárgymeghatározásaival – maga hozza létre azokat a társadalomtörténeti jelenségeket, szerkezeteket, kultúrát és viszonyokat, amelyekre azután a társadalomelméleti paradigmákban koncepciókká transzformálva reflektál. Az ember csak olyan jelenségeket, viszonyokat és szerkezeteket hozhat létre, amelyek létrehozására képes, vagy képessé teheti önmagát. Ezért a társadalomelméleti paradigmák nem térhetnek ki annak előzetes tisztázása elől, hogy melyek a specifikusan emberi adottságok és képességek, illetve (és fontosabb kérdésként) melyek az emberi képességek forrásai. Tisztázandó továbbá, hogy a szinte áttekinthetetlenül sokféle képességek és a képességforrások sokféle kapcsolódásai közül melyek azok, amelyek a társadalomtörténeti szerveződéseknek és ezek átalakulásának alapjai. Az a társadalomelméleti koncepció, amely figyelmen kívül hagyja ezt a „cirkularitást”, elveszíti a lehetőségét arra, hogy paradigmatiszus jellegű elméleti státuszra tegyen szert. Az antropológiai alapszerkezetre vonatkozó felfogás – s ezzel az ontológiai jellegű cirkularitás, valamint annak logikai kibontása – nélkül a társadalomelméleti koncepciók az emberi létformák megalapozásához kénytelenek vagy az ember világán kívüli elvekre hagyatkozni (miként a filozófiák általában és a vallásfilozófiák kiváltképpen), vagy pedig lehetetlenné teszik önmaguk számára a társadalomtörténeti perspektívák és alternatívák elemzését (miként a jelenkori szociológia általában és a rendszerelmélet különösen).¹⁵

– *Gyakorlati nyitottság.* A tudományterületek válságának eltérő természete miatt az új társadalomelméleti paradigmák kialakulása – eltérően a (természet)

tudományos paradigmák dinamikájától – összekapcsolódik a modern társadalom korszakváltásaival. Ezért a társadalomelméleti paradigmaváltás nem a tudományos közösség belső ügye, nem csak a tudományos ismeretek válságára adott válasz, hanem „reálválságokkal” áll szoros összefüggésben. A mindenkor reálválságra vonatkozó – a tudós szemével és műszereivel, valamint tapasztalatai által szerzett (Kuhn) – ismeretekben itt a legérzékletesebben (minden esetre megkerülhetetlenül) merül fel az, hogy a társadalomban megfigyelt aktuális reálviszonyok és tények mindig megelőző (társadalmi) valóságformáló aktivitás eredményei. Ezért a modern társadalomelméleti paradigmák nem térhetnek ki annak a kérdésnek a tisztázása elől, hogy milyen viszonyban állnak az empirikusan megállapítható tényeket és a tényállásokat leíró kategóriákat létrehozó előzetes aktivitás módjával és mibenlétével. E kérdés-körben korántsem mellékesen merül fel a természetre vonatkozó ismeretszerzés módja és a szerzett ismeretek alkalmazása, a természettudományok elméleti reflexiója.¹⁶ Ily módon a társadalomelméleti paradigmáknak szerves része és feladata a társadalomtörténeti szerveződési típusok és formák közötti kapcsolatok és különbségek elemzése.

– *Immanens történetiség.* A társadalomelméleti paradigmák közös vonása, hogy a társadalomtörténeti szerveződések belső dinamikáját és korszakos formaváltozásait nem metafizikai, vagy más, az emberi együttélés szféráján kívüli (például természeti) elvekből, hanem a társadalom belső feszültségeiből és ellentmondásaiból értelmezik. Ám a különböző paradigmák egészen eltérő ellentmondásokat tekintenek dinamizáló tényezőnek. Így a már korábban példának kiválasztott kanti filozófiai társadalomelméletnek centrális elemét alkotja a természeti–biológiai és az erkölcsi kettősség antagonizmusát megfogalmazó ama tézis, miszerint „az ember *állat*, amelynek úrra van szüksége, ha nemének más tagjaival együtt él.” E tézisére építve Kant egyetemes történelmi feladatot állít a világpolgár elé (Kant, 1997: 49). Hasonlóképpen tekint Marx a magántulajdon alapján egymással harcban álló osztályok antagonizmusára, melyben a történelmi változások dinamizáló erejét látja (a történelem az osztályharcok története). Parsonsnál a rendszerfunkciók automatizmusa és a társadalmi (szociális) cselekvés mikéntjét meghatározó kulturális minta feszültségei jelentik a modern társadalom változásának motorját. Ez a dinamika egyik oldala. A másik oldal a dinamizáló ellentmondás végkifejletére vonatkozó felfogás. Példáinknál maradvá: Kantnál a filozófiai társadalomelméleti paradigma perspektívájában az ellentétek nyugvó harmóniája, mint a legnehezebb, egyben a legutoljára megoldható emberi feladat. A társiatlanság és a társadalmisság egyensúlyának létrehozása Kant szerint mint a világpolgár feladata és lehetősége jelenik meg. Ezzel szemben Marx gazdasági társadalomelméletében maga az ellentmondás szűnik meg azzal, hogy az egyik osztály legyőzi és megsemmisíti a másikat (a kisajátítókat kisajátítják). Ettől – és a kanti koncepciótól – merőben eltérő az ellentmondások perspektívája a szociológiai társa-

dalomelmélet parsonsi koncepciójában: az ellentmondásokkal terhes modern társadalomnak nincs önmagán túli perspektívája, mert az alrendszerek közötti folyamatos kölcsönhatásban (a szimbolikusan generalizált médiumok működésének eredményeként) a modern társadalom ellentmondás-feldolgozó kapacitása elegendőnek bizonyul önmaga fenntartására és dinamikus stabilizálására.

– *Többszintűség.* A társadalomelméleti paradigmák és az egyes társadalomtudományi diszciplínák kapcsolódása és e kapcsolódás története, valamint dinamikája annál fogva tér el a természettudományos paradigmák átalakulásától, hogy ez utóbbival szemben itt első sorban nem a megismerés (fogalmi és tárgyi) eszközeinek, még csak nem is a megismeréstől megkülönböztetett gyakorlati igényeknek a változása adja a forrását, hanem magának a tárgynak (a társadalomnak) a változása jelenti a paradigmaváltás alapját. Elsőként az európai modernség kibontakozása, majd a gazdasági tevékenység önállóvá szerveződése és meghatározóvá válása adta a kiinduló alapját annak, hogy az emberi együttélést általában is, mint a szükségletek kielégítésének és az újabb szükségletek létrehozásának a világát fogják fel. Ezután a különböző tevékenységi formák önálló szférává szerveződése adott impulzust ahhoz, hogy az előbbiekkal szemben a társadalmat általában, mint a szocialitás világát definiálják. Ahhoz azonban, hogy a társadalomelméleti paradigmák váltakozása megtörténjen, előzőleg ki kellett dolgozni a leíró, értelmező fogalmak egy (minimál) készletét, amellyel a különböző szférák (jelen példánk esetében előbb a gazdaság, majd a szocialitás) jelenségei elhatárolhatókká váltak más létszféráktól, illetőleg más tudományterületektől. A leíró-értelmező fogalmak és összefüggéseik további értelmezése – mintegy második szintű értelmezésként – nyitja meg közvetlenül az utat a makroszintű elemzés számára, mégpedig a leíró fogalmak közötti relációk alapjainak feltárásával, illetve általában az emberi együttélés újraértelmezésének lehetőségét keresve. Ily módon a társadalomelméleti paradigmák átalakulásai nem a specializált fogalmak generalizációja révén, vagy valamely diszciplináris nézőpont és módszer kiterjesztése alapján, hanem a leíró és probléma megoldó értelmezések egymásra épülésének és kapcsolódásának mentén történik. Az értelmezések fokozatainak az imént említett szerepe jól követhető a gazdasági és a szociológiai társadalomelmélet közötti paradigmaváltás esetében. A politikai gazdaságtan, mely a gazdasági társadalomelmélet létrejöttének inspirálója és betetőzése volt, a szociológiai társadalomelméleti paradigma kibontakozásával jelentős változáson esett át. Egyrészt gazdasági értelemben kiüresedett: politikai ideológiává alakult át. Másrészt ezzel egy időben elveszítette korábbi státuszát a gazdaság működését elemző koncepciók és elméletek között: átadta helyét a gazdaság működéséhez közvetlenül kapcsolódó újabb gazdaságtani iskoláknak (Stigler, 1965; Blaug, 1997; Mátyás, 2001; Mátyás, 2003). Napjainkban a szociológia és a szociológiai elmélet megy át hasonló folyamaton. Ezt mutatja a szociológia sokat

hangoztatott elméleti válsága (Gouldner, 1970; Luhmann, 1984; Lopreato/Grippen, 1999), melyet legplasztikusabban az elmélet és az empiria közötti kapcsolat megbomlása, valamint az egymástól elválasztódó, egymással kizáró viszonyban álló rész-elméletek közötti értelmezési lehetőségek megszűnése jelez. A szociológia elméleti válsága nem szüntethető meg egy új, átfogó szociológiai elmélet megalkotásával, mert egy ilyen átfogó szociológiai elmélet kidolgozása immár nem lehetséges (Skinner, 1985; Farkas, 1993). Ily módon a szociológia elméleti válsága mintegy kifejeződése az új (politikai) társadalomelméleti paradigmá iránti igénynek.

ÚJABB PARADIGMAVÁLTÁS KÜSZÖBÉN

1. Annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy vajon fennáll-e egy társadalomelméleti paradigmaváltás iránti elméleti és gyakorlati igény, továbbá, hogy lehetséges-e ennek az igénynek a teljesítése, két probléma tisztázása szükséges. Elsőként a modern társadalom mai rendszerének néhány nem konstitutív, hanem erodáló ellentmondásának legalább példászerű felidézése. Olyan ellentmondásoké, amelyek tematizálása és hosszabb időtávra szóló feloldása nem lehetséges a jelenlegi egymással rivalizáló és széttagolt (átfogó társadalomelméletté immár nem összekapcsolható) gazdasági és szociológiai elméletek – már amennyiben egyáltalán léteznek – paradigmaticus alapjain. Ennek illusztrálására a modernség napjainkban kiélezett formában jelentkező ellentmondás-rendszerében különleges helyet foglal el az ökológiai krízis, mint az egyéni (lokális) és a kollektív (globális) cselekvés közötti ellentmondás intézményes feloldásának egyre feszítőbb dilemmája (Boda, 2004). Hasonló a helyzet a jelenlegi gazdasági válság esetében, amely a rövid és hosszú távú érdekek intézményes összehangolásának rendszerszintű megoldatlanságát mutatja. Ugyancsak jellemző példaként utalhatunk az emberi jogok interkulturális érvényességének és intézményes érvényesítésének dilemmájára (Rawls, 1999). Mindhárom esetben az intézményes szabályozó mechanizmusok működésének problémája tűnik fel, mégpedig azzal összefüggésben, hogy a modern, nyugati típusú társadalom története olyan határhoz érkezett, melytől kezdve az eddigi működési és cselekvési módok, valamint szabályozó intézmények és mechanizmusok elégtelenek. Másként fogalmazva: az adaptáció nem lehet eredményes az eddigi „trial and error” elve alapján.

Másodikként tisztázandó probléma, hogy az ellentmondások, dilemmák és paradoxonok (Luhmann) feloldása olyan normatív szabályozó elvek intézményesítését igényli, amelyek nem alapozhatók meg a kríziseket előidéző és önmaga alapjain reprodukáló berendezkedésen belül, s nem vezethetők le kizárólag annak működési elveiből. A diagnózisok azt valószínűsítik, hogy a válság kritikus pontjához érkezett. Az ellentmondások a szociológiai társada-

lomelméletre nézve pedig azt a következményt vonják maguk után, hogy megszünt annak a (szociológiai) paradigmának az érvényessége (pontosabban érvényességi alapja), amely kizárja az ellentmondások feloldásának a modern társadalmon túli perspektíváját, azt tételezve, hogy az alrendszerek közötti folyamatos kölcsönhatásban (a szimbolikusan generalizált médiumok működésének eredményeként) a modern társadalom ellentmondást feldolgozó kapacitása elegendőnek bizonyul önmaga fenntartására és dinamikus stabilizálására. Ebből a szempontból a szociológiai társadalomelmélet irányzatokká szakadása nem egyéb, mint ennek a végkifejletnek a megnyilvánulása.¹⁷

2. A szociológia utáni társadalomelméleti paradigmaváltás általunk javasolt koncepciójának felvázolása két további problémakör felszínre hozását feltételezi, amelyekre a korábbi elméleti pozícióból nem nyílt rálátás. Egyrészt be kell látni, hogy a válsághoz vezető ellentmondások feloldása nem teszi elkerülhetővé bizonyos (a későbbiekben közelebbről meghatározandó) normatív elvek megalapozását. Másrészt az elméletnek fel kell tárnia, hogy milyen háttere és alapja van egy olyan politikai programnak, amely a normatív elvek figyelembe vételével legitim módon alakítja át az ellentmondások feloldására szolgáló szabályozó intézményeket. E kérdések megválaszolása érdekében vissza kell térnünk a filozófiai és a gazdasági társadalomelméleti paradigmákban kiindulópontként szolgáló (a szociológiai társadalomelméletben „elfelejtett”) antropológiai megalapozás gondolatához, de oly módon, hogy azoktól elvileg különböző alapszerkezetet vázolunk fel (a). Ezt követően az alapszerkezetre vonatkozó felfogást – a társadalomtörténeti korszakok értelmezéséhez kapcsolva – igazolnunk kell (b). Végül ki kell térnünk a társadalomtörténeti korszakok (anyagi és szellemi) normatív kultúrájának néhány – a politikai társadalomelmélet kérdéskörében elsődleges fontosságú – sajátosságára (c.)

a.) A gazdasági társadalomelmélet antropológiai megalapozási koncepciójára és a gazdasági determinizmusra vonatkozó kritika, valamint a szociológiai társadalomelmélet előfeltevéseinek bírálata hozzájárul ahhoz, hogy az újabb társadalomelméleti paradigmaváltást egy újrafogalmazott *relációantropológiai* koncepcióra alapozzuk. Eszerint az önálló antropológiai státusz igényével fellépő antropológiai kiindulópont nem lehet valamely olyan önkényes és axiomatikus definíció – még abban az esetben sem, ha plauzibilis –, amely (legalábbis érvényességi igényét tekintve) megadhatná az embernek történetileg invariáns, vagyis mindenkor érvényesülő tulajdonságát. A specifikus emberi tulajdonságok meghatározásának kísérlete helyett az emberi tulajdonságok *forrásának* meghatározására törekszünk. Eszerint az antropológiai *alapszerkezetet relációk alkotják*, amelyek *együttesen és összekapcsoltságukban* (és csakis ebben) mintegy határkijelölő jelentőséggel bírnak az ember és a tőle különböző lények között. Megállapítjuk: az egyes relációk összekapcsoltságuk révén az

emberi létezés viszonylagosan megbízható végső állapotát jelzik. *Viszonylagosak* annyiban, amennyiben a természettörténetben „visszafelé” haladva, felismerhetjük a reláció egyes elemeit. Így például az ember létrejöttének történetét nyomon követve át lehet lépni a fizikai, organikus szerveződések, vagy a szubhumán pszichológia területeire. Egy ilyen „visszafelé haladó” vizsgálódás azonban az ember *előtörténetére* vonatkozik. Ugyanakkor a relációk *megbízhatóan* végső antropológiai meghatározásnak tekinthetők annyiban, amennyiben a relációk határain átlépve már elhagytuk az ember meghatározásának lehetőségét. Az antropológiai alaphelyzet sajátossága, hogy az elemei olyan relációk, melyek *együttesen és egymáshoz kapcsolódva* csakis az embert jellemzik. E viszonyrendszer különossége nem intenzitásában, rugalmasságában, hanem struktúrájában mutatkozik meg. A relációk alkotta struktúra dimenziói: Először, az embernek élete természeti előfeltételeihez való sajátos viszonya, a természeti meghatározottságában vett – különös fajként meghatározható – ember. Ekként az ember olyan része a természetnek, amely sajátos szükségletei és életmódja által különbözik a természet rajta kívüli részétől. Következésképpen ebben a relációban az ember külső, természeti meghatározottságáról, „az ember és a természet közötti folyamatos anyagcseréről” van szó. Másodszor, a faj egyedeinek egymáshoz való viszonya az együttélés egy sajátos módjában, azaz közösségi életformában meghatározott ember. Ez a belső meghatározottság egyfelől az egyes egyedek egymáshoz, másrészt az egyesnek a többiekhez, mint a vele együtt élőkhez való kölcsönös viszonyát foglalja magában. Ebben a relációban a közösségről és a közösségben élő egyedekről van szó. Harmadszor, az embernek önmagához való viszonya, mint önmeghatározás, mégpedig mind az előbbi két kapcsolatában (a természethez, és a többiekhez vett önmeghatározásként) mind pedig a közösségnek önmagához és az egyénnek önmagához való reflexív viszonyként. Ez egyben az önmagát folyamatosan fenntartó, stabilizáló ember viszonyainak együttese. Önmeghatározásában, mint reflexiók viszonyban az ember mintegy kinyújtózik az időben: a múltba és a jövőbe kivetítve állandósítja magát. Alapvető jelentőségűnek tekintjük, hogy e hármas viszony együttesen és egymáshoz kapcsolódóan jellemzi az embert, csakis ezért és ennyiben tekinthető antropológiai alapszerkezetnek. A hármas viszonyrendszer az alapszerkezet elemeiként egymástól megkülönböztethető, egymásra nem visszavezethető, ugyanakkor egymással szoros kapcsolatban álló és az embere vonatkoztatva egymást feltételező dimenziók.¹⁸

b.) Az ember és természet, a közösség és egyes, valamint az önmeghatározás kölcsönös, egymást feltételező viszonyok, ugyanakkor egymással ellentmondásban álló meghatározások. Ebből a nézőpontból adódik az egyes történelmi korokra és önreflexiókra társadalomelméleti rálátás. Az egymást feltételező összekapcsoltságuk dinamikájánál és mikéntjénél fogva e relációk egy máso-

dik szintű viszonyrendszert alkotnak (a relációk relációja), és – történeti–társadalmi szerveződési formaként – az alaprelációk *egymáshoz képest* a történeti időben változó egyensúlyát, dominanciáját és feszültségeit foglalják magukban. Ennyiben az antropológiai alapszerkezet a történeti–társadalmi szerveződési formák társadalomelméleti elemzésének kiindulópontjaként szolgál.

E kiindulópontból tekintve nagy vonalakban az alábbi társadalomtörténeti korszakok különböztethetők meg.

– Az emberi együttélés első és eredeti formájában a természeti létfeltételei közül kiemelkedő, kiszakadó ember csak ugyanezen természeti feltételeit és meghatározottságait megbontva, majd újból reprodukálva képes fennmaradni. Az ellentmondás különössége, hogy az ember csak a természet többi részétől megkülönböztetetten (mindhárom relációját fenntartva) nyilvánul meg emberként, egyszersmind azonban, mint életének feltételeihez szorosan és megszüntethetetlenül kötődik a természethez. E kettőség dinamikáját az adja, hogy az azonos fajhoz (nemhez) tartozó egyedek szervezett természeti közössége önmaga bontja meg, majd a reprodukcióban újból megerősíti és helyreállítja eredeti természeti viszonyát. A legeredetibb és legősibb reprodukcióban az alapviszonyok együttese által alkotott struktúrát az eredeti természeti feltételekkel szembeni nem megszüntethető, de ismételten és időlegesen feloldható feszültség jellemzi.

– Az emberek közötti reláció dominanciája alapján két történeti forma jött létre. Az *első történeti forma* változataiban az embernek a természeti feltételekhez és önmagához való viszonyát a közösségen belüli változások (a közösséghez tartozás) és a közösségek egymás közötti viszonyának dinamikája határozza meg. Az eredeti közösségi viszonyok felbomlásának és a (mindinkább imaginárius) közösségek szimbólumrendszerekben kifejeződő újbóli helyreállításának dinamikáján alapuló forma számos történeti szerveződésében a közösség reprodukciója mindinkább összetett, elvont és univerzális szimbolikus alakzatokat ölt (mítoszok, vallások). A kulturális antropológia e dinamika menetében ismétlődően fellépő ellentmondások feloldását szolgáló szimbolikus rendszerek sokaságát írja le, a magaskultúrák vallási formáitól kezdve az ázsiai despotikus birodalmak hitvilágán át, az európai feudális rendszerek hitéletének szimbolikájáig. Ámde a struktúrák, a tulajdonformák és a kultúrák sokfélesége egyaránt a közösségek összekapcsolódására, belső rétegződésére, hierarchiájára támaszkodik, történetét pedig e közösségi struktúrák ellentmondásainak ismétlődő keletkezése, ismétlődő feloldásuk és reprodukciójuk tölti ki.

Az emberek közötti reláció a *második történeti formában*, nevezetesen az *autonóm* és individualizálódott egyének közötti kapcsolat dominanciája feltételezi az eredeti közösségek felbomlását. A közösségi kötöttségeit önmagáról levetett – vagy a közösségétől megfosztott – individuális egyén úgy lép más, hasonlóan szabaddá vált egyénekkal kapcsolatokba és a létfeltételeit biztosító reprodukció mechanizmusaiba, amilyenné a közösségi kötelékei kioldása ered-

ményeként *lett*: nyitottan a funkció szerinti (szét)tagolódásra és szabadon (kötetlenül) a csoportokba szerveződésnek és differenciálódásnak új „önkéntesen” választott formáira. Az individuális egyének autonómiája kettős értelmű szabadságként (a kanti meghatározás szerint önkényként) jelenik meg: egyrészt, mint a saját akaratán alapuló cselekvés az általános – vagyis mások akaratát is garantáló – törvény keretein belül, másrészt a természeti feltételekkel és adottságokkal (a külső és saját testi természetével) szembeni szabadság (önkény), melyet az érdek és hasznosság vezérel. (Kant, 1991; Böhme–Böhme, 1985).

A legutóbbi néhány évtizedben – jóllehet nekilendülésekkel és visszafordulásokkal – összességében mégis erősödő tendenciaként az autonóm egyének önkényének megrendszabályozása érvényesült, főként a versenyben hátrányba kerülőkkel, valamint a természeti környezettel szembeni önkény korlátozásaként. E tendencia újabb lendületet vett a jelenlegi ökológiai, erkölcsi, gazdasági és szociális válság leküzdésének kísérletei és módszerei nyomán. A hosszú távú válságtendenciákhoz kapcsolódó elméleti programnak célul kell tűznie, hogy legalább hipotetikus jelleggel felmutassa e folyamat alternatíváját: vajon van-e mód a válság „kezelésére” az autonóm egyénre alapozott rendszer saját „logikája” (vagy inkább igazsága) további érvényesítésével, vagy pedig elkerülhetetlen a rendszeren túlmutató program kidolgozása? Ez utóbbira nézvést: a program elméleti szempontból tekintve nem előzmények nélküli: kritikai szellemben támaszkodhat a modernség eddigi elemzésének néhány konklúziójára, mindenekelőtt a reflexív modernség koncepcióira (Habermas, 1985; Beck, 1994), továbbá a reflexív személy elméletére (Sturma, 1997) illetve a politikai legitimitáció elemzésének néhány következtetésére (Rawls, 1971; Habermas, 1992). Ugyanakkor azonban két irányban is ki kell tágítani ezeken az elemzéseknek az elméleti horizontját. Az egyik irányban az antropológiai alapszerkezetre támaszkodva válaszolni kell arra a kérdésre: egyáltalán lehetséges-e az emberi együttélésnek a modernség berendezkedésén *túli* rendszere? Az elméleti vizsgálódás másik irányában a gyakorlati cselekvés lehetőségét kutatva, válaszolni kell a kérdésre: milyen támpontjai vannak az egyéneknek arra, hogy cselekvésében a modernségen túli erkölcsi, normatív elveket vegyen figyelembe, továbbá (és ezzel összefüggésben), milyen legitimitációs alapja van annak az intézményes és intézményformáló politikai cselekvésnek (döntésnek), amely felvállal(hat)ja a modernségen túlvezető rendszerelemek létrehozását.

AZ ÖNBECSÜLÉS IGAZSÁGOSSÁGA: A POLITIKAI TÁRSADALOMELMÉLET ELVE

1. A relációantropológiai alapszerkezetből levonható egyik legfontosabb következtetés, hogy nincs és nem is lehetséges meghatározó és döntő ellentmondások nélküli emberi együttélési forma. A kérdés az, hogy az antropológiai

alapelációk melyike határozza meg, melyik rendezi (és rendeli maga alá) az összes többi ellentmondást? A meghatározó alapellentmondás és annak (minden esetre időleges) feloldása normatív követelményeket állít az együttműködők elé. Az emberi együttélés valamely rendszerének normatív kultúrájában a normatív *igazság* valamely történeti felfogása foglalja magában az alapszerkezet domináns ellentmondásai közötti állásfoglalás elvét. Így az igazság ketős jelentést hordoz: egyrészt a fennmaradás „éppen így” létrehozott (a résztvevők által rendszerint egyedül lehetségesnek tartott) viszonyainak hosszú távú stabilizálása iránti igényt, másfelől a megbontott egyensúlyok újbóli helyreállításának, a helyreállítás egy meghatározott módja melletti állásfoglalásnak a követelményét. Ennek megfelelően az előbb vázolt történeti tagolásban az igazság története nem más, mint (a) az embernek a természeti feltételekkel szembeni igazsága, majd (b) a közösség igazsága az egyessel (a domináns közösség igazsága a gyengébb, vagy alárendelt közösséggel) szemben, ezt követően (c) az autonóm egyéneknek egymással szembeni igazsága, valamint mind-egyiküknek a tradicionális közösséggel és a természettel szembeni igazsága. Végül pedig az antropológiai alapszerkezet alapján a jövő lehetőségeit és ellentmondását tekintve, (d) az önmagához való viszonyt kialakító személy igazsága az autonóm egyénnel, mint individuummal szemben.¹⁹ Ámde attól kezdve, hogy a közösség nem teljesen homogén, vagyis a közösség és tagjai – például a szerepek tagoltsága következtében – nem oldódnak fel egymásban, az együttélés valamely történeti igazsága további dimenziókban ágazik el. Az ellentmondásoknak e dimenzióiban az *igazságosság* normatív elvei adnak a cselekvő állásfoglalás számára eligazítást.²⁰ Napjainkban, az egyén igazságának modern rendszerében keletkező ellentmondások az elméletben, mint az igazságosság rivális koncepciói jelennek meg, rendszerint szem elől tévesztve közös alapjukat, az autonóm egyén rendszerének igazságát. Az egyenlőség és egyenlőtlenség, a szabadság és a kényszer, az állampolgár és az intézmények, a jogok és a kötelezettségek, az elosztás és az újraelosztás feszültségei valójában az individuális autonóm egyén igazságára alapozott együttélés és együttműködés történeti formájából értelmezhetők (Balogh, 2007). Amikor John Rawls (elsőként és mindmáig egyedülként) megkísérelte, hogy az igazságosságnak a jogokra, a javak elosztására és az érvényesülésre vonatkozó *egymástól különböző* elveit egységes elméleti keretbe foglalja, és mint az eligazító állásfoglalás lehetséges vagy éppenséggel kötelező elveit igazolja [Rawls 1971], az igazság iménti problémájához vágott ösvényt. Más kérdés, hogy Rawls a *társadalom alapszerkezetének* fogalmában csupán az egyén igazságán alapuló társadalmi berendezkedés modelljét tartotta szem előtt.²¹

2. Az autonóm egyének együttélésének ellentmondás-rendszerére szabott *társadalmi alapszerkezet* rawlsi fogalmi keretét a relációantropológiai alapszerkezeti kitágítva és átértelmezve léphetünk tovább. Az alapszerkezet relációs

konstrukciója és az igazságossági elvek (az igazság) közötti összekapcsoltságból a modern társadalom kettős irányú normarendszerére nézve vonhatunk le következtetéseket. Eszerint a mai (okcidentális) modern társadalom kultúrájában az együttműködésnek az individuális, autonóm egyén igazságára alapozott normái és igazságossági elvei mellett implicit módon (a válságkezelés és a szabályozás új igényének elemeiként), felbukkannak és jelen vannak az ember önmagához való viszonyán alapuló együttműködés igazságának és igazságosságának normatív elmei is. Ezekből a kezdeményekből kiindulva az igazságosság új tartalmú normatív elveit bonthatjuk ki, melyeket provizórikusan, az *önbecsülési igazságosság* elveinek nevezünk. Az önbecsülés igazságossága az emberi együttélésnek egy elméletileg lehetséges újabb perspektívájára utal, amelynek elveit hipotetikusán a következők szerint fogalmazhatjuk meg:

– *Első alapelv*: minden ember jogosult a képességei kifejlesztéséhez szükséges és a rendelkezésre álló eszközök által maximálisan biztosítható feltételekre.

– *Második alapelv*: az egyén felelősséggel tartozik képességeinek kifejlesztéséért és gyakorlásáért, valamint az egyének, szervezetek és intézmények felelősséget viselnek az eredmények alkalmazásáért.

– *Harmadik alapelv*: az egyének közötti kapcsolatok és intézmények – kiváltképpen az elosztási rendszerek – úgy alakítandók, hogy a képességei kibontakoztatásában és gyakorlásában felelősségteljesen cselekvő személyek teljesítménye önbecsülésük alapjává válhasson.²²

3. Az elvek értelmezéséhez, illetve érvényesíthetőségéhez néhány általánosabb, majd az egyes elvekhez közvetlenebbül kapcsolódó megjegyzést kell tennünk, különös tekintettel a közvetlen gyakorlati következményekre. Először: az iménti elvekben – az antropológiai alapstruktúrából levezethetően – az ember önmagához való viszonya önreflexióként jelenik meg. Az önreflexió azonban nem közvetlen, vagyis nem pusztán az egyének öntudata, akarata vagy önismerete, hanem az ember–természet, a közösségek egymásközti, valamint az egyén–közösség viszonyait újrastrukturáló viszonyulás. Ennélfogva a reflexivitás az antropológiai alapszerkezet három alapviszonyából adódó közvetettségek egész sorát magában foglaló, ellentmondásos, az ember személyiségét kialakító és alkotó viszony. Ennek alapján az antropológiai alapviszonyok feszültségeit újrastrukturáló önreflexióba (az ember önmagához való viszonyába) nem pótlólagosan kerülnek be a természethez, valamint a közösségekhez fűződő relációk, hanem ezeket az ember önmaga személyiségének a részévé formálja. Ezzel az önreflexió az egyének a természethez, valamint a közösségeihez való viszonyát nem csak, mint valami külsőhöz kapcsolódást tartja fenn, hanem e kapcsolódásokat az önreflexió révén a személyiséggé formálódó egyén önmagában ismerheti fel. Továbbá: az ember önmagához való reflexív viszonya – mint önreflexió – nem a magánegyének a pszichológia

körébe eső teljesítménye, hanem mindenekelőtt (vagyis a pszichikai oldalt sem kizárva) intézményesített (intézményesítendő) társadalmi viszony, kollektív teljesítmény. Végül, az elvek nem foglalnak magukban közvetlen normatív állásfoglalást a tulajdonra nézve. Nem tételezik fel a magántulajdon valamely formájának szükségességét, ugyanakkor nem kapcsolódik hozzájuk a magántulajdonnal szembeni állásfoglalás sem. Közvetve azonban valamennyi elv érinti a javak előállításának, felhalmozásnak, tulajdonlásának és a tulajdon felhasználásának kérdését.

További, az egyes elvekhez különösképpen szorosán kapcsolódó, kiegészítő jellegű megjegyzések:

– *Az első alapelvhez.* A képességek kibontakoztatásának lehetőségére vonatkozó elv, jóllehet általános érvényességre tarthat igényt, ezen belül azonban az emberi reflexiót főként, mint a nemzedékek közötti kapcsolatokat érinti. Ezen belül kiemelt követelményként az újabb generációk minden tagjára, mint sajátos képességek kialakítására képes lények számára szükséges feltételek biztosítását, különösképpen az oktatási intézmények kiépítésének és működésének kötelezettségét, továbbá képességfejlesztő pedagógiai felfogás, nevelési elvek és módszerek jelentőségét. Az elv magában foglalja a képzés és az oktatás intézményei igénybe vételének lehetővé tételét, az iskolai kötelezettségnek az anyagi és kulturális hátrányoktól független érvényesítését. Így az alapelv erős legitimációt biztosít a gyermekkizsákmányolás (a gyermekmunka, gyermekkereskedelem, újabban a gyermekkatonaság) országokon belüli és nemzetközi szankcionálásának. Következésképpen: igazságtalanok azok a rendszerek, politikai rezsimok, amelyek nyíltan vagy hallgatólagosan eltúrikk, adottságként veszik tudomásul a képességek kibontakoztatása elvének megsértését.

– *A második alapelvhez.* A felelősség elve – a mi felfogásunk szerint – ellentétben áll a jelenleg standard igazságosság-koncepciókkal. Ezek ugyanis vagy egyáltalán nem tekintik a felelősséget az igazságosság körébe tartozónak (Dworkin, 1983; Habermas, 1983, 1992), vagy pedig legfeljebb kiegészítő elvként, például valamely az elsődleges elv következetes érvényesítéseként (Rawls, 1997) fogják fel. A mi felfogásunk értelmében azonban a felelősség, mint sajátos, *második szintű emberi képesség* határozható meg, s ilyenként kibontakoztatva szerves részét alkotja az igazságosságnak. Ekként, vagyis második szintű emberi képességként, a felelősség kibontakoztatása a generációk kapcsolatában a nevelés egyik legfőbb feladataként határozható meg. Az egyéni cselekvésben és az intézményi döntésekben pedig a felelősség normatív követelménye a következmények felmérése iránti kötelezettséget és kötelezettségvállalást foglalja magában. Következésképpen: igazságtalanok a közvetlen hasznosság és a cél–eszköz reláció keretei közé korlátozódó egyéni és kollektív cselekvések, valamint intézményes döntések és politikai rendszerek. Hasonlóképpen igazságtalanok az emberi képességek felhasználásának lehető legtávolabbi

következményei figyelembe vételét koncepcionálisan korlátozó hasznossági és célszerűségi felfogások (elméletek).

– *A harmadik alapelvéhez.* Az elv hangsúlyozottan nem tesz különbséget az elismerésnek a közös javakból való részesedés materiális és immateriális elemei között. Ugyanakkor a materiális és immateriális javakat nem tekinti az elosztás során egymást kölcsönösen helyettesítő javaknak sem. Ebből következően: igazságtalanok a (materiális és immateriális) javak elosztásának és redisztribúciójának olyan intézményei és mechanizmusai, amelyek a kiinduló pozíciókat, hátrányos szociális helyzeteket rögzítenek vagy (és) előítéletes értékeléseket érvényesítenek.

4. Gyakorlati szempontból természetesen elsőrendű fontosságú kérdés, hogy az intézményalakító (megszüntető, átformáló, létrehozó) politika számára – a konkrét helyzetekhez igazodó döntésekben már fel-felbukkanó lehetőség felismerésén és távolabbi perspektívájának belátásán túl – milyen mozgástér nyílik az iménti, (önbecsülési) igazságossági elvek figyelembe vételére és szisztematikus érvényesítésére. Másként fogalmazva: a politikai társadalomelmélet nem térhet ki az intézményesítő politika legitimitása, e különös legitimitás jelenkori kérdésének újratárgyalása elől. Ez a vizsgálat nem merülhet ki a legitimitás Weber által adott meghatározásának alkalmazásában vagy kibővítésében (Weber, 1922), főként mert Weber a legitimitáció modern formáját szorosan összekapcsolja a formális racionalitással, ezen belül pedig kiváltképpen a joggal.²³ A jelen esetben azonban éppenséggel az intézmény- és jogalkotó politika legitimitációjáról van szó, beleértve az alkotmányok átalakítását is.²⁴ Az állam szabályozó és szervező hatókörének folyamatos bővülése a legitimitáció – a Weber által jelzett választójogi problémán túl – további összetettségéhez és körének bővüléséhez vezet, és a legitimitáció tartalmi elemei közötti konfliktusok fellépésének lehetőségét teremti meg. A részletesebb kifejtést későbbre halasztva, ezúttal e tartalmas formák közül csupán megemlítjük:

– Az állam gazdasági szerepkörének bővülése következtében a gazdaság és az egyes alrendszerek (így például az oktatás, tudomány, egészségügy) közötti rendszerszintű kapcsolatok szabályozása, mint a politika hatékonyságának kritériuma jelenik meg. E szabályozó-koordináló működésnek a hatékonyság kritériuma szerinti elfogadottsága (az elfogadottság mértéke) *funkcionális legitimitáció*ként határozható meg.

– Az általános választójog alapján a kormányzati és a parlamentáris politika rendszerének és működésének rendszeres közmegítélése (közvélemény és választások), mint *procedurális legitimitáció* definiálható.

– Végül a politikai hatalom gyakorlásának erkölcsi-igazságossági szempontok szerinti elfogadottságát, *erkölcsi legitimitáció*ként határozzuk meg.

A kérdés most már az, hogy a legitimitáció egymástól megkülönböztetett tartalmi elemei között milyen kapcsolat áll fenn. A politikai hatalom (uralom)

gyakorlásának valamely birtokosa és módja rendszerint egyensúlyozni kénytelen a legitimáció iménti három dimenziója között, s csak kivételes helyzetekben számíthat mindegyikben egyformán erős elismertségre. Kérdés azonban, hogy meddig tartható fenn például az igazságosság elveivel nem egyező, vagy azoknak éppenséggel ellentmondó (vagyis igazságtalan) ugyanakkor funkcionálisan, vagy procedurális szempontból legitim politikai berendezkedés? Ez azonban nem a politikai döntéshozatal lehetőségének hiányát, hanem éppenséggel a tág horizontú koncepcionális politikai cselekvés és a döntéshozatal számára az önbecsülési igazságosság elvei érvényesítésének az esélyét jelenti. Ebben az összefüggésben szemlélve a politikai társadalomelmélet nem az elvont, nagy eszmék és utópiák kigondolásának terepe, és nem a tudományt maga mögött hagyó kutató politikai indulatának a kifejezése, hanem az önbecsülés igazságának elveit érvényesítő politika előtti alternatívák felszínre hozója és tisztázója.

JEGYZETEK

¹ Figyelemre méltó körülmény, hogy a XIX. és a XX. század fordulója körüli időben még alapvető jelentőséget tulajdonítottak a tudományterületek közötti különbségek tisztázásának. Főként a neokantiánus iskolákban szerepelt centrális kérdésként a természettudományok, a szellemtudományok a történettudomány és a társadalomtudományok (így a szociológia) közötti tárgyi, szemléletbeli, módszertani különbségek meghatározása. (Rickert, 1896; Windelband, 1894; Weber, 1970). Újabbban a német szociológia történetéről írott monográfiájában Felkai Gábor ad kitűnő összefoglalót erről a vitáról és Max Weber tudományfelfogásáról (Felkai, 2006; I: 326–334).

² Érdemes megjegyezni, hogy ez a ki nem bontott felfogás a tudományfilozófia későbbi szakaszában is jelen van, sőt újabb megerősítést kapott azzal, hogy főképpen a társadalom- és a szellemtudományokban tekinthető „normál állapotnak” egyidejűleg több paradigma elfogadottsága (Laudan 1999)

³ Ismét egy – a Kuhn műve nyomán kibontakozó – vitára utalva: nem áll fenn kölcsönösen kizáró ellentmondás egyfelől az összemérhetetlenségi elv, másfelől a más területre tévedés tézise között. (Feyerabend, 1999).

⁴ „továbbra is a világ talaján állunk: számunkra ez a talaj a tudomány előtt érvényes életvilág”, melynek elemzéséhez „semmiféle a tudományból eredő ismeretet nem használhatunk premiszaként...” (Husserl, 1988, II. 187.)

⁵ Ez a filozófiatörténeti előítélet a múlt század közepéig szilárdan tartotta magát, egészen Michel Foucaultnak az „*Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*” francia fordításához írt előszavának megjelenéséig (Foucault, 1961), majd az azt követő – és mindmáig folytatódó – eszmecseréig.

⁶ A kanti antropológiáról folyó újabb vitákban egyes szerzők az antropológia elméleti státuszának bizonytalanságát vélelmezik: az antropológia egyfelől alaptudományként (Grundwissenschaft) jelenik meg (antropológiai nélkül nincs erkölcs – mondja Kant), másfelől viszont az erkölcsi elvek érvényesítésének terepéneként (Frietsch, 2002; Baranzke, 2002; Jörissen, 2002). Úgy véljük, az ellentmondás feloldását abban találhatjuk meg, hogy Kant az első meghatározásnál társadalomelméleti, a második meghatározásnál filozófiai szempontot követ.

- ⁷ „Az emberben ... az észhasználatot célzó természeti adottságok csupán a nemben fejlődhetnek ki, nem pedig az *individuumban*” – kiemelés az eredetiben. (Kant, 1997: 45)
- ⁸ „Eszme (Idee) alatt szükséges észbeli fogalmat értek, melynek megfelelő tárgy az érzékekben nem adható.” (Kant, 1981: 243). Máshol az eszme eme meghatározása tágabb értelmet kap, s a filozófiai kontextustól valamelyest megkülönböztethető elmélet lehetőségét is magában foglalja (Kant, 1997: 173).
- ⁹ „A polgári társadalom megteremtése egyébként a modern világhoz tartozik” (Hegel, 1971: 207).
- ¹⁰ A hegeli antropológia első mondata és kiinduló pontja szerint a természetben megnyilatkozó szellem „igazságának” (lényegi meghatározottságának) formája: a lélek (Hegel, 1968: 44).
- ¹¹ Elsőként Márkus György vetette fel, hogy Marx korai írásaiban (elsősorban az Engels-szel közösen írt *Német ideológiában*) az ember nembeli meghatározása relációantropológiai kategóriákban történik (Márkus, 1966).
- ¹² „A gazdasági társadalom és történelemértelmezés a társadalmi jelenségek összességét a gazdasági okoktól való függésükben elemzi. Másfelől viszont a gazdasági változások és a gazdasági formák a társadalmi jelenségek és azok fejlődésének különböző módozatai (Arten) által meghatározottak. Ennek vizsgálata a történelem és a szociológia feladata.” (Weber, 1922: 538). „valamely folyamat 'társadalomgazdasági' jelenség mivolta nem olyasmi, ami 'objektív' tartozik hozzá, mint olyanhoz” (Weber, 1970: 22). A „tudomány fogalmi vallási eredetűek...” (Durkheim, 2003: 390). A „proletariátus helyzete sem garantálja a helyes megismerést” (Horkheimer, 1976: 72). „nem kívántuk az egész szellemi életet a gazdaság egyik területének megtenni” (Mannheim, 2000: 279). Megjegyezzük: A gazdasági társadalomelmélet későbbi történetében láthatunk kísérleteket a társadalomtörténeti periódusok és a tulajdonformák azonosításának feloldására, nevezetesen a tulajdon, a közösség és az egyén közötti kapcsolat-variációk történeti-logikai értelmezésével (Tőkei, 1959, 1975, 1977; Krader, 1976; Bailey–Llobera, 1981; Cohen, 1982). De még a leginveciózusabb formációelméleti munkák sem jutottak el sem a gazdasági társadalomalakulatok koncepciójának revíziójáig és ezzel összefüggésben a relációantropológiai gondolat felélevenítéséig.
- ¹³ „A körülmények miféle láncolata vezetett oda, hogy éppen a Nyugat talaján, és csakis itt keletkeztek olyan művelődéstörténeti jelenségek, amelyek – legalábbis úgy véljük – egyetemes jelentőségű és érvényű fejlődés irányába mutattak” (Weber, 1982: 7).
- ¹⁴ Ezt a folyamatot korábbi írásainkban részletesebben tárgyaltuk (Balogh–Karácsony, 2000; Balogh, 2007; Balogh, 2008).
- ¹⁵ Ennek talán legkövetkezetesebb kifejtését Niklas Luhmann rendszerelméleti munkáiban találhatjuk meg. Luhmann eme koncepciójának részletesebb elemzése egy korábbi munkánkban megtalálható (Balogh, 2008).
- ¹⁶ Következésképpen a természettudománynak és a társadalomnak, valamint a rá vonatkozó elméleti tudásnak (társadalomelméletnek) a viszonya éppen fordítottja a természet és a társadalom viszonyának. Ezt egyébként a tudományelméleti és tudományfilozófiai koncepciók a tudomány társadalmi kereteinek és a tudományos közösségek szerepének hangsúlyozásával (Kuhn, 1984; Colvin, 1977; Knorr-Cetina, 1981) – legalábbis közvetett módon – maguk is megfogalmazzák.
- ¹⁷ Egy korábbi tanulmányunkban Luhmann felfogását elemezve kimutattuk, hogy az antropológiai megalapozás kiiktatásával miképpen adja fel a (rendszerelméleti) szociológiai koncepció olyan aktuális és fontos témakörök, mint az ökológiai és az erkölcsi válság elméleti tárgyalásának lehetőségét. (Balogh, 2008).
- ¹⁸ A relációantropológiai felfogást és ezen belül az antropológiai alapszerkezet vázlatát több korábbi írásunkban bemutattuk (Balogh, 1990; Balogh, 2007; Balogh, 2008).
- ¹⁹ Következésképpen nem csatlakozunk a kognitív igazság, a normatív helyesség és az expresszív őszinteség Habermas által bemutatott merev elválasztásához (Habermas, 1983, I).

- ²⁰ Ily módon az együttélés valamely történeti formájának az igazsága soha sem eshet teljesen egybe, ugyanakkor viszont soha nem is különbözhet teljességgel egymástól: ez utóbbi esetben már más együttélési forma igazságáról lenne szó.
- ²¹ A társadalom alapszerkezetének némiképpen homályosan definiált fogalma (főképpen bizonyos alapintézmények – például alkotmány – valamint személyek és beállítódások) Rawlsnál a modern társadalomnak az emberi együttélés valamennyi formájára implicit módon kiterjesztett kategória (Rawls, 1971: 25–94). Ezért „Az igazságosság elmélete” – alapállását tekintve – nem lép túl a szociológiai társadalomelmélet keretein, így nincs kitekintése az emberi együttműködésnek egyéb lehetséges formáira. Az egyén igazságára épülő rendszer „lehetséges legjobb” berendezkedésének normatív elveit foglalja össze és kapcsolja egységbe.
- ²² A politikai társadalomelmélet iménti normatív elvei rawlsi értelemben vett *politikai* (és például nem etikai) alapelvek. Tartalmilag azonban lényegileg különböznek azoktól, merthogy nem a modern liberális demokrácia intézményesítő normatív alapelvei (Rawls, 1995), hanem a modern társadalmi, politikai berendezkedésen túlmutatnak.
- ²³ A racionalitás szubsztantív, nem formális oldalának Weber általi elemzését és homályosságát többen is bírálták (Habermas, 1983; Münch, 1988).
- ²⁴ Megjegyzendő azonban: alkalmasint már Weber is – az osztályokra szabott választójog (Klassenwahlrecht) kiszélesítésével, illetve általános választójoggá történő kiterjesztésével összefüggésben – utalt a legitimitáció tartalmi oldalának fontosságára, anélkül azonban, hogy ebből a legitimitáció újradefiniálásának szükségességére következtetett volna (Weber, 1921: 245–291).

IRODALOM

- Balogh I. (1999): *A forradalmi ész kritikája*. Budapest, TTI.
- Balogh I. (2007): *Igazságosság és politika*. Budapest, L'Harmattan.
- Balogh I. (2008): *A társadalomrendszer, mint kommunikáció*. Niklas Luhmann az erkölcsi és az ökológiai válságról. Budapest, MTAPTI.
- Balogh I./Karácsony A. (2000): *Német társadalomelméletek*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Baranzke, H. (2002): Die Idee der Menschheit in deiner Person. Paragrana. *International Zeitschrift für Historische Anthropologie*. Band 11. Heft 2. 62–95.
- Beck, U.–Giddens, A.–Lash, S. (eds) (1994): *Reflective Modernization*. Oxford, Polity Press.
- Boda Zs. (2004): *Globális ökolitika*. Budapest, Helikon.
- Böhme, H.–Böhme, G. (1985): *Das Andere der Vernunft*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Colvin, P. (1977): Ontological and Epistemological Commitments and Social Relations in the Sciences. In: Mendelsohn, E./Whitley, R. (eds): *The Social Production of Scientific Knowledge. Sociology of Science*. Vol. I, 103–128. Dordrecht, Reidel.
- Durkheim, E. (2003) [1912]: A vallási élet elemi formái (ford.: Vargyas Zoltán). Budapest, L'Harmattan.
- Farkas J. (1993): Lehetséges-e „Nagy Tudomány?” *Társadalomkutatás*, 4. sz. 5–20.
- Farkas J. (1994): *Pörlekedő tudáseméletek*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Felkai G. (2006): *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. I-II. Budapest, Századvég Kiadó.
- Feyerabend, P. K. (1999): A szakember vigasztalása. In: Forrai G./Szegedi P. (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó, 219–250.
- Foucault, M. (1961): *Introduction à l'Anthropologie de Kant*. Paris, IMEC.

- Frietsch, J. (2002): *Michel Foucaults Einführung in die Anthropologie Kants*. Paragrana, Band 11. Heft 2. 11–37.
- Goldman, A. I. (2002): *Pathways to Knowledge: Private and Public*. Oxford, Oxford University Press.
- Gouldner, A. W. (1970): *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York, HarperCollins.
- Habermas, J. (1983): *Theorie des kommunikativen Handelns*, I-II. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Habermas, J. (1985): *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Habermas, J. (1992): *Faktizität und Geltung*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Habermas, J.–Luhmann, N. (1971): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Hegel, G. W. F. (1968): *A szellem filozófiája*. Enciklopédia III. (ford.: Szemere Samu). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hegel, G. W. F. (1971): *A jogfilozófia alapvonalai* (ford.: Szemere Samu). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hesse, M. (1999): A tudományszociológia „erős tétel”-e. In: Forrai G.–Szegedi P. (szerk): *Tudományfilozófia*, Budapest, Áron Kiadó, 447–470.
- Horkheimer, M. (1937): Traditionelle und kritische Theorie. *Zeitschrift für Sozialforschung*. Heft 2.
- Husserl, E. (1998): *Az európai tudományok válsága I.-II.* Budapest, Atlantisz.
- Jörissen, B. (2002): *Anthropologische Hinsichten, pragmatische Absichten*. Paragrana, Band 11. Heft 2. 176–199.
- Kamper, D. (2002): Die Geschoßbahn der Frage: Was ist der Mensch? Paragrana, *Internationale Zeitschrift für Historische Anthropologie*. Band 11. Heft 2. S. 38–50.
- Kant, I. (1913): *A tiszta ész kritikája* (ford.: Alexander Bernát és Bánóczi József). Budapest, Franklin társulat.
- Kant, I. (1982) [1800]: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht abgefaßt*. Werkausgabe. Band XII. Frankfurt/M Suhrkamp, 395–690.
- Kant, I. (1991): *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (ford.: Berényi Gábor). Budapest, Gondolat, 13–104.
- Kant, I. (1997): *Történetfilozófiai írások* (ford.: Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin). Szeged, Ictus.
- Kant, I. (1997): Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér. In: Kant, I: *Történetfilozófiai írások* (ford.: Mesterházi Miklós és Vidrányi Katalin) Szeged, Ictus, 167–212.
- Kant, I. (2002): *Antropológiai írások* (ford.: Mesterházi Miklós). Budapest, Osiris Kiadó.
- Karácsony A. (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*. Budapest, Osiris–Századvég.
- Knorr-Cetina, K. (1981): *The Manufacture of Knowledge*. Oxford, Pergamon Press.
- Kuhn, Th. S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Laudan, H. (1999): Az elméletektől a kutatási hagyományokig. In: Forrai G.–Szegedi P. (szerk), *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó, 251–267.
- Lopreato, J.–Crippen, T. (1999): *Crisis in Sociology: The Need for Darwin*. New Jersey, Transaction Publishers.
- Luhmann, N. (1984): *Soziale Systeme*. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Mannheim, K. (1964): *Wissenssoziologie*. Luchterhand, Berlin.
- Mannheim, K. (2000): *Tudásszociológiai tanulmányok* (ford.: Bognár Virág). Budapest, Osiris.
- Marx, K. (1970): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Márkus Gy. (1966): *Marxizmus és antropológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mezei B. (1998): Utószó. In: *Edmund Husserl, Az európai tudományok válsága II.* Budapest, Atlantisz, 261–330.
- Münch, R. (1984): *Die Struktur der Moderne*. Frankfurt/M., Suhrkamp.

- Münch, R. (1988): *Theorie des Hadelns*. Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parsons, Emile Durkheim und Max Weber. Frankfurt/M., Suhrkamp.
- Parsons, T. (1967) [1937]: *The Structure of Sozial Action*. New York–London, The Free Press–Collier–Macmillan.
- Parsons, T. and Shils E. A. (1951): *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, Harvard University Press.
- Parsons, T. and Smelser, N. J. (1956): *Economy and Society*. Glencoe, Free Press.
- Rawls, J. (1997) [1971]: *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris.
- Rawls, J. (1995): *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press.
- Rawls, J. (1999): *The Law of Peoples*. Cambridge, Harvard University Press.
- Rickert, H. (1896): *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*. Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Skinner, Q. (1985): *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*. Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne Sydney, Cambridge University Press.
- Sturma, Dieter (1997): *Philosophie der Person*. Die Selbstverhältnisse von Subjektivität und Moralität. Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh.
- Walch, J. G. (1726): *Philosophischen Lexikon*. Leipzig.
- Weber, M. (1921): Wahlrecht und Demokratie in Deutschland. In: *Gesammelte Politische Schriften*. Tübingen, J.C.B Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. (1922): Der Sinn der „Wertfreiheit“ der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. (1970): *Állam, Politika, Tudomány*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.
- Windelband, W. (1894): Geschichte und Naturwissenschaft. In: *Präludien. Aufsätze und Reden zur Philosophie und ihrer Geschichte*. Tübingen, J.B.C. Mohr (Paul Siebeck).

MENCZER BÉLA GONDOLKODÁSÁNAK HELYE A MAGYAR KONZERVATIVIZMUS HAGYOMÁNYÁBAN¹

Balázs Zoltán

(egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem)

Összefoglaló

A tanulmány az 1902-ben született, és 1920 után emigrációban élő Menczer Béla újságíró, történész hagyatékának csaknem teljes körű földolgozására épül. Menczer a magyar konzervatív hagyomány egyik alig ismert alakja. Gondolkodása alapelemeinek bemutatása mellett és azokra építve műveinek elemzése révén a magyar konzervativizmus föltárásának egy lehetséges módjára is javaslatot teszünk, amely szerint azt nem elsősorban szerzők, mint inkább különféle műfajú szövegek együtteseként érdemes felfognunk.

Kulcsszavak: Menczer Béla ■ konzervativizmus ■ magyar konzervativizmus

---

A KONZERVATIVIZMUS KUTATÁSA

1. Konzervativizmus általában

A politikai világnézetek a modern politikai közösségekben alapvetően fontos tájékozódási támpontok. Ezek nem csupán elvont eszmei térben, hanem a gyakorlati politikában is léteznek, politikai táborképző funkciójuk van. Idővel az újabb korszakok és nemzedékek a korábbiak tapasztalatait, fölismeréseit megfontolva azokat is politikai világnézetük forrásai közé sorolják. Békeidőben, politikai katalizmák híján, a többé-kevésbé változatlan közjogi helyzetnek megfelelően fennmaradni képes politikai táborokban végbemenő természetes nemzedékváltásnál a tábor fennmaradása önérték, így az eszmei kontinuitás felmutatását a kilépő és a belépő nemzedékek egyaránt különösen erősen igénylik. Az azonban vitatható, hogy ez az eszmei, világnézeti folyamatosság tudományos-eszmetörténeti értelemben is bizonyítható-e. A cambridge-i iskola hívei körében aligha 'illik' például Burke-öt konzervatívnek nevezni (ha Burke valami volt, akkor whig); mint ahogy Locke-ot sem liberálisnak, vagy Rousseau-t sem demokratának, hiszen esetükben ezek a jelzők anakronisztikusak.

Mindebből két lehetséges következtetési irány adódik. Az egyik szerint egy-egy világnézet közkeletű elnevezése, mondjuk a konzervativizmusé, voltaképpen nem jelöl semmit vagy legalábbis semmi fontosat. Aki mégis ragaszkodik hozzá, csakis abból a szempontból teheti, amelyet a saját politikai érték-választása jelöl ki számára. Magyarán azért keresi a közöset a korábbi 'konzervativizmusokban,' mert vagy saját, vagy ellenfelének szellemi gyökereit kutatja, azaz saját konkrét történelmi, politikai helyzetében igyekszik tájékozódni. Ez legitim törekvés, csak éppen nincs tudományos alapja. Az eredmény egy új politikai pozíció lesz, amelyet az eszmetörténész ugyan szintén konzervatívnak fog nevezni, de nem azért, mert az valóban az, hanem azért, mert egyszerűen nincs oka rá, hogy másként nevezze.

A másik lehetséges következtetési irány a politikai filozófia felől nézve válik láthatóvá. Ez sem az egyes eszmetörténeti fejezetek közös nevezőjét keresve igyekszik rátalálni – esetünkben – a konzervativizmus lényegére, hanem bizonyos civilizációs, vagy akár univerzális érvényű föltevésekből kiindulva a politikai rend, a politikai közösség állandónak tekintett és bizonyuló kérdéseire igyekszik koherens választ keresni, *többek között* az egyes eszmetörténeti fejezetekben található érvanyag figyelembe vételével. Így mégsem csupán aktuálpolitikai kérdés, hogy a klasszikusokat milyen jelzővel ruházzuk föl, amelynek eredménye tudományos szempontból elkerülhetetlenül anakronisztikus, mivel mindegyikük olyan kérdéseket vetett föl, amelyek csak az említett univerzális, civilizációs alapföltevések alapján érthetők. Ezek rendszerezése és filozófiai állásponttá stilizálása eredményeképpen egyfajta mércét, mérőszközt kaphatunk, amelynek révén egy-egy politikai közösségben aktuálisan zajló politikai viták összehasonlíthatóvá válnak egymással, mégpedig nemzeti-diakronikus és nemzetközi-szinkronikus értelemben egyaránt. Ezzel a mércével pedig olyan gondolkodók elképzeléseit is megítélhetjük, akik – s ebben az eszmetörténésznek tökéletesen igazja van – saját koruk fogalmai szerint nem lehettek például liberálisok vagy konzervatívok.² Locke minden bizonnyal liberálisabb, mint Hobbes, legalábbis a liberális hagyomány felől nézve; de Hobbes-ot sem lehet minden további nélkül konzervatívnak nevezni;³ mint ahogy Burke sem egyszerűen konzervatív, s Rousseau-nak is vannak igen markáns kapcsolatai a konzervatív világgéphez.⁴

A továbbiakban ezt a lehetőséget használom ki, azaz föltételezem, hogy a konzervativizmusnak léteznek ésszerű és használható politikai filozófiai kifejtései, s ezek attól azok, amik, hogy mindannyian számot vetnek a (nyugati) ember politikai létezmódjának kulcsmozzanataival. Számos ilyen koncepció ismeretes és érhető el magyar nyelven is. Ezek áttekintésére nincs mód, de az olvasó számára bizonyára ismertek a konzervatív világgép legfontosabb elemei: (i) az antropológiai pesszimizmus; (ii) a rossz komolyan vétele, de viszonylagos tolerálása; (iii) az értékek és erények egyénekhez kötése az intézményekkel, struktúrákkal szemben; (iv) a teóriákkal és a lehetőséggel kapcsolatos

viszonylagos szkepszis; (v) a gyakorlati tudás magasabbra értékelése az elméletivel szemben; (vi) a hagyományok előnyben részesítése az új ötletekkel szemben; (vii) a kulturális, civilizációs, esztétikai értékek elkülönítése és megkülönböztetett féltése az absztrakt morális elvekhez képest; (viii) a politikai tudás speciális tudásformának (kormányzás) való föltételezése.

A konzervativizmus önmaga 'izmus'-voltát sem veszi különösebben jó néven, számos változatának előadója emeli ki reaktív jellegét, azaz a különféle aktuális 'izmusok' elutasítását mint konzervatív ösztönt, amivel részben megnehezíti, részben viszont megkönnyíti a konzervatív világnézet és politikai világnézet fenti értelemben vett mércekénti használatát. Megnehezíti, hiszen ha a többi világnézet ilyen mérceként működik, akkor a konzervatívoknak is így *kellene* működni, holott identitásának egyik pillére, hogy éppen így nem *működhet*. De meg is könnyíti, mivel a többi 'izmus'-hoz képest éppen emiatt jóval kisebb konkrét történelmi terhet kell hordoznia, azaz kevésbé kötődik konkrét politikai közösségek elvi, mégis lokális érdekességű vitáihoz. Ezzel pedig tágra nyitja az ajtót olyan szerzők felé is, akik nem föltétlenül számítanak a konzervativizmus szűkebb, tehát politikai világnézeti értelemben vett klasszikusaihoz, s így rugalmasabb, végső soron használhatóbb, az árnyalatok kifejezésére alkalmasabb kategóriához, 'izmus'-hoz jutunk.

2. A magyar konzervativizmus egysége és folyamatossága

Az eszmetörténeti folyamatosság–megszakítottság problémája a magyar politikai eszmetörténetben súlyosabban jelentkezik. Az elmúlt két évszázad ugyanis bővelkedik politikai kataklizmákban, amelyek mögött drámai közjogi változások és radikális társadalmi–gazdasági–demográfiai átalakulások voltak. Ezek igen széles, s persze éppen emiatt helyenként igen sekély, azaz csak néhány igazi képviselővel rendelkező világnézeti spektrumot hoztak létre. A változások gyorsasága és olykor brutalitása a politikai táborok stabilitására és kontinuitására is negatívan, gyakran megsemmisítő erővel hatott. Ilyen helyzetben a politikai világnézetek képviselete és megjelenítése a politikai közösség számára a stabilabb és szerencsésebb történelmű közösségekéhez képest is nehezebben követhető. Olyannyira nehezen, hogy tekintélyes eszmetörténészek szerint érdemi kontinuitás nem is fedezhető föl, így a magyar politikatörténetben egymástól élesen elkülönülő, elszakított fejezetek alkotják azt, amit konzervatív eszmerendszernek, világnézetnek szokás nevezni.⁵

Így ha a fenti okfejtés szerint van is tudományos értelme a konzervatív felfogást úgy tanulmányozni, ahogyan a filozófia a dolgok természetét kutatja, a politikai világnézetek esetén azok nemzetek és korok szerint különböző módon formát öltő változataiból igyekezve leszűrni a közöset, a *magyar* eszmetörténetben ilyen vállalkozást sikerre vinni eleve reménytelen. Sőt, még egy

kifejezetten konzervatív ihletésű érvet is föl lehet sorakoztatni a szkeptikus álláspont mellett. Eszerint a politikai világnézetek mindegyikét, de kiváltképpen éppen a konzervativizmust nem annyira az akadémiai–értelmiségi–egyetemi elit tartja fönn, hanem egyrészt és értelemszerűen a politikai cselekvéshez szorosán kötődő politikusi gondolkodás hagyománya, amely kategóriákat, reflexeket, erényeket, hibákat, érzékenységeket és érzéketlenségeket hagyományoz generációról generációra; másrészt pedig egy ugyanígy stabilitást és hagyományozást lehetővé tevő társadalmi, kulturális osztály vagy réteg, amely önmagát hasonlóképpen nem csupán funkcionális szerepek szerint fogja föl, hanem habituális–attitudinális, mintaalkotói és mintafenntartói szerepek szerint is. Ahogy az angol konzervativizmushoz mindenekelőtt egy több forrásból (nemesi és polgári életformákból) táplálkozó gentlemen osztályra van szükség, úgy a magyar konzervativizmushoz is egyfajta szerencsésen ötvözött úri, polgári osztályra volt/van szükség, amely – így az ellenvetés – a történelem viharában vagy nem alakult ki, vagy csak 'torz' módon, vagy elégtelen számban, vagy újra és újra elnyomva és tartósan frusztrálva.⁶

Ezek nyomós megfontolások. Meglehet, hogy valóban nincs magyar konzervatív hagyomány, legföljebb töredezett és egymással minimális kapcsolatban lévő konzervatív útkeresések. Ám éppen az ilyen szakadozott vagy foltvarrásra emlékeztető hagyománnyal rendelkező politikai közösségek történetében fontos, hogy az adott politikai világnézet – itt a konzervativizmus – civilizációs szinten viszonylag jól körülírt politikai, filozófiai tartalommal rendelkezik, így megvan az a külső mérce, amelynek segítségével mégis rekonstruálható egy kétségkívül részben fiktív, de azért nem kizárólag aktuális politikai gyakorlati (táborképző) funkciót betöltő hagyomány. A módszer hasonlít a más *tudományterületeken* is alkalmazott *analógiához*. A régészet, a paleontológia és más, gyakran forráshiánnyal küzdő tudomány olykor kénytelen a közvetlen forrásokat analóg forrásokkal pótolni, azaz föltételezni, hogy ami hiányzik, olyasmi lehetett, ami másutt megvan. Ez nem teljesen önkényes eljárás, mivel megvitatható indokokra és érvekre hivatkozik, de persze bizonytalanabb és az ellenérvekre érzékenyebb következtetéseket tud csak alátámasztani. Nem kizárt tehát, hogy hasonló pótlásos, analogikus módszerrel egy szükségképpen még stilizáltabb és fiktívebb (hiszen ami a régésznek hiányzik, az a valóságban egykor ténylegesen is megvolt!), ám még mindig nem teljesen ideológikus ihletésű – mivel a releváns szempontokból nyugatias rajzolatú politikai hagyományokra épülő – magyar konzervatív hagyomány történetét meg lehetne írni.⁷

A magából a konzervativizmusból fakadó másik ellenvetésre pedig a következő válasz adható. El kell ismerni, hogy a konzervativizmus valóban erősen kötődik a tisztán filozófiai érveken túlmenő érzelmi, beállítódásos tényezőkhöz, mégpedig nem pusztán individuális, hanem kollektív értelemben is. Vagyis a konzervatív politikai világnézetet nem elsősorban könyvek és kiáltványok hordozzák, hanem valódi empirikus súlyt képviselő társadalmi rétegek

viselkedése, szokásrendszere. A magyar történelem ebből a szempontból valóban nem alakult kedvezően a konzervativizmus szempontjából (sem!). Ám, ahogy mondani szokták, alakulhatott volna rosszabbul is. A korábban fölso-
rolt hátráltató, torzító tényezők részletezése nem tárgyam, csak azt jegyzem meg, hogy ezek meglétének, szerepének értékelése is a magyar politikai ha-
gyomány legfontosabb témái közé tartozik. A biztos és biztonságot adó társa-
dalmi súly hiánya teszi érthetővé, hogy a magyar konzervativizmus érzékel-
hetően radikálisabb alaptónusú, türelmetlenebb, társadalmibb beállítottságú,
esztétikáját tekintve pedig drámaibb ízlésű mondjuk az angolénál, amely visz-
szafogottabb, türelmesebb, spirituálisabb beállítottságú, elégikusabb és líraibb.
Ez a körülmény megnehezíti a magyar konzervatív hagyomány föltárásának
a feladatát, mivel az éppen tárgyalt *szöveg* (tehát nem szerző!) érvelésének konz-
ervatív jellegétől el tudjuk különíteni a 'helyzetből' adódó, nem feltétlenül
egyenesen antikonzervatív, de a váteszi–prófétai hevület miatt gyakran radi-
kális, programszerű és a gyakorlati politika nyelvére átfordítva éppen nem
konzervatív benyomást keltő retorikai minőséget.

Nem könnyű, de azért megoldható feladatnak tűnik tehát a magyar konz-
ervatív hagyomány föltárása, föltéve, ha világos és jól azonosítható politikai
filozófiai kiindulóponttal rendelkezünk. Ezek a fejtegetések azonban csak a
lehetőséget mutathatták meg. Magát a feladatot többféleképpen is el lehet vé-
gezni. A konzervativizmus főntebb adott hozzávetőleges meghatározását ki-
indulópontnak véve egy monografikus igényrel megírt munkában meg lehetne
kísérlni a modern magyar politikátörténet egyes problémáinak konzervatív ér-
telmezését, természetesen úgy, ahogyan azt a vélelmezett magyar konzervatív
hagyomány előadja; ezek hiányában közelítő, helyettesítő megoldásokat lehet-
ne keresni. Ha ez a kísérlet sikeres, akkor körvonalazni lehetne azt a szöveg-
korpuszt, amely révén – szándékoltan paradox megfogalmazással – egy mo-
dern értelemben vett hagyományt kapnánk, vagyis egy autoritatív módon lé-
tező, de érvelő, ésszerűen vitatható politikai világnézeti pozíció. Ez persze
csak lazán szótt és semmiképpen nem egyszer és mindenkorra lezárt pozíció
lehet, más hasonló pozícióknál is lazább és nyitottabb, éppen a konzervativiz-
mus alapbeállítottságából és mondanivalójából adódóan.

Ilyen monografikus igényű munkára itt nem vállalkozhatom, ezért egy má-
sik módszert követek. Egyetlen személy pályáját és írásait tartom szem előtt,
de olyanét, aki tudatosan és a nyugati civilizációra állandóan figyelve volt konz-
ervatív, közben pedig az újkori magyar történelmet és gondolkodástörténetet
is igyekezett konzervatív szemmel érteni és értelmezni. Azaz (i) bár nem volt
politikai filozófus, de a konzervativizmus alapvető fölismeréseit és hangsúlyai-
t ismerte és több ponton is továbbgondolta; (ii) maga is fölismerete, hogy ezek
az gondolatok és hangsúlyok nem csupán filozófiai művekben jelentkezhet-
nek, tehát más szövegek és más szerzők felé is tudatosan fordult; (iii) így ma-
ga is példát mutat arra, hogy a konzervatív hagyományt általában, s a magyart

konkrétan milyen módon érdemes megpróbálni rekonstruálni; (iv) végül pedig néhány konkrét elgondolkodtató észrevételt tesz a magyar konzervativizmus sajátosságaival kapcsolatban. Menczer Béla írásainak alapján tehát többféleképpen is gyümölcsözőnek ígérkező esettanulmányt vázolhatunk.

Rövid életrajzi ismertető után először konzervativizmus-képét kívánom fölvázolni, személyekről és országokról írott esszéi, portréi, illetve történelem-filozófiai írásai alapján, majd a magyar konzervativizmusról alkotott – virtuális – képét kívánom megrajzolni, hasonlóképpen tematikailag sokféle forrás bevonásával.

MENCZER BÉLA KONZERVATIVIZMUSA

1. Életrajzi adatok

Menczer Béla gyakorlatilag ismeretlen a magyar politikatudomány, eszmetörténet, történelemtudomány, irodalomtudomány világában. Egy a *Valóságban* megjelent interjút,⁸ a Lee Congdontól a *Beszélőben* közölt életút ismertetést,⁹ valamint egy, a *Kommentárban* újraközölt Szabad Európa Rádió-interjút¹⁰ leszámítva tudtommal semmi nem olvasható tőle vagy róla az utóbbi harminc évben. Életének főbb szakaszait Congdon professzor jól összefoglalja, itt csak a legszükségesebbekre szorítokozom.

1902-ben született, diákként már kapcsolatba került a rokon Jászi Oszkár-hoz is kötődő Társadalomtudományi Társasággal és a Galilei Körrel. A Horthy-rezsimmel szemben Menczer erősen kritikus volt, szervezkedés miatt perbe fogták és többekkel együtt börtönbüntetésre ítélték, alig húsz évesen. A büntetés után nem sokkal emigrált, csatlakozott a párizsi magyar emigrációhoz, Károlyi Mihály egyik közeli munkatársa lett, főleg az olasz emigrációval tartva a kapcsolatot. 1929-ben a francia rendőrség is kiutasította, Párizsból Berlinbe ment. Itt is, ahogy addig, újságírásból, tudósításokból, elemzésekből tartotta fenn magát. Majd visszatért Párizsba, onnan pedig hamarosan Londonba, ahol végleg letelepedett. Itt elmélyültebb történelmi kutatómunkát is folytatott, főként a XIX. század történelme érdekelte. A háború kitörése után jelentkezett De Gaulle hadseregébe. Három évet töltött katonaként Afrikában,¹¹ malária miatt szerelték le, onnan kezdve De Gaulle egyik sajtóosztályát vezette. A háború idején katolizált. A háború után a BBC-nél dolgozott, afféle szabadúszó újságíróként, Kelet-Európa-szakértőként fordult meg Európa több országában, élénk kapcsolatot tartva fenn az új magyar emigrációval is, rendszeresen publikált az emigráns lapokban. Angolul, franciául, németül, olaszul és spanyolul folyékonyan beszélt és írt, sőt, arabul is tudott.

Menczer Bélát elsősorban újságírónak és műkedvelő, ismeretterjesztő történésznek kell neveznünk, ahogy Congdon is teszi, noha világos, hogy a húszas években politikai ambíciói is voltak; hogy írásai között találunk filozófiai

és irodalomtörténeti esszéket; s hogy meg-megpróbálkozott drámaírással is. Megjelent művei között az ismeretterjesztő cikkeken, tanulmányokon kívül találunk néhány érdekes esszét, egy fontos, többször is kiadott eszmetörténeti válogatást, amelyhez Russell Kirk írt előszót;¹² valamint egy magyar irodalomtörténetet is;¹³ és az *Encyclopedia Britannica* számos magyar vonatkozású szócikke is tőle származik. Sok írása kéziratban maradt, főleg a XIX. századi magyar, tágabb összefüggésben az általa 'dunai'-nak nevezett történelemről szólóak, aminek fő oka kézenfekvő: a téma elsősorban a vasfüggönyön túli országokban lett volna érdekes, ahol azonban emigráns történészek nem marxista munkáinak megjelenésére esély sem volt. A rendkívül terjedelmes hagyatéknak több önéletrajzi írás is része, közöttük a legfontosabb a *Bread Far From My Cradle*, amelyet Menczer Budapesten remélt megjelentetni; valamint a több mint negyven füzetnyi, ugyancsak angol nyelvű útinapló és egyéb naplóanyag, amelyekből – szerencsére – saját maga készített egy kötetre való válogatást. Ez ugyan szintén nem jelent meg sehol, de forrásként jól használhatónak bizonyult.

2. Világnézet-váltás

Menczer politikai világnézete radikális átalakuláson ment át a húszas és a negyvenes évek között. Jászi ugyan később is tekintély és mérce maradt számára, de Menczer őt inkább prófétának, spirituális vezetőnek, mint tudósnek vagy politikusnak tartotta.¹⁴ Az olasz fasizmust, de még inkább a 'mussolinizmust' mindvégig mélyen megvetette, s ezt a véleményét később sem változtatta meg. Úgy vált tehát konzervatívvá, hogy legfontosabb korábbi politikai nézetein voltaképpen nem kellett változtatnia. Az azonban mégis magyarázatra szorul, hogy mi segít valakinek egy ilyen jelentős világnézet-váltást viszonylag gyorsan és tünetmentesen kiheverni.

A válasz egyik fele magának a konzervativizmusnak a természetében van: az aktuális politikai, világnézeti helyzet igényeinek megfelelően egy konzervatív lehet liberális vagy szocialista is, abban az értelemben, hogy a legsürgesebb teendő adott esetben lehet egy szabadságjog védelme vagy a szegénység elleni küzdelem. Menczer maga fogalmaz úgy, hogy „[k]onzervatív vagyok, ahol a kultúrjavak megőrzéséről, az elért szellemi és lelki eredmények fenntartásáról van szó, dühödten és radikálisan liberális, amikor a lelkiismeret szabadságát kell védeni, amint kellett a fasizmus és a náciizmus éveiben, szocialista *ma* is, ha ez nem jelent mást, mint a lehetőség szerinti általános népjólét kívánását s előmozdítását” (eredeti kiemelés).¹⁵ A konzervativizmus kisebb elvi fegyelmet kíván és vár el, mint sok más politikai világnézet; ez tehát a válasz egyik fele.

A másik fele Menczer esetében minden bizonnyal a vallásban, egészen pontosan a katolicizmusban rejlik. Mélyebb, s általa sem föltárt lélektani ese-

ménysorok¹⁶ ismertetése nem tartozik ide, írásai, levelei alapján annyi bizonyos, hogy Menczer számára a katolikus hit a jó és a rossz kompromisszummentes szétválasztását; ugyanakkor a moralitás nem öncélú ünneplését, hanem tágabb, spirituális-teológiai, providenciális távlatba helyezését jelenti, ami egy történész számára nagyon fontos támpont lehet; továbbá a történelmi, aktuálisan vörös és barna gonosszal szemben egyedül hatékony, mivel autoritatív szembeszegülés garanciáját adja; végül pedig a nemzeti eretnkségekkel egyedül szembeszállni tudó politikai imperializmus, azaz a birodalmi elv legfőbb igazolását nyújtja. Menczer számára a politikai konzervativizmus gyökere a katolicizmus. Erre további bizonyíték, hogy írásainak számos főhőse nem annyira a konzervativizmus, mint klasszikus politikai világnézet kánonjának ismert szerzője, hanem az irodalom és az irodalomkritika figurái: H. de Balzac, B. D'Aureville, L. Veuillot, L. Bloy és Donoso Cortes, mindannyian hangsúlyozottan katolikus szerzők, éspedig Menczer olvasatában a XIX. század katolikus megújulásának előkészítői, harcosai. Ugyanakkor olyan harcosai, akik közül többen maguk is konvertiták, többnyire a 'visszafordulás' és nem a 'betérés' értelmében, s akik számára a hit megélése a későbbiekben sem volt föltétlenül egyszerű.

Így bár Menczert semmiképpen sem tarthatjuk 'többszörű,' mint történész-újságírónak, egyfelől konzervativizmus-tudatossága, másfelől a konzervatív felfogás, gondolkodásmód forrásainak kibővítésére vonatkozó kísérletei miatt, s ezek révén a magyar konzervatív hagyomány föltárására tett javaslatai miatt jelentősége mégsem mellékes.

3. Személyes portrék

Menczer előszeretettel írt portréesszékét, amelyek közül a legigényesebbeket a *Dublin Review* közölte. Portréi egy-egy számára fontos személyiség gondolkodásának főbb elemeit, aspektusait mutatják be, mivel azonban nem tudományos kutatómunka eredményei, hanem a számára fontos kiemelésekből, hangsúlyokból, tendenciákból összeálló arcképek, ezért ezek inkább olyan esszék, amelyekből nemcsak világképe és konzervativizmusa, hanem személyes élettörténetének egyes fordulatai és hangsúlyai is kiderülnek.

Számára a társadalomtudós példaképe vitathatlanul *Frédéric Le Play*,¹⁷ a XIX. század francia szociológiájának egyik megteremtője, a párizsi világkiállítás főrendezője, akiben mindenekelőtt az empirikus megközelítés komolyan vételét (Le Play végigutazta egész Európát, benne Magyarországot, Erdélyt is), s a korban divatos, főleg a marxizmusra jellemző prekonceptciós tudomány elutasítását, a politikai, közjogi kérdések helyett a társadalmi viszonyokra való koncentrációt értékelte. Le Play megközelítésének konzervatív elemeit Menczer szerint az élő és ható szokások, tradíciók, erkölcsök iránti kitüntetett figyelem,

valamint a családnak mint társadalmi alapegységnek a kiemelése adja. Ebben De Bonald nézeteinek folytatását is látja, sőt, ezt a viszonylag apolitikus, de a társadalmi kérdések iránt élénk érdeklődést tanúsító attitűdöt Balzac regényeiben is tetten éri, s ezeket egybefogva egy eredeti XIX. századi konzervativizmus-értelmezés kereteit is megjelöli.¹⁸ A Le Play-féle szociológiával kapcsolatban hangsúlyozottan jegyzi meg azt is, hogy az, a korszellemmel szembefordulva, az antiutópikus, forradalom- és egalitarizmusellenes szemléletet is meggyőzően képviseli.

*Barbey D'Aurevilly*t már említettem. Őt Menczer kiváltképpen kedvelte, föltehetően valamiféle lelki és hivatásbeli rokonság okán is. D'Aurevilly a XIX. századi francia irodalomkritika fontos alakja, idős korára kérelhetetlenül katolikus, ugyanakkor színvonalas és értő kritikus, Baudelaire egyik első méltánylója (ez persze nem csodálatot jelent – szerinte *A romlás virágai* után a költőnek két értelmes választása maradt: vagy elmegy gyónni, vagy öngyilkos lesz). D'Aurevillyben, a kor egyik legismertebb excentrikus gavallérjában és esztétájában Menczer azonban mindenekelőtt a *személyiséget* értékelte sokra, a drámai és lírai, személyes és elvi, művészi és morális elemek, az arisztokratikus ízlés és a forradalmi érzület kifinomult és hatásos ötvözetét, azt a szellemi és lelki egyensúlyt, ami Menczer szerint a francia szellem legszerencsésebb és legegységesebb terméke. Aligha tévedünk, ha ebben a kettősségre épített portréban Menczer saját arcképét is megsejthetjük, az antiburzsoá, technikai civilizáció-ellenes, mélyen arisztokratikus vagy inkább hierarchikus ízlés és érdeklődés, és a XX. század elejének Magyarországon forradalmi-radikális irányban való tájékozódás rá is egyszerre volt jellemző. S ami vélhetően a hasonló sorsból adódóan különösen is mély hatást gyakorolt Menczerre, az az érett fejjel bekövetkező konverzió, a maga bizarr módján, mert „a Rómába vezető utak között talán a legkevésbé szokványos az irodalmi dandyizmus útja.”¹⁹

A XIX. század katolikus-konzervatív megújulásának egyik kulcsfigurája Menczer szerint a spanyol *Donoso Cortes*, aki bizonyos értelemben a 'katolicizmus'-fogalom megteremtője is.²⁰ Benne Menczer egy másik alteregót is láthatott, bár tőle eltérően Cortes arisztokrata és befolyásos politikus is volt, mégis, reflexiós módja hasonlított ahhoz, amit Menczer maga is művelt: lazán fűzött gondolatok, az idők jeleinek vizsgálata, az aktuális események prófétai távlatba való helyezése, egyfajta apokaliptikus providencializmus, azaz a hanyatlás és az isteni tervek sikerességébe vetett bizalom ötvözete hatja át az írásait. Cortes 1848-ban – Széchenyihez hasonlóan – a már elkezdődött forradalom továbbvitelét és barbárság felé tett újabb lépést látta, sőt, érzékelte azt is, hogy a 'hivatalos' európai konzervativizmus fő bástyája és garanciája, Oroszország, valójában forradalmi és barbár erők hona. Cortes felfogásában a társadalom megelőzi a politikát, amin a közjogi, alkotmányos problémákat kell érteni, s amelyeknek az előtérbe helyezése az ő szemében a kor liberalizmu-

sának felületességét bizonyította. A mélyben már más erők működnek, olyanok, amelyek elemzésére a hagyományos, politikai fogalmi eszközök elégtelenek.²¹ Csak kellően kiművelt spirituális, sőt, teológiai gondolkodás révén lehet ezeket az erőket a maguk jelentőségében megérteni. A történelem nem osztályok vagy pártok, hanem jó és rossz, evilági és túlvilági nagyságra való törekvés harca. Ezt a harcot nem lehet parlamentáris keretek között megvívni. A politika hivatalos világa alatt vagy mögött olyan zsarnokság készülődik a szabadság örve alatt, amely minden korábbinál nagyobb veszélyt jelent a szabadságra, s amellyel csak a helyes autoritásnak van esélye szembeszállni. De ha Isten is úgy akarja – még annak sincs.

Menczer itt is igyekszik összekötni ezeket az elvont megállapításokat a XIX. század egyes nemzetközi politikai viszonyaival. Oroszország jövőbeli gyászos szerepéről már idézte Cortest, de hangsúlyozza azt is, hogy a gonoszság kiteljesedéséhez az orosz birodalom mellett szükség volt egy másik hatékony politikai hatalomra, éspedig Poroszországra, amely a század első felében inkább Szentpétervár előretolt bástyája volt, semmint saját jogú klasszikus állam. Poroszország, írja Menczer más véleményeket is idézve, „több volt, mint állam: gondolkodási iskola volt, internátus, és egyfajta politiko-militáris szekta, egy olyan leigázott és kevert német-szláv lakosság fölött uralkodva, amely semmilyen értelemben nem volt része az államnak.”²² Poroszország, a nemzeti gondolat egyik élharcosa, valójában és mélységesen nem nemzet-, hanem hatalomorientált ország, amihez képest Ausztria valódi nemzetekkel rendelkező, történetileg, földrajzilag és nemzetközi jogilag valóságos, reális politikai cselekvő. Poroszország az első elvont eszme, amely állami keretet ölt.

Természetesen nem nehéz ezekben a kijelentésekben az első világháború és következményei traumáját is észlelni, de kiváltképpen az 1870-es német-francia háború után egyre több embert riasztott az új Német Birodalomnak nemcsak a katonai-gazdasági ereje, hanem spirituális-morális tartalma, eszméisége is. S bár az orosz–porosz szövetség nominálisan valóban a 'régí rend' helyreállítására szövetkezett 1815-ben, Menczer egyik fontos állítása, hogy ennek a szövetségnek csak a harmadik tagja, azaz Ausztria volt valóban konzervatív politikai célokat követő államnak nevezhető, az az Ausztria, amelynek külpolitikáját *Metternich* herceg irányította, minden lehetséges módon eltávolodva hivatalos szövetségétől és közeledve Angliához. Ezért kerül Cortes és Metternich össze oly gyakran Menczer írásaiban. Menczer többször is megírta, hogy az agg Metternich brüsszeli házában milyen sok államférfi megfordult, akik közül azonban a herceg éppen Cortest tüntette ki különös figyelmével. De nem kritikátlanul. Mert az öreg államférfi, aki nem szerette a regényeket sem, mondván, hogy jobban érdekli a valódi, mint az elképzelt cselekvés, még ahhoz a konzervatív iskolához tartozott, akik már a megújuló, 'izmus'-sá izmosodó katolikus konzervativizmust is bizalmatlanul szemlélték.

Metternich megjegyzéseit az 'izmusok' ártalmairól Menczer továbbfejlesztette, sőt, ezt tekinthetjük saját konzervativizmusa, politikai felfogása sarokpontjának is, amelyet több helyen is leszögez. Egyik írásában a témát részletesebben is kifejti, hozzáfűzve, hogy az 'izmus'-ok gyakorta nem hogy mást, hanem egyenesen az ellenkezőjét jelentik annak, amire gyökük eredetileg vonatkozott.²³ Így a szocializmus a társadalom tagadása, az állam igenlése; a 'liberalis' egyik alapjelentése a bőkezű adakozó, a valóságban inkább a takarékossgot és minimális segítségnyújtást jelenti, ráadásul a szabadságszeretet, mely a másik alapjelentése, szintén súlyosan korlátozta; a radikalizmus a valódi, gyökeres változtatás esküdt ellensége; a kommunizmus pedig természetesen minden közösségiség ellenfele. A nacionalizmusban Menczer éppenséggel a nemzeti eszme tagadását látja, amennyiben „minden nacionalizmust azért hívtak így, mert tagadta nemzetét, mert letagadta múltjának javát, mert kitagadta magából a nemzet zömét.”²⁴ Ez az általános, mély bizalmatlanság a politikai eszmerendszerekkel szemben Menczert odáig vitte, hogy a XIX. század 'hivatalos' politikai gondolkodásának jelentős részét Cortes nyomán vagy felületes, vagy kifejezetten hamis, a valódi – apokaliptikus – tétek megértésére képtelen filozófiai igyekezetté degradálta. Az ideológiák pótlékok csupán, de persze totális célokkal, a teljes és fogyatékmentes megoldást kínálják. Ám mi sem lehet tévesebb, mint a 'minden' ígérete. „Akinek valamije van, az tudja azt is, hogy valamije hiányzik. Hogy másnak is van valamije, ami csak a másé lehet. A valamivel bírók között mindig lesz némi őszinte, lojális, kölcsönös elismerés. A nincstelének mindent egymásra kennek. A mindent akarók kismimmizik egymást.”²⁵ A semmivel rendelkezés, mint a szabadság felsőfoka, a szentek különleges kiváltsága, de még ez is csak a valamivel rendelkezők világában jel. A emberek többsége számára a szeretet mint adás és áldozat elsősorban anyagi téren valósítható meg, ezért túlnyomó többségünk számára szükséges dolog a tulajdon, nem csak a szabadság, hanem a szabad adás és áldozatvállalás feltételeként.

Az ideológiák – az 'izmusok' – egyik legfőbb kára, folytatja Menczer, hogy megnehezítik a jó kormányzást. A jó kormányzásnak két fontos feltétele van: tisztességes politikai elit vagy vezető²⁶ és az 'izmusok' és 'rendszerek' kerülése. „A kormányformák nem 'rendszerek'” – mondja –, „hanem történelmi okok és olykor véletlenek eredményei, mindenképpen csak átmeneti formák, amelyeket más formák előztek meg és más formák fognak követni. A konzervatív, a hagyományos politika nagy előnye, hogy az átmeneteket simává és könnyűvé teszi, a szükséges változtatásokat megrázkódtatások nélkül tudja végrehajtani.”²⁷ Ennek a megközelítésnek az eredménye a dunai Monarchia 1848–1914 közötti számos tárgyalásos 'rendszerváltása', folyamatos alkalmazkodása a változó körülményekhez, amelynek erőszakos véget vetett a világháború. Szerencsésebb országok, mint Anglia, háromszáz éves *kormányzati* kontinuitással rendelkeznek, dacára minden jelentős társadalmi, gazdasági, kulturális válto-

zásnak. A titok a jogfolytonosság, a tapasztalati, empirikus kormányzati filozófia, az 'izmusok' hiánya.

Minden 'izmus' mélyén az értelem kora újkori félreértése húzódik meg. A klasszikus racionalizmus még meg sem született, írja Menczer, de Morus Tamás *Utópiája* már rátapint gyógyíthatatlan hibájára. A vallást ésszerűtlensége, logikaellenessége miatt bírálók számára az *Utópia* akár kézikönyv gyanánt is forgatható, a természetes ész és erény boldog társadalmának alapjait ismerhetik meg belőle. Csakhogy írója éppen a címválasztással jelzi, hogy mit gondol erről a fölhasználási módról: azt, hogy tökéletes félreértés. A racionalizmussal az a baj, hogy soha, sehol, semmi nem úgy működik, ahogyan elvileg működnie kéne. S mivel a racionalisták minduntalan a valóság falába ütköznek, egyetlen megoldás marad számukra: a valóság félresöpése és egy új valóság megteremtése, amelynek legfőbb ambíciója, hogy a racionalizmusnak makacsul ellenálló értelmén bosszút álljon és belőle gúnyt űzzön. Erre a XX. század második felében – legalábbis Nyugaton – már nem a megvalósíthatatlan térbeli elkülönülés révén (erre keleten még egy gigantikus kísérlet történt), hanem a megvalósíthatóbbnak látszó időbeli ugrás, Utópia helyett az Ukrónia révén vállalkozunk.²⁸

A felvilágosodás tévelygéseinek, az 'izmusok' iránti egyre nagyobb lelkesedésnek a keserű levét a XX. század emberének kellett meginnia. A tévelygések súlyossága és a büntetés rettenetessége miatt jeremiásokra volt szükség. Menczer ilyen Jeremiást látott *Karl Kraus*ban, akit annak idején Bécsben élőben is látott, hallott, s akiben ismét egyfajta lelki és mesterségbeli rokont fedezett föl.

Minden prófétának kétféle hivatásos ellensége van, a hamis próféta és a vallási szkeptikus. Kraus célpontjai ezek voltak: a hübrisz szemérmetlen hirdetői és az önelégült értelmiségiek. Kraus nem filozófus, nem tudós vagy hivatásos művész, hanem mindenekelőtt személyiség, akiben költői, újságírói, filozófusi, drámaírói, színészi és moralista véna egyaránt volt, s akiben Menczer hasonló sajátos ambivalenciát látott meg, mind D'Aureillyben: a forradalmár és a konzervatív integráns ötvözetét. „Kraus vérmérséklete [mégis] inkább lírai. Gondolatait mindig a közvetlen, a konkrét, az élő személyes élmény inspirálta. Az elvont fogalmak, rendszerek, mint Bergson metafizikája (...), minden rendszeres filozófia, teológia vagy szociológia iránt közönyös maradt.”²⁹ Írásaiban, amelyek egyszemélyes lapjában, a *Die Fackel*ben jelentek meg, a kor különböző immorális viszonyai, majd a háború állandó tárgyak. Ugyanakkor nem egyszerűen moralizál vagy prédikál, hanem igazságokat hirdet. Hirdeti például a nő, az érosz fontosságát – abban a korban és abban a társadalomban, amely demisztifikálja az éroszt (pszichoanalízis), s ezzel egyre kegyetlenebbül szolgáltatja ki a nőt a férfiösztonnek, majd ezen keresztül saját ösztöneinek is. S bármilyen szokatlanul is hangzik, ez az igazság vallási, eszkatologikus dimenziókat nyit meg. Mert az immorális viszonyok 'természetessége' vagy tár-

sadalmi 'elfogadottsága' mögött mindig téves, hibás vallásosság van: a gnoszticizmus, a manicheizmus, a realizmus és a materializmus, amelyek – s itt Menczer már főntebb is hivatkozott kedvenc gondolata jön elő – többnyire mint 'izmusok' az ellenkezőjét jelentik annak, amire utalnak. A gnózis nem tudás, a manicheizmus az igazi dialektika tagadása, a realizmus szüklátókörség, a materializmus pedig az anyagi valóság gyűlölete.

4. Országportrék

Menczer szenvedélyes utazó volt, ha részben kényszerűségéből is. Ahogy a személyeket, úgy az országokat, népeket is előszeretettel festette meg esszéiben, útibeszámolóiban, hasonló eszközökkel, hellyel-közzel Cs. Szabó Lászlóra emlékeztető módon. A francia szellemen kívül kiváltképpen a spanyol nép és történelme foglalkoztatta.³⁰ Spanyolországban is mindenekelőtt az éles, mégis egymást kiegészítő ellentétek vonzották: a szembetűnő szegénység (de nem emberalatti nyomor) és a hivalkodó (de nem dúskáló) gazdagság; a föl-fölcsapó anarchia és a mélyen komolyan vett engedelmességkultusz; a szenvedély és a melankólia elegye. A spanyol 'dél' nem annyira mediterrán, mint inkább afrikai, keleti, azaz Menczer felfogása szerint spirituálisan mélyebb értelmet hordoz. A szegénység, írja másutt,³¹ akárcsak a háború, végső soron „misztérium.” Éppen ezért nem kezelhető a 'probléma' és a 'megoldás' terminusaiban, azaz ellenáll minden politikai 'izmus'-nak is. A marxizmus osztályharcot csinál belőle, s ezzel technicizálja; ugyanakkor ez az eljárás is hordoz egy mélyebb történelmi, spirituális értelmet: a gyűlölet, a kapzsiság, az irigység és a megvetés erőinek ad hangot. A szegénység nem szüntethető meg, a gazdagság szemlélése és elfogadása pedig nemes emberi érzéseket is ébreszt és fenntart, a csodálatot, a lelkesedést, sőt, a szeretetet – nem véletlen, hogy a templom és a gazdagság minden evangéliumi szegénység-tanács ellenére is, s talán leglátványosabban éppen a szegény latin-spanyol földön, olyannyira szervesen összetartozik.

A másik vonzerő a spanyol fejlődés sajátos autochtonitása és kapcsolódása az európai történelemhez. Menczert mint történészt mindig is foglalkoztatta az egyes európai nemzetek és népek sajátos karaktere és 'értelme' vagy spirituális küldetése, a spanyolokban az Unamuno által tragikusnak jellemzett életérzés hordozóit látta, amelynek szerinte a filozófus egy másik könyve, *A kereszténység agóniája* még pontosabb kifejezést ad (az agónia itt nem haláltusa, hanem sorsszerű szenvedés): Spanyolország hivatása a szenvedés, úgy, ahogyan azt Goya megfestette; filozófiája nem a kétellyel, hanem a hittel kezdődik; és – Menczer számára talán ez a legfontosabb – minden ideológia alapvetően idegen tőle (ezért nincs fasizmus, nincs korporativizmus, nincs komolyan

vett falangizmus sem – csak jó vagy rossz kormányzás). Az autochtonitás mellett a spanyol történelem mégis valami különleges európai hivatást is betölt, ez pedig – ismét sajátos ellentétben a számos területen tagadhatatlan ‘elmara-dottsággal’ – lényegében a későbbi európai történelem megelőlegezése, elővételezése. Az első igazi világháború Menczer szerint a spanyol örökösödési háború volt; a felvilágosodás antiklerikalizmusa először itt (és Portugáliában) emelkedett állami politika rangjára; a napóleoni háborúban itt született meg a gerillaharc és a népi háború; Spanyolország az első európai kárvallottja a fölemelkedő amerikai nagyhatalomnak; és a II. világháború szintén spanyol földön tartja a főpróbáját.

Talán legjobban sikerült esszéjében Menczer egész Európa spirituális, intellektuális és esztétikai metszetét is igyekezett megrajzolni. Ahogy némi szarkazmussal fogalmaz: „Az ősök talán már teljesen kimentek a divatból. A közelmúltig viszont túlzott idealizálásban volt részük. (...) Az arisztokratikus korszak ebből a szempontból szerény volt (...): egy udvari kamarásnak csak annyit kellett bizonyítania, hogy harminc fölmenője [négy nemzedék] megkeresztelt és kitüntetésre érdemes személy volt, utóbb az jött divatba, hogy minden homályos és gyakorlatilag ismeretlen őstől elvárták, hogy csinos, szőke, kékszemű lett legyen.”³² Viszont miért kéne átesni a ló túlsó oldalára és minden ősiséget nevetségessé tenni? „Az ősiséggel kapcsolatos félrevezető eszmék leküzdésének helyes útja a spirituális származtatás helyes elképzelésének rögzítése.”³³ Nincs ebben semmi misztika. Sőt, közhely, hogy az európai civilizációnak megvannak a maga forrásai: Róma, Athén és Jeruzsálem. Az etikai és a politikai génusz forrása Róma, az analitikus és a filozófiai génuszé Athén, a prófétai génuszé Jeruzsálem. Ezért „rendért és arányokért Rómához, bölcsességért és nagyságért Athénhoz, hitért és megnyugvásért Jeruzsálemhez fordulunk.”³⁴

Ám dacára annak, hogy Európa gyökerei három Városban található, a nemzetek Európája mégis döntően római. Minden modern nemzeti karakter attól európai, hogy római őse van.³⁵ Az angolok őse Tacitus, a moralista portréfestő, az egyszerre távolságtartó, magánszférájában elrejtőző, ugyanakkor mélyen közéleti érdeklődésű, könnyörtelen satírírója mellett is lojális gentleman. A német karakter római őse Horatius, a professzionális lelkesedő, a szerelemből filozófiát, a költészetből tudományt, a regényből értekezést csináló, alapvetően apolitikus alkat. A franciák számára Vergilius a minta. Ő a racionalista misztikus, a tragédiát elegánsan viselő, a szenvedélyeket kordába szorító, a jó ízlést mindenek fölé helyező költő. Az olaszok számára Menczer két őst is talál: Ovidiust és Cicerót. Egyik sem nagy gondolkodó, egyik sem szánt mélyen, egyik sem nagy tettekről híres, de mindketten nagy stiliszták, s kiváltképpen Cicero a becsület és a közéleti nagyság örök mintája. A hispán föld szülötte Seneca, és Spanyolország mindig benne találja meg génuszának fog-

lalatát. A szenvedés, a lelki gyötrelmek és melankolikus vigasztalás, sőt, a Rómában máshol ismeretlen fokú spirituális mélység és tisztaság forrása. A Duna menti népek őse Marcus Aurelius, a sikertelenségre ítéltetett, s ezt minduntalan sejtő, ezért szkeptikus, melankolikus, elveit gyakorlatba átültetni képtelen császár, mély rokonságban Senecával: ilyen lehetett II. József, Metternich, Széchenyi vagy éppen Masaryk. Végül bár Julius Caesar is római, Menczer szerint ő mégsem Rómát, hanem a Hannibálban megvert, s így benne mégis győztes Keletet jeleníti meg. A Nyugat keresztény császárai közül cézárokká azok lettek, akiket a Kelet mélyebben érintett meg: Justinianus, Hohenstaufi Frigyes, V. Károly, II. Fülöp, s persze Napóleon. Ezt a panorámát végigtekintve válik világossá, mondja Menczer, hogy Oroszországban mi a különös: az, hogy nincs római őse. Csakhogy ettől nem válik keletté, ahogy a közfelfogás vélni hajlamos, hanem egy olyan romanizálás előtti görög világra hasonlít, amelyet perzsa, hindu és buddhista hatások alakítottak – azaz a kegyetlen pompa, az anarchizmus, a panteizmus. Mégis, Oroszország döntően a görög tragédiákból érthető meg. Minden nagy orosz regényben sikolyok, gyilkosságok és könnyek vannak. Az orosz zsarnokot nem megölik, hanem meggyilkolják. A gyilkos pedig nem a közösség ítéletét hajtja végre, hanem személyes bünt követ el. Az orosz világ hősei nem szónokok, államférfiak, királyok, filozófusok, hanem küklopszok, szörnyek, jósok és megmagyarázhatatlan eredetű, ambíciójú és hivatású kalandorok. S ha a görög és a római világot egyetlen párhuzamba akarnánk állítani, akkor Homérosz és Vergilius lehetne az eposzi és epikus párhuzam. Az *Aeneis* főbb témái és egész szelleme protokeresztény. A kiűzetés, elvetettség és ígéret, a kötelességnek és kegyességnek a görögökénél tisztábban vallásos felfogása, az elhivatottság, a küldetés és az egyetemes érvényűség határozottan ószövetségi hasonlóságokat mutat,³⁶ de természetesen Vergilius eposza nem vallásalapító, hanem a legnagyobb hatású politikai, azaz birodalomalapító 'szent' szöveg.

Ezek az önmagukban nyilván számos vitatható állítást megfogalmazó, bevallottan szubjektív, élmény- és tapasztalat-összegző országportrék elsősorban arra alkalmasak, hogy Menczer gondolkodásának viszonylagos strukturáltságát, ugyanakkor tágasságát és megközelítésmódját, a metaforikus–analógikus–asszociatív valóságleírást, az esztétikai szempontok fontosságát ilusztrálják. Ahogy személyes hőseiben sem elsősorban a filozófiai, tudományos argumentációt, hanem a személyiséget és annak az adott korról való kapcsolatát értékelte és mutatta be, úgy ezekben az országportrékban is ez a 'festészeti' megközelítés dominál. Természetesen ezt a megközelítésmódot nem lehet minden további nélkül azonosítani 'a' konzervativizmus módszerével és szemléletével, de a konzervativizmus elismert nagyjai írásaiban is gyakran találkozunk vele.

4. Történelemfilozófia

Menczer számos helyen elmélkedik a történelem jelentőségéről és hasznáról. Megjegyzései a konzervatív szkepticizmus felfogását fejtik ki: egyfelől a történelem gyakran ismétli magát, ennél fogva tanulmányozását nemcsak az absztrakt tudás növelése, hanem a gyakorlati hasznosság is indokoltá teszi; másfelől viszont a történelem minden ismétlődés ellenére sem ciklikus, nem megjósolható, a törvényszerűségek megállapítására nem alkalmas. Inkább arról van szó, hogy az emberi természet egyes állandói újra és újra tetten érhetők a történelem eseményeiben, illetve ezek megértése az előbbieken nélkül lehetetlen. Ezek az állandók nem az eszmék, ideológiák, de még csak nem is bizonyos fennkölt, bár gyakorlati-politikai célok vagy szándékok, jóval inkább a megmaradás és az alkalmazkodás ösztönei és készségei. Mindazonáltal – legalább is az európai–eurázsiai történelemben – Menczer néhány olyan jelenségre hívja föl a figyelmet, amelynek magyarázata viszont ezekkel az 'állandókkal' nem adható meg kielégítő mértékben.

Az egyik ilyen jelenség a Dél és Kelet felé való orientálódás. A nyugati történelem Kelet és Dél felé 'lejt.' Ezt nem csak a kezdeteknél látjuk, hanem a későbbi szellemi és politikai mozgásirányokban is, ideértve a XV. századi nyugati expanziót is, hiszen annak végső célja szintén Kelet volt. A XVI. századtól kezdve Kína egyre mélyebben ragadja meg az európai ember fantáziáját, divattá válik; a spanyol nagyhatalomban van valami kalifátus-jelleg; Napóleon Egyiptomban lesz Caesar; Viktória királynő a brit nagyhatalom csúcspontján már csak India császárnőjévé léphet elő; Oroszország bölcsője szintén a Fekete-tenger mellett ringott; s még a XX. század groteszk caesari allűrökkel fölcicomázott olasz, de még markánsabban német birodalma is a mesés (s mellesleg: árja) Kelet felé gravitál; Oroszország a nyersanyag miatt fontos csupán, a valódi cél itt is Arábia és India, csak éppen oda Anglián keresztül vezet az út... A legotthonabb földi otthon után vágycozunk, s ezt délen-keleten találjuk meg. A vallások szülőhelye is itt van: minden nagy vallás keleti, s minden nagy vallás társadalom- és politikaformáló erő. Ezek az erők pedig minden időben birodalmi keretet kívántak.³⁷

Menczer monarchista volt, minden porcikájában. Levelezéséből és kéziratiból is sugárzik egy olykor sznobizmusig elmenő előszeretettel a nemesi-arisztokratikus hagyományok iránt, gondosan számon tart előjogokat, címeket, családfákat és leszármazásokat, de ennél nyilvánvalóan többről van szó.³⁸ A monarchiák s még inkább a monarchák bukása mindig sokkal emlékezetesebb, megrendítőbb, elgondolkodtatóbb, mint köztársaságok és elnökeik bukása, akár erőszakos halála (Róma talán az egyetlen kivétel). Ez nem személyfüggő: királyok és hercegek halála nem személyiségük nagysága vagy vonzereje okán tragikusabb másokénál, hanem azért, mert pozíciójuk, helyük az

emberi képzeletben sokkal magasabban van, sokkal nemesebb értékekhez kötődik, mint a kormányzás bármely más figurájáé. Tulajdonképpen még a forradalmak és egyes forradalmárok értékét és nagyságát is kevésbé az eszme fennköltisége és az ideológia tisztasága adja meg, mint inkább a lázadó, a felkelő kapcsolódása a rend, a tekintély és a legitimitás értékeihez. Menczer nyilvánvalóan saját fiatal korának forradalmár hőseire is gondol, akik közül többektől – ideértve Károlyi Mihályt is³⁹ – nem tagad meg bizonyos rokonszenvet, általa is elismert összes hibáik ellenére sem.

A monarchikus-arisztokratikus berendezkedésnek számos gyakorlati előnye, haszna is van. Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatban úgy véli, hogy a 'feudális' előjogok és címek adományozása sikeres ellensúlya volt a tisztán vagyoni gyarapodásnak, s ezzel akadályozta a korrupciónak. A rang (az igazi, tehát a monarchia által garantált rang!), mint alternatív jószág nem csupán az anyagi korrupciót csökkentheti, hanem a morális korrupciót is, hiszen egy erkölcsileg elfogadhatatlan utasításnak egy előjogokkal és biztos társadalmi háttérrel rendelkező személy könnyebben tud ellentmondani.⁴⁰ A monarchiák a kulturális–művészi innováció számára is nélkülözhetetlenek. A forradalmi rezsimék ilyen szempontból vagy természetlenek, vagy csak konszolidációjuk után képesek komolyabb szellemi alkotások számára hátteret teremteni. Még a forradalmi ellentétek és a nagy politikai drámák is nyugodt és konszolidált, szabad környezetet igényelnek, amit csak szilárd hatalom tud biztosítani. A monarchia lehetővé teszi, hogy a politika viszonylag mellékes dolog legyen az emberek életében, s ezzel teszi őket valóban szabadabbá, legyen szó egyszerű polgárról vagy tudósról, művészeiről.⁴¹

S ha az utolsó igazi európai monarchiákra tekintünk, még valami fölűnhet: Közép-Európa hanyatlása a monarchiák hanyatlása. Amíg Poroszország, Oroszország és Ausztria álltak, addig azért álltak, mert monarchiák voltak. Ezzel pedig nevet viseltek, nemzetközi személyiségük, valódi akaratuk és fölismérhető arcuk volt. Miután megszűntek, helyükbe 'kérdések' és 'kategóriák' léptek, s olyan problémák, mint maga a 'közép-európaiság'. Ez is absztrakt, mondvacsinált fogalom, csakúgy, mint a vele járó többi álprobléma, a fogalmak pontos határai (Közép-Kelet? Kelet-Közép? szimplán Közép? Lajta? Odera? Rajna? Duna?)⁴²

Miután ezek megszűntek, a sokkal alacsonyabbrendű és veszélyesebb nemzetállamok maradtak. Nem azért, mert a nemzeti eszme szükségképpen és lényegileg rossz volna. Menczer XIX. századi konzervatív szellemben gyakran bírálta ugyan a nacionalizmust, főként annak a XX. századi 'izmusított,' tudományoskodó válozatait, ahogy ezt főntebb láttuk is, másutt azonban a fenti gondolatokhoz illeszkedő érveket is talált a nacionalizmus mint nemzeti közösségi gondolat, érzés mellett: „Korunk szellemi áramlatai közül a nacionalizmus áll a legközelebb az emberi dolgok személyes értelmezéséhez, s

egyedül ez a tény meg is magyarázza erejét. Ez a legrövidebb út a személyes szabadsághoz, s a legszemélyesebb út az emberi szolidaritáshoz.”⁴³

Indeterminizmus, ám vele együtt a történelmi tanulságok nevelő-oktató szerepe; monarchizmus; a nemzeteszmé mint a demokrácia ártalmas hatásainak hasznos korlátja; ugyanakkor a katolikus, római impériumeszmé mint az európai civilizáció természetes és számos gyakorlati, kormányzati előnnyel járó politikai értelmezési kerete – nagyjából ezeket a szempontokat emelhetjük ki Menczer történelemfilozófiai eszmefuttatásaiból mint olyanokat, amelyek hézagmentesen illeszkednek ahhoz a konzervatív világképhez, amely tehát nem elsősorban a filozófiai konzervativizmus érveiből építkezik, hanem portrék és történelmi-politikai helyzetek elemzéséből. Ennek a megközelítésnek számos előnye mutatkozik meg akkor, amikor a már ismertetett okokból diffúzabb és hiányosabb magyar konzervativizmus fölvázolására teszünk kísérletet Menczerrel és Menczer révén.

MAGYAR KONZERVATIVIZMUS

1. Irodalom

A spanyol világ Menczer számára a magyar történelmi sorsnak valamivel szerencsésebb variációját is jelentette. A Cortes–Metternich-párhuzam elemzésénél közös konzervatív tájékozódási támpontokra is rámutattam, amelyeket Menczer a szűkebb magyar horizonton is igyekezett megtalálni. Többször visszatért rá, hogy a napóleoni háborúk és a spanyol ellenállás hatására a spanyol témák divatba jöttek Bécsben; a *Bánk bán* egyik főszereplője, Melinda spanyol; a minőségi magyar színjátszás a spanyol klasszikus dráma (Calderón, Lope de Vega) fordításaival, előadásaival kezdődik, márpedig a spanyolok mellett Menczer szerint Shakespeare drámáinak, kiváltképpen a politikai drámáknak a fordításai teremtik meg annak a lehetőségét, hogy a nemzet saját politikai hivatását, karakterét, sorskérdései szélességét és mélységét fölmérje, végiggondolja, s egyáltalán ehhez nyelvet találjon. A drámák sokszor mélyebb és igazabb képet nyújtanak egy politikai közösség, egy nemzet politikai karakteréről, mint akárhány filozófiai értekezés, s így ezeknek a műveknek az ismerete alapvető fontosságú általában a helyes politika kialakítása és a konkrétan konzervatív válaszok kidolgozása szempontjából egyaránt.⁴⁴ Ezzel Menczer egyértelművé teszi, hogy felfogása szerint a magyar konzervatív hagyomány forrásait elsősorban az irodalomban kell keresnünk, másodsorban pedig az irodalom hőseiben, azokban a történelmi személyiségekben, akik részben maguk is irodalmi alkotók voltak, de részben és még inkább döntéshozók, politikai cselekvők. Bizonyos értelemben egy politikai közösség számára tulajdon-

képpen még előnyösebb is, ha a konzervatív pozíciót nem annyira filozófiai traktátusok, hanem irodalmi művek és történelmi jelentőségű politikai, közjogi döntések révén ismerheti meg, hiszen ezzel hitelesebb és meggyőzőbb, magasabb gyakorlatorientáló értéket képviselő képet alkothat róla, mégha az kevésbé reflektált és filozófiailag kevésbé kidolgozott is.

Természetesen a magyar politikai karakter megértéséhez időben távolabbra kell nyúlnunk. A magyar irodalom történetének *Kommentárjában*⁴⁵ Menczer elsősorban az ismeretterjesztés szempontjait tartotta szem előtt, de itt is észlelhető igyekezete, hogy ennek a feladatnak az elvégzéséhez is filozófiai támpontokat találjon. A korábbi időkből Zrínyi és Pázmány munkásságát emeli ki, mindkettőjük esetében az európai kitekintést és szellemi rokonságokat hangsúlyozva, elsősorban az itáliai kapcsolatokat. Zrínyi eposzának – akár csak írójának mint történelmi szereplőnek – minden költői fogyatékosága mellett is sikerül minden eposz legfontosabb ismervét, a *nagyságot* megjelenítenie, amely rendszerint kulcsfontosságú egy nemzet politikai eszményvilága számára.

A XVIII. század utolsó harmadában jelentkezik az az újjászületés, amelyet Menczer kifejezetten a *kozmpopolita* Bécshez köt, a testőrírókhoz, akik a Monarchia diplomáciai szolgálatában szereztek európai látókört. Ezt a tényt a magyar irodalomtörténet többnyire ritkán és paradoxonként tudatosítja. Menczer viszont nem paradoxont, hanem egyenesen koherens kormányzati szándékot lát mögötte, amely a magyar történelemfelfogásban kiemelten szereplő, nyelvi értelemben föltétlenül magyarelles jozefinizmust megelőző korszakban világosan fölismerhető, s lényege a magyar nyelv reformja, modernizálása, rendszerezése, mégpedig egyfelől kormányzati, adminisztrációs megfontolásokból, másfelől a 'népi monarchia' megteremtésének Menczer szerint Mária Teréziáig visszanyúló politikai elképzeléséből.⁴⁶

A magyar irodalmi nyelv a kezdetektől fogva erősen kötődött a keleti vidékek népnyelvéhez (ideértve már Pázmányt is), s ebben bizonyos politikai ízlésbeli elemek is megjelenhettek. Ezért, s nem elsősorban irodalmi jelentősége miatt emeli ki Menczer egyfajta ellenpólusként Kisfaludy Sándort, a pannonvagy dunántúli érzület költőjét, akinek műveit olvasva tanultak magyarul a Habsburgok is. Kisfaludyt szerencsére Vörösmarty személyében jóval nagyobb költő követte, s így a Kelet és a Nyugat közötti egyensúly kialakulhatott.

A korareformkor nyelvteremtését az érett reformkor típus- és mítoszteremtése követte. Katona drámájának más drámaköltészetben nem ismert új alakjai vannak, s ezt a típusteremtő erőt találjuk Vörösmartynál is, no meg a nemzeti mitológiát. Széchenyiben és Kossuthban az irodalmi karakterek valódi politikai jellemekké és szerepekké válnak, miközben mindketten a publicisztikai nyelv nagy mesterei is, elsősorban a romantikus életérzés ihletői és ihlettettjei. A romantikát szenvedély- és érzéskultusza első látásra inkább a forradalmi politika háttérévé teszi, amit Kossuth személyisége illusztrálhat, de

Menczer szerint mélyebb értelemben a romantika eleve a nagyság kultusza is, márpedig valódi nagysághoz térbeli és időbeli távlatra van szükség, ezt pedig a katolicizmus és a történelmi jogú monarchizmus minden másnál biztosabban garantálja. Ezért marad Széchenyi megingathatatlanul katolikus, monarchista és legitimista.⁴⁷

A babitsi, Szerb Antal-i értelmezést követve Menczer Petőfiben is olyan költőt lát, aki sokkal ellentmondásosabb, mint azt a nemzeti közmeggyőződés véli. Forradalmársága már nem csak antifeudális, hanem egyre inkább anti-burzsoá, plebejus; azaz Petőfi nem csak, s talán nem is elsősorban a falu (vidék) nevében lázad, mint inkább az értelmiség nevében a szüklátóköri és egoista városi polgár ellen, de természetesen minden lehetséges módon a városhoz kötődve. Egyfelől polgár- (filiszter)-ellenesség, másfelől polgári értékrend (házasság, barátság, morális önfegyelem) – pontosan ez az a kettősség, amelyet Menczer a korábban elemzett hőseiben is csodált.

Petőfihez képest Aranyban – itt is a látszat ellenére talán – jóval több a démoni elem. A dualizmus fénykora ugyanis egyúttal a Mikszáth és Krúdy írásaiban világirodalmi rangot kapó *homo werböcziánus* alkonya is. Azé az alaké, akiben Menczer – értékelésében a polgári radikális kritikával szembefordulva – a történelmi, jogászai szemlélet megtestesítőjét, és *ennyiben* konzervatív szempontból a modern ideologikus politika olyan ellensúlyát látta, amelynek éppen ez a vonása a hanyatlás ellenére is talán továbbörökíthető. Mindenesetre a hanyatlás, mint történelmi fejlemény, tagadhatatlan. Mikszáth humora és Krúdy elégikus hangvétele egyaránt ezt az alkonyt örökíti meg, amelyben az Arany János-i démonok jelenléte is egyre érezhetőbb. Az éjszaka pedig Adyval száll le, akiben a Jó és a Rossz örök harca egyszer és mindenkorra magyar témává is lett, s akiben a magyar lélek is a pokolra szállt.⁴⁸ Ady hatása a Jászi-körön keresztül Menczer számára pedig, tudjuk, személyes élmény is. Számára Adyban sem elsősorban az esztétikai teljesítmény, hanem az emberi és nemzeti sorskérdések minden másnál személyesebb megélése és rettenetes erejű kifejezése a fontos.

Széchenyi és Vörösmarty, a reformkor két teremtő és az alkotásban megnyugvást találó géniusza éppen katolikus gyökereik miatt nem tudtak felhőtlenül optimisták maradni, mindketten kemény küzdelmet vívtak a démonokkal, azokkal az erőkkal, amelyek természete Nietzsche és Dosztojevszkij írásaiból érzékelhető a legpontosabban, s amelyek spanyol, francia és angol földön jobbára meg is tartották a katolikus teológiai és spirituális kontextust. A náluk kiegyensúlyozottabb Eötvösre végső soron ugyanez a kettősség, a sokrétű alkotói tevékenység⁴⁹ és a történelmi pesszimizmus a jellemző.

Ám éppen a magyar szellemtörténet bizonyítja, hogy a protestantizmus egykor oly erőteljes komorsága és pesszimizmusa sem halott. Kemény Zsigmond, Tisza István és Ady Endre ebben a mentalitásban és a rossz iránti érzékenységben egyaránt osztoznak.⁵⁰ Nem vitás, hogy hármójuk közül Ady a leg-

erőteljesebben és a legteljesebben. Ő nem egyszerűen protestáns prédikátor, hanem zsidó próféta,⁵¹ nietzscheánus antikeresztény, orosz szenvedésfilozófus, valamint katolikus bűnbánó és ördögűző. Ha nincs konzervatív szemlélet és felfogás a rossz, a gonoszság komolyan vétele nélkül, amit a XX. század más világnézetek számára is úgyszólván kötelezővé tesz, akkor nem lehet a magyar konzervatív hagyományt sem megírni vagy leírni Ady Endre bizonyos műveinek kihagyásával, hangozzék ez bármilyen furcsán vagy botránykeltően is konzervatívok, liberálisok vagy szocialisták fülében. S ettől kezdve minden olyan művel, amely a radikális rosszat komolyan veszi, legyen annak szerzője Móricz, Babits, Szabó Dezső vagy Kosztolányi, el kell tudnia számolni a konzervatív világnézethez. Másrésztől éppen ez, tehát a pesszimizmus és a rosszra való állandó ráhangoltság teszi a konzervativizmust élő és folytonos hagyománnyá is.

A rossz, a gonoszság komolyan vétele, persze, önmagában még kevés egy fölismérhető politikai világnézet meghatározásához, s még kevésbé elégséges annak egy nemzeti közösségre jellemző változatának a körvonalazásához. A XX. század más irodalmi és filozófiai közösségeiben is bőséges anyagot találunk a hanyatlás, a válság, a 'közönséges' erkölcsi rosszon túlmenő spirituális gonoszság megértésére, vagy legalább leírására való törekvésre. Ezek együttese kijelöl egy világos irányt és érzékenységet, amelynek részletezése és kidolgozása az egyes írásokban, művekben más és más hangsúlyokat emel ki a konzervatív hagyományból, így azt egyrészt konzervativizmusként, másrészt az adott politikai közösségben választható konzervatív pozícióként fölismérhetővé teszi. Így nyílik lehetőség arra, hogy a konzervativizmus korábban megadott meghatározását, ahol erre mód van, jobban megközelítsük.

Egyetlen rövidke példával megvilágítva ezt, hadd utaljak Kosztolányi egyik eszmefuttatására az *Esti Kornél*ban az udvariasság erényének a jósággal szembeni magasabbrendűségéről.⁵² Ebben a részletben nem egyszerűen az udvariasság civilizációs teljesítménye áll ellentétben az ideologikus moralitással, hanem igen finom áttétellel, de jól érzékelhető a gonoszsággal való szembenézés is. Azaz az udvariasság fölmagasztalása egyáltalán nem frivol, cinikus, szatirikus vagy érzelmileg enervált, rossz értelemben vett dandys reakció, hanem a rosszal való egyedül sikeresnek látszó szembeszállás keserves tapasztalatokból leszűrt 'elvé,' amely mögött éppúgy ott van a XVIII. század hite a civilizáció viszonylagos jobbító, erkölcs-csiszoló hatásában, mint a Mikszáth Kálmán-i, Krúdy Gyula-i magyar arisztokratizmus és a közép-európai, bécsi magascivilizációban tökélyre fejlesztett társas érintkezési szabályok értéke (ezekre még visszatérek).⁵³ Így tehát a rossz elvont problémáját sokféle politikai, morális, esztétikai és spirituális támpont révén lehet részletezni és kezelni, s ezek segíthetnek kibontani egy robusztusabb konzervatív illetve magyar konzervatív pozíciót is.⁵⁴

2. Történelem

Menczer történelmi elmékedései, megjegyzései alapján az indeterminizmust, a monarchizmust, a birodalomelvűséget mint civilizációs keretet és a nemzeteszme óvatos, de határozott pozitív értékelését emeltem ki konzervativizmus-felfogásának fontos alkotóelemei gyanánt, részben már ott is közép-európai történelmi példákkal illusztrálva. Ezek a szempontok a magyar történelemre vonatkozó nézeteinek is egyértelmű irányt szabnak.

Ha például a magyar történetírás legkevésbé kurucos, inkább Szekfű Gyula tájékozódási irányát követő hagyományával hasonlítjuk össze Menczer felfogását, akkor még a legkonzervatívabbnak számító szekfűi megközelítéshez képest is fenntartás nélküliben habsburgiánusnak nevezhetjük. De ez az elnevezés voltaképpen nagyon félreérthető. Menczer minden sora egyértelműen az európai kontextusra, a geopolitikai szempontokra való tekintettel íródott, s ebből a távlatból nézve számára elsősorban nem Magyarország, hanem a 'dunai birodalom' volt érdekes. Az a birodalom, amelynek hosszú történelméhez és fejlődéséhez az európai civilizáció szempontjából szinte mindig az értékkeremtés- és megőrzés, nem pedig a rombolás teljesítményei fűződtek. Ennek pedig Menczer felfogása szerint ahhoz a tényhez van köze, hogy – s ennyire, laza történelmi determinizmus mégis megengedhető – a 'közép' ideája és ösztöne mindig is csillapítólag hatott a hódítás, az agresszió erői ellenében. Aki 'középen' van vagy hiszi önmagát, az nagyobb mértékben birtokolja a 'teljességet,' 'egész-séget,' fogyatkozatlanságot; közelebb van mindenhez ahhoz képest, mint aki valamiért a 'szélen' érzi önmagát. Menczer a 'közép' távlatát, gondolatát az európai politikai (azaz tudatos) történelem kezdeteitől fontosnak gondolja.⁵⁵ Ehhez a fogalomhoz ugyanis az egyensúly fogalma kiváltképpen asszociálható, s ezzel együtt a dinamika fékezése, visszafogása, egyfajta konzervatív felfogásra való hajlam. Ugyanakkor geopolitikai értelemben a 'közép' tényleges, fizikai, földrajzi elhelyezkedése az egyensúly állandó fölborulása miatt folyton változik, a nagyobb veszély irányába húzódva, ami évezredes tendenciát tekintve annyit jelent, hogy Európa közepe, ahol a mindenkori római császári címet viselő uralkodó is székel, Nagy Károly idejétől fogva lassan, de folytonosan kelet felé mozgott, az arab veszély elmúlta után a török és az orosz veszély felé. A XVIII. században rögzül, s a XIX.-ben tudatosodik, hogy Európa új közepe a délnémet–osztrák–cseh–lengyel–magyar régió – államjogilag nagyjából, bár nem egészen – a Habsburg-birodalom, amit Menczer előszeretettel nevez dunai monarchiának. Ezt a gondolatot nem csupán a metternichi külpolitika, hanem a magyar reformkor legjobbainak külpolitikai tájékozódása is világosan tükrözi, akik tisztában voltak azzal, hogy a pánszláv és a pángermán érzelmek és politikai erők között egyedül a dunai monarchia megerősítése lehet járható út (s amit Lengyelország bukása még jobban alá-

húzott, s amit az első világháború utáni békeszerződések teljes kudarca végképp bebizonyított).⁵⁶ Itt a 'közép' összeurópai jelentősége regionális súlyt is nyer, azaz két fölemelkedő és agresszív hatalom közötti pozícióként is értelmezendő. Ebből a szempontból nézve a kiegyezésben újjászülető dunai monarchia jobb sorsra érdemes elrendezés volt. Menczer felfogásában tehát a magyar történelem szerves része az európai 'közép' történetének, s vele együtt a – mondjuk így – európai geopolitikai konzervativizmusnak.

A specifikus magyar történelemmel kapcsolatban Menczer legfontosabbnak látszó állítása az, hogy a magyar történelmi hagyomány lényegében imperialista (értsd: 'birodalmi'), gondoljon erről bármit is a XIX. század óta divatba jövő nemzeti ideológia.⁵⁷ Ez viszont nem elsősorban a geopolitikai realitásokból ered, noha ezek szerepe is jelentős, ahogy azt a közép-európai dinasztiaiak története bizonyítja; hanem belső építkezése és berendezkedése miatt. A koronaeszme ugyanezt fejezi ki, tehát éppen nem a misztikus-pogány elemek, hanem a közjogi-társadalmi realitásoknak megfelelő, elsősorban a germán modellt követő egyeztető–békítő–integráló funkciója alapján mondhatjuk, hogy a magyar múlt egyrészt nem kivételes, másrészt viszont nagyon is fontos, igen távolba visszanyúló politikai hagyományok alapján érthető meg. Így Menczer felfogásában a XVI–XVII. századi Habsburg-ellenes mozgalmak a Rákóczi-felkelésig bezárólag a német protestantizmus által megerősített, de középkori alapokon nyugvó államszerkezeti modellt, az impériumi modellt szemléiben elsősorban nem a nemzeti függetlenség, hanem a szokásjog és a hagyományos társadalmi-politikai hatalmi elrendezés védelmét célozták meg. A XVIII. századtól megerősödő nem magyar nemzeti mozgalmak is a 'magyar' hagyományok által szentesített védő-kiegyenlítő szerep miatt fordultak nem elsősorban Bécs, hanem Szent István koronája felé. Ebből a megközelítésből a Habsburg-birodalom történeti-funkcionális értelemben teljesen legitim utóda a középkori magyar imperializmusnak, legitimebb, mint a magát egyre szűkebb értelmezési tartományra szorító magyar nacionalista ideológia, amely a XIX. században persze még liberális volt, de lényegében máig hatóan meghatározta a függetlenséget a magyar hagyománnyal azonosító történelemfilozófiát.

Menczer másik figyelemre méltó észrevétele a XVIII. század kétféle felvilágosodásának hangsúlyos megkülönböztetése. A potsdami és szentpétervári felvilágosodás ugyan igen nagynevű *filozófusokkal* büszkélkedhetett, ám a bécsi ennél jóval komolyabb és előremutatóbb eredményeket produkált, ha nem is a filozófia, hanem a társadalomtudományok (történetírás, nyelvészet, orientalisztika) és a művészet területein. Bécs az egyik fő forrása a modern magyar nemzeti identitásnak, ám ez természetesen ugyanígy igaz az olasz és a balkáni népek, nemzetek modern identitására is. Szemben az előbbi városokkal, de Párizssal is, Bécs a felvilágosodás kozmopolitizmusát jóval hitelesebben és mélyebb formáló erővel közvetíti. Ez az a bécsi kultúra, amely máig

hatóan alakítja a Közép-Európában a társalgási, társadalmi érintkezési szabályokat (itt utalok vissza az udvariasság erényére), a városképeket, a templomokat. A barokk jobban figyel a nem, a kor, a rang és a nemzetiség különbségeire, így mélyebben előkészíti a talajt az igazi individualizmus számára, amely a romantikában kapja meg a modern kontúrjait, abban a romantikában, amelynek egyik legfontosabb forrása is itt van. Menczer szerint tehát a bécsi felvilágosodás (azaz nem reakció!) – amíg ereje tartott – jótékonyan korlátozta a francia felvilágosodás kártékony hatásait. Így a Habsburg-monarchia a maga birodalomelvű és népi-monarchikus elemeket ötvöző szemléletével; töretlenül megőrzött évezredes császári gyökereivel és a szintén hitelesen képviselt magyar középkori legitimitással; valamint többé-kevésbé ésszerűen kihasznált nagyhatalmi lehetőségeivel az I. világháborúig nem csupán nemzetközileg stabilizáló funkciójú és magasrendű civilizációs teljesítményt nyújtó, illetve ilyenekre ösztönző politikai alakulat volt, hanem egész karakterét tekintve döntő mértékben – s persze Menczer szerint kedvező értelemben – befolyásolta a közép-európai, benne a magyar konzervatív gondolkodást is. A Monarchia szét hullása világtörténelmi tragédia volt – csak még nem akadt drámaírója.

3. A magyar konzervativizmus karaktere

Menczer írásaiból tehát a következő kép rakható ki a magyar politikai-spirituális karakterről. Mint a legtöbb európai nemzetnél, a vallási-teológiai háttér nálunk is történelmileg rendkívül fontos, újra és újra inspirációt adva a szekuláris szenvedélyes politikai gondolkodás számára (lásd a rossz, a bűn, az áldozat, a szenvedés témáit), amelyet a hűvösebb történelmi, jogi, geopolitikai szemlélet egyensúlyoz ki. A tisztán filozófiai vagy tudományos gyökerű politikai világnézetek hatása és befolyása ezzel szemben korlátozott. Jóval nagyobb szerepe van a történelmi kulcsfiguráknak, mintateremtő személyiségeknek, s ezzel összefüggésben az irodalmi alkotásoknak, mint a filozófiai és tudományos ihletésű útkereséseknek. Ez viszont végső soron meglehetősen kongeniális a konzervatív világszemlélettel, így arra a következtetésre juthatunk, hogy az immár a nyugati, politikai filozófiai háttérrel is tisztában lévő konzervatív Menczer szerint a magyar politikai eszme- és szellemtörténetben igenis kimutathatók a konzervativizmus legfontosabb témái és állításai, ha természetesen nem is mindegyik minden korszakban, s ha nem is mindig elsősorban politikusok, államférfiak, politikai gondolkodók írásaiban. Menczer ezt még erőteljesebben, s ezért vitathatóbb formában maga is megfogalmazta: „A konzervatív életfelfogás messzemenően jellemezte a magyar irodalom legjavát az utóbbi százötven év során, még ott is, ahol oly szerzőkről, gondolkozókról és közéleti emberekről van szó, akik magukat radikális demokratáknak, vagy legalábbis liberálisoknak vallották.”⁵⁸

ÖSSZEGZÉS

Visszaüllesztve a magyar konzervatív hagyományról, gondolkodásmódról alkotott, bár sehol nem rendszerezett menczeri felfogást a konzervativizmus egészének miliőjébe azt emelem ki zárásképpen, hogy a történelemtől való töprengések s a belőlük levont gyakorlati-kormányzásfilozófiai tanulságok; a nemzetek, politikai közösségek sorsának civilizációs távlatba helyezése; a legfontosabb morális és nem morális civilizációs értékek személyes – politikusi és írói-művészi – teljesítmények révén történő védelme és gyarapítása együttesen egy olyan konzervativizmus-megközelítésnek teremt biztos alapot, amely nem kimondottan (politikai) filozófiai ihletésű, de a konzervatív politikai filozófiai 'elvekkel' összhangban áll, sőt, mivel hangsúlyozottan kerüli a rájuk történő hivatkozást, voltaképpen hitelesebb; ráadásul befogadóbb, s így az emberi tudásformák több regiszterét képes megszólaltatni.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az OTKA K72116. számú kutatási pályázata nyomán született. A szerző ezúton is köszönetet mond a támogatásért, továbbá Békés Mártonnak és a Politikatudományi Szemle két anonim konzulensének a kéziratához fűzött észrevételeiért; továbbá Dr. Bogárdi Mihálynak néhány személyes kiegészítő adat közléséért.
- ² Q. Skinner, az említett cambridge-i iskola programadó képviselője szerint a klasszikus szövegekből nem olvashatók ki „örök problémák” megoldásai és „egyetemes igazságok” igazolásai, *ennélfogva* „a filozófiában nincsenek örök problémák, csak egyedi válaszok egyedi kérdésekre, s ahány kérdező, annyi kérdés.” (50.o.) Ám ez a következtetés logikai hiba, ami a kiemelésből azonnal látható is. Ha ugyanis elfogadjuk azt a filozófiai kiindulópontot, hogy *vannak* egyetemes (de legalábbis civilizáció-specifikus) politikai kérdések és problémák, akkor azokra a különböző szövegek különböző válaszokat fognak kínálni. Természetesen ebből egyáltalán nem következik, hogy bármely szöveg csakis úgy értelmezhető, mint ami kizárólag az adott problémáról szól. Az ilyen értelmezés valóban „ostobán és indokolatlanul naív színben fog feltűnni” (uo.), de miért volna ez az értelmezés az egyetlen alternatívája a skinneri kontextuális elemzésnek? Persze nem kötelező elfogadni az említett filozófiai kiindulópontot, de ha mégis elfogadjuk – ahogy én is teszem – akkor annak nem csak gyakorlati politikai, hanem igazolható filozófiai indokai is lehetnek. (Quentin Skinner: JELENTÉS ÉS MEGÉRTÉS AZ ESZMETÖRTÉNETBEN. In: A KORAMODERN POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET CAMBRIDGE-I LÁTKÉPE. Szerk.: Horkay Hörcher Ferenc, Pécs, Tanulmány, 1997, 7–54.)
- ³ Ludassy Mária Hobbes elméletében „protoliberalis” elemeket is fölfedez (HOBBS: LEVIATÁN – TERMÉSZETÜNK MESTERSÉGES SZÖRNYSZÜLÖTTJE. In: ELHISZEM, MERT ÉSSZERŰ. Budapest, Osiris, 1999, 9–60.).
- ⁴ Elég a TÁRSADALMI SZERZŐDÉS nemzet/népkarakterológiai fejtegetéseire vagy a törvényhozó szerepének nagyon is konzervatív jellegű elképzelésére utalni.

- ⁵ Ez az álláspontja Schlett Istvánnak („Mi a konzervativizmus mint politikai pozíció – adott helyen, adott időben?” *Kommentár*, 2009/2, 5–20), aki a tanulmányban kifejezetten a magyar konzervativizmus öt korszakáról állítja, hogy ezek nem *valaminek* a korszakai, mivel egymástól élesen elkülönülnek, de itt-ott arra is utal, hogy tézise általános érvényű, tehát a skinneri okfejtést követi. A magam részéről azonban fontosnak tartom, hogy különbséget tegyünk két probléma között: lehet, hogy ami egy másik politikai közösségben folytonos eszmei tradíció, az a magyarban nem, de éppen emiatt a magyarra nézve más következtetések adódnak, mint amelyeket Schlett professzor levon. A továbbiakat lásd a főszövegben. Csizmadia Ervin még egy érvet említ: a magyar párttörténetből nem egyszerűen hiányzik a konzervatív *nevet* valamilyen formában megjelenítő párt (a reformkort leszámítva), hanem doktrinális értelemben kifejezetten konzervativizmus-ellenes pártok dominálnak, ideértve még az egyébként konzervatív eszmékhez közelálló pártokat is. (Csizmadia Ervin: A KONZERVATÍV SZELLEMEK ÉS A PÁRTPOLITIKA. *Népszabadság*, 2009. február 26.)
- ⁶ Ezek a jelzők természetesen politikai-ideológiai értelemben előítéletesek, de a társadalomtörténész tudományos értelemben talán indokoltan némileg nyakatekert (sajnos nyelvtanilag sem kifogástalan) megfogalmazása szinte provokálja az efféle értékítélet-kiegészítést: „Azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a köztisztviselői identitás a középosztályi lét polgári feltételeinek a hiányában nem teremthetett tényleges középosztályt; s legalább ennyire fontos annak elismerése is, hogy a polgári attribútumok (...) mellett képződő középosztály az *úri* és a *polgári* jelzővel illetett középrétegek ha talán nem is egyenrangú részvételével zajló folyamat közös eredménye.” (Gyáni Gábor: MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A HORTHY-KORBAN. In: Gyáni Gábor–Kövér György: MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE. Budapest, Osiris, 2001, 289.)
- ⁷ „Releváns szempontokon” azt értem, hogy minden törés, megszakítottság ellenére jóformán minden korszakban megtalálható az aktuális nyugati (francia, olasz, brit, német, osztrák) világnézeti-politikai ideológiai spektrum főbb pozícióinak valamilyen magyar változata.
- ⁸ Fodor Ilona: MENCZER BÉLA PÁRIZSBAN (interjú). *Valóság*, 1975. 10, 32–49.
- ⁹ Lee Congdon: MENCZER BÉLA: EGY KONZERVATÍV FEJLŐDÉSE. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1998. 4-5-6.
- ¹⁰ „TÖKÉLETES JÖVŐK NINCSENEK” – INTERJÚ MENCZER BÉLÁVAL. *Kommentár*, 2007. 1, 40–50.
- ¹¹ A Szabad Francia Erők egyik első katonája volt, részt vett a sikertelen dakari vállalkozásban. Az első kudarc ellenére a gyarmatok hamarosan sorra átálltak De Gaulle oldalára, a tervek szerint a líbiai brit haderő támogatására készültek föl Francia-Afrikából kiindulva. Menczer Szenegálban, Kamerunban, Gabonban, Csádban, Sierra Leonében állomásozott, tolmácsolt, őrzőjártozott, de a líbiai hadjáratban már nem tudott résztvenni.
- ¹² TENSIONS OF ORDER AND FREEDOM. CATHOLIC POLITICAL THOUGHT 1789–1848. Ed.: B. Menczer, London, New Brunswick, Transactions Publishers, [1952], 1994.
- ¹³ B. Menczer: A COMMENTARY ON HUNGARIAN LITERATURE. Castrop-Rauxel: Amerikai Magyar Kiadó, 1956.
- ¹⁴ Menczer szerint nem véletlen az sem, hogy Ady, aki életvitelét tekintve az ellentéte volt Jász-inak, a puritán asketának, mégis őt tartotta lelki rokonának: „Ady éppen vele, a bornemissza, puritán életmódú, még kávéházba is alig járó Jászi Oszkárral kívánta 'siratni a magyar siratnivalókat'...” (JÁSZI OSZKÁR ÉS A KÉT FORRADALOM. *Katolikus Szemle*, 1969. 2, 111–120, 115.)
- ¹⁵ TÖKÉLETES JÖVŐK NINCSENEK, 50.

- ¹⁶ Önéletrajzában száraz tényként közli, 1941-ben, Sierra Leone fővárosában, Freetown-ban keresztelte meg őt egy bencés szerzetes, egy bennszülött gyülekezetben.
- ¹⁷ ZEITLOSE VERFASSUNG DES MENSCHENGESCHLECHTS. *Österreichische Akademische Blätter*, 1967.4, 62-7 és DEMOCRACY AND SCIENTIFIC PROGRESS. In: HARVEST AND WASTE, 140–45..
- ¹⁸ BALZAC. A STUDY OF RELIGIOUS CONVICTION. *Dublin Review* 1950. 1, 53–63.
- ¹⁹ BARBEY D'AUREVILLE. *Dublin Review*, 1949. 1, 1–22, 9.
- ²⁰ A PROPHET OF EUROPE'S DISASTERS. JUAN DONOSO CORTES (1809-1853). *Month*, CLXXXIII, 959 (1947), 269-79; METTERNICH AND DONOSO CORTES. *Dublin Review*, 1948.4, 19-51.
- ²¹ Bár Tocqueville elemzéseire is hivatkozik, mégis alapos okkal föltételezhető, hogy Menczer számára a tulajdonképpen kiindulópontot Eötvös József munkáinak, elsősorban persze az *Uralkodó eszmék*-nek az áttanulmányozása jelentette, hiszen az a szabadság, egyenlőség és nacionalizmus, azaz a valódi történelemformáló szellemi erők összefüggéseit tárgyalja. Menczer konzervatív meggyőződésének formálásában Eötvös bizonyosan jelentős szerepet játszott. Lásd: JOSEPH EÖTVÖS AND HUNGARIAN LIBERALISM, THE SLAVONIC AND EAST EUROPEAN REVIEW. XVII, 51 (1939):1–12. és A LIBERAL PHILOSOPHY OF SOCIAL TRANSITIONS. BARON J. EÖTVÖS. *Contemporary Review*, October 1963.
- ²² METTERNICH AND DONOSO CORTES, 39.
- ²³ Zenghy Mihály (Menczer Béla): POLITIKAI ALAPELVEK I-IV. A megjelenés helye Menczer önéletrajzában egy megjegyzése alapján minden valószínűség szerint a párizsi kiadású AHOGY LEHET a hagyatékban található, a megjelenés ideje 1956.
- ²⁴ POLITIKAI ALAPELVEK II. 4.
- ²⁵ Uo., 3.
- ²⁶ „Általában gyűlölöm a fasizmus szót s mint minden más 'izmust' azt elsősorban *ostobaságnak tartom*. Szívesebben nevezem Mussolinit gyilkosnak, útonállóknak, bandavezérnek, népbolondító demagógnak, kalandornak, mert az volt.” ÖTVEN ÉV ELŐTT. SUBSTANCE OF AN INTERVIEW GIVEN TO PETER HALASZ. *Radio Free Europe, Hungarian Service*, 28 Oct. 1962 (Ms 5895/16: 4., eredeti kiemelés).
- ²⁷ Uo., 5.
- ²⁸ UTÓPIA ÉS UKRÓNIA. *Magyar Könyvbarátok*, 1960 október-december, 24–30, 28–29.
- ²⁹ KARL KRAUS AND THE STRUGGLE AGAINST THE MODERN GNOSTICS. *Dublin Review*, 1950.4, 32–52, 36.
- ³⁰ A legfontosabb írások, a megjelenés sorrendjében: BEYOND THE PYRENEES. *Contemporary Review*, May 1950, 279-83; SPAIN REVISITED. *Contemporary Review*, Oct. 1952, 210–14; SPAIN TODAY. *Contemporary Review*, Jan. 1953, 60–1; SPAIN IN 1954. *Contemporary Review*, Jan. 1955, 11–15; „General Franco,” *Contemporary Review*, Aug. 1955, 129-30; SPANIENS GEIST ZWISCHEN REVOLUTION UND RESTAURATION. *Wort und Wahrheit*, 1957 január, 27–38; SPANISCHER KONSERVATISMUS. In: G-K. Kaltenbrunner (Hg): REKONSTRUKTION DES KONSERVATISMUS, Freiburg: Verlag Rombach, 1972, 291–310.
- ³¹ MARXISM: TRUE AND FALSE PROPHECY. In: HARVEST AND WASTE, 83-96.
- ³² THE ROMAN ANCESTRY OF EUROPE. *The Quarterly Review*, July 1957, 271–81, 271.
- ³³ Uo.
- ³⁴ THE VOCATION OF ISRAEL. In: *Harvest and Waste*, 30-34.
- ³⁵ THE ROMAN ANCESTRY OF EUROPE.
- ³⁶ VERGIL, THE PAGAN PROPHET. In: *Harvest and Waste*, 26–29.

- ³⁷ THE HEAVENLY JERUSALEM AND MODERN IMPERIALISM; EX ORIENTE LUX: RELIGIONS AND EMPIRES, mindkettő in *Harvest and Waste*, 40–45.
- ³⁸ HAZUGSÁGOK ÉS IGAZSÁGOK A HABSBERG-MONARCHIÁRÓL. Ms 5895/28.
- ³⁹ Lásd KOPORSÓT JÖVŐK LEZÁRNI... EMLÉKBESZÉD. Ms 5893/30. KÁROLYI MIHÁLY ÉS AZ OKTÓBERI FORRADALOM – AHOGYAN MA LÁTOM. Ms 5893/34.
- ⁴⁰ HAZUGSÁGOK ÉS IGAZSÁGOK A HABSBERG-MONARCHIÁRÓL.
- ⁴¹ THE FALLACY OF 'PROGRESSIVE' ART. In: *Harvest and Waste*, 97–101.
- ⁴² DER NIEDERGANG DES MONARCHISTISCHEN EUROPA. *Neues Abendland*, 1958. 2, 127–42.
- ⁴³ THE SURVIVAL OF NATIONS. Kideríthetetlen megjelenési hely (1945, 219–222), Ms 5895/72., 221.
- ⁴⁴ Menczer arra is fölhívja a figyelmet, hogy a Shakespeare felé irányuló konzervatív érdeklődést a francia racionalizmus és a német „érzelgősségek és félhomályok” (Dessewffy József Kazinczy Ferencnek) iránti bizalmatlanság is táplálta. SHAKESPEARE ÉS A MAGYAR SZELLEM. *Katolikus Szemle*, 1962.2, 114–27, 119.
- ⁴⁵ A COMMENTARY ON HUNGARIAN LITERATURE.
- ⁴⁶ DIE UNGARISCHEN KONSERVATIVEN I. *Österreichische Akademische Blätter*, 1963, 14–19; DIE UNGARISCHEN KONSERVATIVEN III. 1964. 8-9-10, 107–12.
- ⁴⁷ METTERNICH UND SZÉCHENYI. *Donauraum*, 1960. 2, 78–86.
- ⁴⁸ Egy apró személyes megjegyzés: a hedonizmus és a pesszimizmus Ady-féle bizarr keveréke (szigorúan nem „sírva vigadás,” hanem „vigadva sírás”) hátborzongató pontossággal látszik reprodukálódni akárhány rendszerváltás utáni érték- és attitűdvizsgálatban mint magyar többségi magatartás.
- ⁴⁹ Széchenyi 'sokrétűsége' közismert, Vörösmartyé az irodalmi műfajok terén értendő (dráma, líra, epika), Eötvösét pedig a politikus, az író és a filozófus szerepének integrálása jelenti.
- ⁵⁰ Ennek ellenére Menczer Tiszát elsősorban liberálisnak tekinti, persze a XIX. századi értelemben. Ugyanakkor Metternichel hasonlítja össze, úgy, hogy mindkettőjük „liberalizmusát” a kortársak autoriter és reakciós politikának érzékelték, ami az előbbi értelemben igaz is volt: egy elmúlt vagy múlófélben lévő kor elvei iránti ragaszkodásuk okán tűnhettek maradinak, jóllehet ezek az elvek éppen nem doktrinér, hanem történelmi elvek voltak, amelyek jól kiegészíthetők vagy alkalmazhatók voltak (lettek volna?) az új körülmények között is. Így például mindkettőjüknek érdemeik vannak a gazdasági-társadalmi modernizációban, a politikai keretek rugalmas tágításában. Ha tetszik, ez a fajta szabadelvűség egyúttal a konzervatív politika lényege is. Lásd TISZA ISTVÁN, JÁSZI ÉS METTERNICH. *Új Európa*, 1969 június, 11–14. és STEPHAN GRAF TISZA UND SEINE EPOCHE, Ms 5893/14.
- ⁵¹ Főntebb jeleztem, hogy Menczer véleménye szerint Jászi és Ady szellemi rokonsága ebből érthető meg. Jászi emblematikus műve a MAGYAR KÁLVÁRIA, MAGYAR FELTÁMADÁS – lehetne „adysabb” címet adni egy történelmi esszének?
- ⁵² Kosztolányi Dezső: ESTI KORNÉL (Budapest, Magyar Könyvklub, 2002), 44–45.
- ⁵³ Hasonló véleményen van ugyanezzel a novellával kapcsolatban Horkay Hörcher Ferenc is (AZ UDVARIASSÁG FILOZÓFIÁJA, *Új Forrás*, 1996. 1.), egyrészt elutasítva vele kapcsolatban a nihilizmus és a kiábrándultság vádját, másrészt rámutatva az udvariasságnak az egész erkölcsi rendet igető és védő funkciójára, bár a rosszal, a gonosszal vívott küzdelemben mutatkozó értékét nem emeli ki.

⁵⁴ A magyar konzervatív hagyomány értelmezésének problémáján töprengve Gyurgyák János hasonló következtetésekre látszik jutni. „De milyen tradíciókkal rendelkezik a magyar konzervativizmus (...)? A legfontosabb ellenvetést talán úgy lehetne megfogalmazni, hogy nálunk a konzervativizmus mindig reakciós állapotkonzervativizmust jelentett, s nem angolszász típusú értékonzervativizmust. Ebben a megállapításban sok igazság van, az a feltételezés azonban hamis, hogy egy ilyen jellegű gondolkodás és mentalitás nálunk teljességgel hiányzott volna. Ha most el is tekintünk a besorolhatatlan, azaz az egészen sajátos és eredeti gondolkodású Széchenyi Istvántól (...), akkor is (...) a forradalom után Kemény Zsigmondját, az ÁLMOK ÁLMODÓJÁ-nak íróját, Asbóth Jánost, a SZÍTTÁL-E LASSÚ MÉRGEKET? című versének megírása utáni tanulmányíró Babits Mihályt (...), a kiváló irodalomtörténészt, Horváth Jánost és Halász Gábort említhetjük. (...) Mindenkinek, aki a magyar konzervativizmus nem létező voltáról vagy reménytelen helyzetéről értekezik, tudnia kell, hogy ilyen és ehhez hasonló értékeket szór ki a hajóból a tengerbe. Gyurgyák János: *A MAGYAR KONZERVATÍV HAGYOMÁNY, Népszabadság*, 2009. február 7.

⁵⁵ HUNGARY'S PLACE IN EUROPEAN HISTORY, *Modern Age* III.1 (1958-59), 66-80.

⁵⁶ Lásd pl. PAN-SLAV AND PAN-GERMAN. A PARALLEL HISTORY OF IDEAS. Ms 5894/26. A *Month* folyóirat számára.

⁵⁷ Itt is érzékelhető egy Szekfűénél is jóval 'radikálisabb' konzervativizmus. Menczer hagyatékában számtalan hosszabb kézirat, könyvtervezet van a magyar és általában a dunai történelemmel kapcsolatban. A nagyobb terjedelmű anyagok az alábbiak: GONDOLATOK A MAGYAR MŰLTRŐL, Ms 5892/512; THE RISE AND FALL OF EAST-CENTRAL EUROPE, Ms 5894/19; HUNGARY AND THE ORIENTAL QUESTION 1683-1791, Ms 5892/503; THE DANUBIAN MONARCHY AND THE ORIENTAL QUESTION. FROM THE LIBERATION OF HUNGARY TO THE RISE OF THE BALKAN NATIONS. Ms 5892/504; THE PERIOD OF REPRISALS AND OF THE AUSTRIAN ATTEMPT AT CENTRALISATION 1849-1860. Ms 5893/82.

⁵⁸ TÖKÉLETES JÖVŐK NINCSENEK, 45.

A JOBBIK TITKA

A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól

Karácsony Gergely

(egyetemi adjunktus, BCE Politikatudományi Intézete)

Róna Dániel

(PhD-hallgató, BCE Politikatudományi Intézete)

Összefoglaló

Az Európai Parlamenti választások egyik legfontosabb fejleménye a Jobbik látványos előretörése volt. Tanulmányunk arra vállalkozik, hogy feltérképezze, kik és miért szavaztak a szélsőjobbaldali pártra. A nemzetközi szélsőjobbaldallal foglalkozó szakirodalom valamint a hazai közbeszédben felmerült feltételezések alapján fogalmazzuk meg hipotéziseinket. Empirikus elemzésünk két részre bontható, először közvéleménykutatási paneladatokon megvizsgáljuk a Jobbik támogatóinak szocio-demográfiai háttérét és motivációit. Következtetésünk szerint a szociális frusztráció csak kismértékben, a nacionalizmus és az anti-establishment attitűdök, és főleg a cigányellenesség viszont jelentősen erősítette a Jobbikra szavazás valószínűségét. Elemzésünk második része arra a kérdésre keresi a választ, hogy a már hosszú évek óta meglévő cigányellenes attitűdök miért éppen 2009-ben segítették egy cigányellenes retorikájú párt felemelkedését. Napirend-elemzésből származó adataink alapján a Jobbiknak egyértelműen kedvezett a cigánykérdés szempontjából meghatározó ügyek erős jelenléte. Bár a média nem adott teret a Jobbiknak, a romákkal kapcsolatos hírek napirendre emelésével mégis hozzájárult a Jobbik sikeréhez, amely képes volt kisajátítani a témát.

Kulcsszavak: szélsőjobb ■ napirend-kijelölés ■ cigányellenesség ■ témakisajátítás ■ anti-establishment attitűd

---

BEVEZETÉS

A politikatudomány *kritikus választás*nak nevezi azokat a voksolásokat, amelyek átrendezik a pártrendszert, hosszú időre újraírják az erőviszonyokat és a politikai tagoltságot (Evans–Norris, 1999). Ha a 2009-es Európai Parlamenti választás országgyűlési választás lett volna, akkor nyugodt szívvel illethetnénk kritikus jelzővel. A Fidesz óriási főlénye, az MSZP összeomlása és az SZDSZ eltűnése ellenére az igazi szenzációt a Jobbik valószínűs berobbanása okozta. A rendszerváltás óta nem volt arra példa, hogy egy párt szinte a semmiből 15

százalékos középpárttá küzdje fel magát. Korábban elemzők és kutatók körében konszenzus volt arról, hogy a magyar választási rendszer, a média és más tényezők szinte lehetetlenné teszik új politikai erő megjelenését, a választáson még a startvonalra állás is rendkívüli nehézségek elé állítja az új versenyzőket. Ehhez képest a 2010-es parlamenti választás előtt néhány hónappal készített közvélemény-kutatások szerint a Jobbiknak minden esélye megvan arra, hogy április 11-én bejusson a parlamentbe, az MSZP-t is megszoríthatja, sőt, akár meg is előzheti.

Tanulmányunk a Jobbik gyors megerősödésének az okait keresi. Fő kérdésünk az, hogy milyen tényezők állnak e páratlan siker hátterében, miért vok-solt majdnem félmillió szavazó a szélsőjobboldali pártra? A nemzetközi szakirodalom és kisebb részben a hazai publicisztikák alapján fogalmazzuk meg hipotéziseinket, majd széles empirikus bázison teszteljük ezeket. Elemzésünk két részből áll. Először az EP-választás előtt készített közvélemény-kutatás adatain elemezzük a Jobbik szavazóinak társadalmi jellemzőit, attitűdjeit és élethelyzetét, a második rész a politikai napirend alakulását vizsgálja. Arra keressük a választ, hogy mi történt 2009 első félévében, amely kiválthatta a Jobbik előretörését? Tartalom- és napirend-elemzéssel kísérjük meg kideríteni, hogyan kerülhetett egy politikailag addig „elfelejtett” téma a figyelem középpontjába, a Jobbiknak a cigánykérdésre adott „válasza” miként járult hozzá a párt felemelkedéséhez.

Mivel a Jobbik sikere nemcsak a választókat, hanem a közvélemény-kutatókat is meglepte, ezért újszerű módszerek bevonásával és az eddigiek diverzifikálásával igyekeztünk megbízhatóbbá tenni eredményeinket. A kutatásunk alapjául szolgáló adatfelvétel egy – a hazai viszonyok között ritkaságszámba menő – panelkutatás volt. A kérdőíves módszert kiegészítő napirend-elemzés is újdonság a hazai kutatási gyakorlatban.² Mindezt azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mert az EP-választás után sajnos nagyon sok megalapozatlan következtetés, tudományos igényesség nélküli „elemzés” került be a köztudatba. Tanulmányunk célja, hogy cáfolja a tévhiteket és mélyebb összefüggések feltárásával járuljon hozzá a Jobbik-jelenség megértéséhez.

ELMÉLETI KERET

Dolgozatunk elméleti részében áttekintjük a nemzetközi irodalom fő hipotéziseit, amelyek a szélsőjobboldal megerősödésének magyarázatára törekszenek. A kutatás koncepciója szempontjából azonban nem tartjuk elkülöníthetőnek a szélsőjobb-irodalmat a szavazói magatartás és a törésvonalak többi elméletétől. A radikális pártok ugyanolyan módszertannal vizsgálhatók, választóik viselkedése ugyanolyan modellekkel írható le, mint bármely más politikai erő támogatói. Természetesen vannak specifikumai a szélsőséges pár-

toknak és szavazóiknak, de a kutatás eszközei és felépítése nem különbözik a politikai szociológia általános gyakorlatától. Tehát amikor a szélsőjobb-irodalom megközelítéseit és tipikus módszertanát tárgyaljuk, akkor állításaink nagy része általánosítható.

Mielőtt azonban belekezdenénk a szélsőjobboldal megerősödésének magyarázatába, fel kell tennünk két kérdést: mit jelent pontosan a szélsőjobb, és mikor erősödött meg, erősödik-e egyáltalán? Magának a fogalomnak is könyvtári irodalma van (Mudde, 2005; 2007: 11-12; Norris, 2005: 47-48; Carter, 2005; Kitschelt, 2007: 1178–1181), mi itt nem kívánunk állást foglalni az elméleti vitában, az egyszerűség kedvéért a szélsőjobb, radikális jobb, szélsőséges (extrém) párt kifejezéseket szinonimaként fogjuk használni.³ A legkisebb közös nevező elvét követve olyan pártokat tekintünk szélsőjobboldalinak, amelyekre jellemző a *nacionalizmus*, a *xenofóbia* (etnocentrizmus), az *anti-establishment* és az *autoriter-attitűd*. Mi a Jobbikot ilyen pártnak tartjuk. Ha nem is ugyanolyan mértékben és hangsúllyal, de mindegyik szélsőjobboldali párt ideológiája magán viseli ezeket az elemeket. A radikális pártok Európa-szerte erősödnek, a folyamat a 70-es évek végén indult (Norris 2005, 236-238). Ma már a legtöbb európai országban van releváns szélsőjobboldali párt, legutóbb az Európai Parlamenti választáson volt megfigyelhető a radikális pártok előretörése, a nyugati és a keleti országokban egyaránt.⁴

A radikális jobboldali pártok felemelkedésének magyarázatára szolgáló elméletek két nagy csoportra oszthatók (Norris, 2005; Mudde, 2007): az elméletek egyik fajtája a választókra koncentrálna, azokat a tényezőket veszi sorra, melyek kiválthatják a szélsőséges politikára való igényt (*demand side*). A másik megközelítés a „kínálatra” helyezi a hangsúlyt, azaz a radikális jobboldali pártok politikáját és az arra ható mozzanatokat vizsgálja. A *demand side* a társadalomban és a gazdaságban bekövetkező változásokból vezeti le a szélsőjobb térnyerését. Az elmélet tipikus hipotézisei a következők:

- *A jóléti állam válsága.* A 70-es, 80-as években a munkanélküliség növekedése, széles társadalmi rétegek lecsúszása okozta a szélsőséges pártok megerősödését. A kilátástalan helyzetbe került emberek csalódottságuk és megálázottságuk miatt a radikális megoldást, az új és igazságosabb társadalmi rendet ígérő szélsőjobb felé fordultak.

- *A bevándorlási hullám.* A migráció felforgatta az európai társadalmakat, a bevándorlók eltérő kultúrájuk, szociális helyzetük miatt nem tudtak beilleszkedni. A szegényebb, képzetlenebb rétegek a bevándorlókban munkaerőpiaci riválist láttak, ezért viseltettek ellenszenvvel irántuk (Betz, 1994; 1998). Az antipátia félelmen is alapulhat, a bevándorlók magasabb bűnözési rátája miatt érzett bizonytalanság a szélsőjobb karjaiba hathatja a szavazókat.

- *Modernizáció.* A hagyományos osztályszerkezet felbomlása, az állampolgárok növekvő individualizációja, atomizációja és izolációja a hagyományos pártkötődéseket is felszámolta. A Hannah Arendt (1975) elméletére épülő meg-

közéltetés logikája szerint a társadalomba kevésbé integrált, a közösségek által nem védett szavazó sokkal jobban ki van téve a szélsőséges politikai erők retorikájának (Van der Brug at al, 2005; Ignazi, 2000). A civil szervezetek megvédik, elzárják tagjaikat a külső hatásoktól és információktól, ezzel egyrészt csökkentik a manipulálhatóságukat, másrészt identitást biztosítanak a hozzájuk tartozó állampolgároknak. Az ily módon erős társadalmi tőkével (Putnam, 1993) rendelkező választó sokkal könnyebben ellenáll a szélsőséges, a társadalmi és politikai rendszert felforgatni kívánó erőknek. A modernizáció veszteségeinek a bezárkózás gazdasági értelemben is vonzó lehet, mert azt a kapitalista, neoliberális versenyt korlátozza, amely hátrányosan érintette őket (Kriesi at al, 2006).

- *Anti-establishment attitűd.* A nyugat-európai állampolgárok kiábrándultak a hagyományos politikai pártokból (*partisan dealignment*), elégedetlenek a hatalmat évtizedek óta kizárólagosan birtokló politikai erőkkel; változásra, egy új irányzatra vágnak, amelyet nem szennyezett be a korrupció és nem felelős az elmúlt évtizedek kormányzati kudarcaiért sem. Ennek a hipotézisnek (*protest vote*) egy radikálisabb formája, amikor a választók egy csoportja nem csupán a regnáló politikai elitből, hanem az egész *rendszerből* kiábrándult. Ezt tipikusan a demokratikus intézményekbe vetett alacsony bizalmi szinttel szokták megragadni a kutatók.

A fenti hipotézisek kritikájának több fontos érve is van. Van der Brug (2005) szerint ezek az elméletek csak *szükséges, de nem elégséges feltételek* a szélsőjobb támogatásához. Megmutatják, hogy kik lehetnek a szélsőjobboldali pártok potenciális szavazói, de arra egyáltalán nem adnak magyarázatot, hogy a választók ténylegesen miért is szavaznak rájuk. A fenti érvelések jó része éppúgy alkalmazható lenne egy zöld vagy egy újbaloldali pártra is, egyik sem mutat föl olyan oksági láncot, amelynek végén *csak és kizárólag* szélsőjobboldali párt-szimpatia állhat. A hipotézisek zöme kimondva-kimondatlanul arra a leegyszerűsítő mechanizmusra épül, miszerint a szélsőjobb támogatását valamilyen *frusztráció, személyes sérelem* okozza. Azt a kérdést viszont nem szokták feltenni a demand-side kutatói, hogy a csalódottság és elkeseredettség miért éppen a radikálisok, miért nem egy másik párt támogatását eredményezi.

Számunkra az sem elfogadott tény, hogy a szélsőséges pártokra csak elkeseredésből lehet voksolni és ezt csak a „vesztesek” tehetik meg. A *szociális dominancia elmélete* (Altemeyer 1998) szerint a társadalmi változások nyertesei, a sikeres állampolgárok is támogathatják a szélsőjobbot, amennyiben – szociáldarwinista szemlélettől vezetve – a lecsúszókra nem áldozatként, hanem oda önhibából kerülő emberként tekintenek, akik „azt kapják, amit megérdemelnek”. A társadalom „normális, hasznos tagjai” – vélt erkölcsi fölényük tudatában – olyan pártokkal szimpatizálnak, amelyek a (jog)rend szigorú helyreállítását és az „élősködők, deviánsok” megbüntetését ígérik (a nyertes/vesztes megkülönböztetésről részletesebben: Tóth–Grajczár, 2009).

Kritikánk általános érvényű, nemcsak a szélsőjobb kutatására vonatkozik. A probléma az, hogy a „keresleti” megközelítés képviselői (például Knutsen és Scarbrough, 1995) „sem igen tesznek mást, mint hogy kimutatják a pártpreferenciákat, valamint a társadalmi, demográfiai és az attitűdváltozók kapcsolatának szorosságát” (Enyedi, 2004: 4). Figyelman kívül hagyják ugyanakkor, hogy milyen politikai szereplők és események befolyásolják a választók preferenciáit.

Önmagában véve tehát rendkívül parttalannak tarjuk ezt az irányzatot, hiába alakul a radikálisoknak kedvezően az összes gazdasági, társadalmi folyamat, ha nem jelenik meg egy párt, amelyik azt ügyes politikával ki is tudja használni. Nézzük az érem másik oldalát: mit és hogyan vizsgálnak a „supply-side” kutatói.

- Az egyik legkurrensebb irányzat a pártok közötti távolsági modell, amely egydimenziós bal–jobb-skálán helyezi el a politikai erőket. Kitschelt (1995) és Van der Brug (2005) feltételezése szerint a nagy pártok közötti különbség csökkenése kedvez a szélsőjobbnak, mert az így sokkal könnyebben egybemoshatja az elitet. Ennek az ellenkezőjét állítja *Ignazi* (2003), aki szerint a szélsőjobb akkor erősödhet meg, ha a jobboldali konzervatív párt radikalizálódik, mert ezzel legitimizálja a jobboldali szélsőséges pártot. Különösen akkor érvényesülhet ez a hatás, ha már túl vagyunk a polarizáción, tehát így a konzervatív párt hasonul a radikálisokhoz. A kutatók leggyakrabban szakértői becsléssel helyezik el a pártokat (például Rohrschneider és Whitefield, 2009).

- Talán meglepően kevés figyelmet kapott egy triviális vállalkozás, *magának a szélsőjobboldali pártnak* a kutatása. Itt a fő szempontokat az ideológia, a vezetés, a szervezet, a belső demokrácia, a frakcionalizáltság, a párt kapcsolatai és programja képezhetik (Kitschelt, 2007: 1193–1197; Mudde, 2007).

- Végül megemlítenénk egy új külső faktort is, az *internetet*. Az internet jelentősen megkönnyíti az interaktív kommunikációt és a világhálóra felkerült anyagok sokszorosítását, bárki által hozzáférhetővé téve azokat. Az információforrások *kontrollálása lehetetlenné válik*, a választónak sokkal nagyobb szabadsága van a tájékozódásban, a pártoknak pedig a kommunikációban (Dányi, 2002). Ez az új jelenség véleményünk szerint egyértelműen a rendszerellenes, szélsőséges erőknek kedvez, mert az internet hatékony felhasználásával ellensúlyozhatják gyengébb jelenlétüket, elfogadottságukat a hagyományos médiában.

A keresleti és kínálati megközelítés között helyezkedik el a *média* szerepének vizsgálata. Ahhoz képest, hogy sok kutató szerint a média politikaformáló szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni, a szélsőjobb-kutatás – és általában a politikai szociológia – csak elenyésző figyelmet fordít a sajtó pártokra, szavazókra gyakorolt hatására. Ezeknek a tanulmányoknak is a nagy része elsősorban a média bulvárosodásának (infotainment) és szenzációhajhászásának tudja be a radikálisok megerősödését (Ullram és Plasser, 2003). A sajtó ugyanis elősze-

retettel alakít ki negatív véleményklímát a gazdaságról és a politikáról, az extrémista kijelentések mindig nagyobb figyelmet kapnak, és a radikális párt választási szereplése – újdonsága miatt – sokkal nagyobb hírértékkel bír (Birenbaum és Villa, 2003: 50–53).

Ebben a megközelítésben az újságok és televíziók által sugallt kép közvetlenül lecsapódik a médiafogyasztókban (agenda-setting második szintje, Török 2005: 101), ez azonban nem feltétlenül működik ennyire automatikusan. Egy klaszter szerző megfogalmazásában: „A sajtó abban talán az esetek nagy részében sikertelen, hogy megmondja az embereknek, mit gondoljanak; de elképesztően sikeres abban, hogy megmondja az olvasóinak, miről gondolkodjanak” (agenda setting első szintje, Cohen 1963: 13). Erre a gondolatra épül az *issue-ownership* koncepciója (Budge és Farlie, 1983; Petrocik, 1996), melyszerint minden ügygel kapcsolatban kialakul a választók körében egyfajta percepció, vélekedés a pártok szerepét illetően. Ez arra vonatkozik, hogy melyik párt – vagy jelölt – képes jobban kezelni az adott ügyet. A percepció alapja a kormányzati teljesítmény, a párt hagyományos arculata, vagy a kampányban felépített, az ügygel kapcsolatos imázsa lehet. A párt ezután megpróbálja úgy átértelmezni, leszűkíteni a választást, mint az ezzel a konkrét ügygel kapcsolatos döntést.⁵ Kedvezhet a szélsőséges pártoknak, ha az általuk birtokba vett ügyek tartósan napirenden maradnak, így a média akaratlanul is reklámozza őket (Williams, 2006; Walgrave et al, 2004).

Az *issue-ownership* koncepciójánál jóval komplexebb John Zaller elmélete (1993). Eszerint az állampolgároknak nincsenek szilárd, tartós, kikristályosodott véleményük és attitűdjük (*true attitude*); csak rendkívül könnyedén befolyásolható pillanatnyi kinyilatkoztatásuk (*opinion statement*). Ezt a „véleményt” megszabhatja a kérdőív kontextusa (Angelusz–Tardos, 2006), az esti híradó vezető híre és a szomszédal folytatott beszélgetés is, különösen akkor, ha egy téma, megfontolás többször és hangsúlyosan kerül elő (*hozzáfézés axiómája*). Az emberek szavazáskor és a kérdőívek megválaszolásakor mindig a gondolkodásuknak éppen frontvonalában⁶ levő szempontok átlagolásával hozzák meg döntésüket (*válasz axiómája*). Fontos különbség Petrocik elméletéhez képest, hogy az állampolgárok előzetes álláspontja, prediszpozíciója is meghatározza a választásukat. A prediszpozícióikkal ellentétes megfontolásokat (érveket) ugyanis hajlamosak figyelmen kívül hagyni, de csak olyan mértékben, amilyen mértékben tudatában vannak a politikai üzenet és a prediszpozícióik közötti kapcsolatnak (*ellenállás axiómája*). A politikailag tájékozatlan állampolgárok nehezebben fogadják be az információkat, a könnyen értelmezhető és az újdonságot jelentő híreket sokkal inkább figyelembe veszik a döntésüknél (*befogadás axiómája*).

Ezek elméletek elsősorban a nyugat-európai országokra vonatkoznak, Kelet-Közép-Európában némileg más a helyzet. A legfontosabb különbség, hogy a nemzeti kisebbségek problémája sokkal hangsúlyosabb a keleti régióban,

ezért a szélsőjobboldal retorikájában is kiemelt szerepet kap. Nyugaton ez jó-részt ismeretlen, ott a szélsőjobb számára a bevándorlók jelentik az ellenség-képet, nem az évszázadok óta ott élő népcsoportok⁷ (Kitschelt 2009: 462). To-vábbá, amíg a nyugati radikális pártok általában piacbarát, de legalábbis nem tőkeellenes politikát folytatnak, addig keleti „testvéreiktől” egyáltalán nem idegen a piacellenes, paternalista baloldali demagógia.⁸ A militarizmus is sok-kal inkább sajátja a posztkommunista országok szélsőjobboldali pártjainak, mint a nyugat-európaiaknak. A kelet-közép európai és a nyugati szélsőjobb közötti különbség természetesen sokkal komplexebb, mi itt azonban be kell, hogy érjünk ennyivel.⁹

HIPOTÉZISEK

Nézzük meg, hogy mik következnek a nemzetközi szakirodalomból és a hazai közéletben elhangzott feltételezésekből. Négy csoportra osztjuk a hipotéziseket és ezeken belül nevesítünk kategóriákat. Az első csoportban azt feltételez-zük, hogy az ideológiai tér átalakult, a Jobbik azért ért el áttörést, mert a vá-lasztók jelentős része egyetért a párt programjával és politikájával, így itt a tá-volsági modellre építünk. Az *1.1 hipotézis* szerint 2006 óta a baloldal hitelvesztése miatt általános jobbratolódás ment végbe. Ez a szélsőjobb fő dimenzióiban – nacionalizmus, tekintélyelvűség, idegengyűlölet és rendszerellenesség – a ra-dikális pártra jellemző attitűdöket jelenti. Tehát ha a hipotézis igaz, akkor azt kellene látnunk, hogy ezekben a kérdésekben az állampolgárok véleménye 2006 után elmozdult a Jobbik álláspontja irányába.

A második, *1.2 hipotézis* szerint az attitűdök nem változtak lényegesen, de az attitűdök közötti kapcsolat igen, új ideológiai konstelláció jött létre. A Job-bik olyan ügyben jelent meg a nyilvánosság előtt, amely eddig nem volt átpo-litizálva (cigányellenesség). Ezt a feltételezést az erősítené meg, ha a cigányel-lenes attitűdök 2006-ban még nem, 2009-ben viszont már szorosan összefü-ggenének a politikai orientációkkal, mindenekelelt a Jobbik által propagált fenti attitűdökkel.

Az *1.3 hipotézis* Petrocik issue-ownership koncepciójára épül. Ez alapján a Jobbiknak az állampolgárok szemében sikerült elfogadtatnia magát, mint bi-zonyos ügyek leghitelesebb képviselője, mint az a párt, amelyről a leginkább hihető, hogy meg tudja oldani ezeket a problémákat. Fontos hangsúlyozni, hogy az ügyek birtokbavételéhez nem szükséges a választók egyetértése, csak az, hogy a nyilvánosság előtt úgy exponálja magát a Jobbik, hogy elérje ezt a hatást. Ezt a hipotézist a következő módon teszteljük: megvizsgáljuk, hogy azok között, akik az ország (egyik) legfontosabb problémájának tartják a ci-gánykérdést – nyitott kérdésre adott válaszok alapján –, hány százalék gondol-ja úgy, hogy ezt a problémát a Jobbik képes a leginkább kezelni. Ha sokkal több

válaszadó szemében tűnik föl hiteles „szakértőnek” a párt, mint ahányan rá szavaznának, akkor elfogadjuk a hipotézist.

A következő csoport a média szerepére és az agenda-setting hatására fókuszál. Az első, *2.1-es hipotézis* rendkívül kézenfekvő magyarázattal szolgál: a Jobbik nemcsak a társadalmi beágyazottság és háttérszervezetek tekintetében volt sikeres, hanem saját médiavilágát is kiépítette. A szélsőjobboldali szubkultúra legfőbb információs csatornája az internet (barikad.hu, kuruc.info), különösen jól használja ki a web2 adta lehetőségeket (különböző közösségi oldalak és videómegosztók), de számos újságból, televízióból és rádióból is válogathat a törzsközönség.¹⁰ Itt tehát azt feltételezzük, hogy a Jobbikosok nem fogyasztói a mainstream televízióknak és újságoknak, ehelyett a párt párhuzamos médiavilágát, az internetet használják.¹¹

Ennek az ellenkezőjét állítja a *2.2 hipotézis*, ez alapján a Jobbik közönsége fogyasztója a mainstream médiának. E szerint a feltételezés szerint a legnézettebb sajtótermékek azzal kedveztek a szélsőséges pártnak, hogy kiemelten foglalkoztak vele és vezetői extrém kijelentéseivel, borús képet festettek a gazdaságról és a politikáról, különösen a politikai elitről, tehát negatív véleményklímát alakítottak ki. Itt az agenda-setting második szintje érvényesül, a sajtó – ha nem is folytatott nyílt Jobbikos propagandát – úgy tálalja az eseményeket (konkrétan a cigánygyilkosságokat), hogy azok a Jobbik álláspontját támasztják alá (például felhívja a figyelmet a cigányok magas bűnözési rátájára vagy a kormányzat tehetetlenségére).

A *2.3-as hipotézis* is abból indul ki, hogy a radikálisok a legnézettebb híradókat és legolvasottabb politikai napilapokat követve tájékozódnak, annyiban azonban vitatkozik az előző hipotézissel, hogy itt azok a Jobbik álláspontjával ellentétesen tállalják az eseményeket. A zaller-i megközelítés szerint a Jobbik szempontjából releváns ügyek – főleg a romakérdés – erős jelenléte a média napirendjén a választók gondolkodásának frontvonalába állította ezeket a kérdéseket. Itt nem feltételezzük, hogy a média negatív képet fest a cigányságról, a többi párt politikájáról – ez azonban így is kedvező a Jobbiknak. Egyrészt azért, mert a Jobbik támogatói predispozíciójuk, előítéletük (cigányellenességük) miatt rezisztensek maradnak a sajtó véleményükkel ellentétes kijelentéseire. Másrészt a téma („cigánybűnözés”) közérthetősége és sokak mindennapi életével való szoros kapcsolata, személyes érintettsége is megnehezíti azt, hogy a média befolyásolja az emberek véleményét. Harmadrészt az ügy újdonsága, intenzitása is növeli a kérdés fontosságát. Végül egy anti-establishment pártnak azért sem árt a hagyományos média ellenséges viszonya, mert potenciális szavazóik nagy része éppen ezekkel a médiumokkal szemben táplál ellenséges érzelmeket.

A 3-as csoportba tartozó hipotézisek a pártrendszer változásából indulnak ki. A konszolidálódottnak, stabilnak hitt kvázi kétpártrendszer (Enyedi, 2006)

átalakulóban van, az állampolgárok kiábrándultak a hitelét veszített teljes politikai elitből, ezért szavaztak sokan az anti-establishment politikát hirdető Jobbikra. A hazai politikai publicisztikában, elemzésekben két állítás látott napvilágot. Az egyik szerint a Jobbikra döntő részben az erodálódott szocialista szavazótábor tagjai voksoltak (3.1-es hipotézis). A gazdasági megszorítások és a tervezett piaci reformok megbontották a materiális értékrendű, állami gondoskodásra és nagyobb közbiztonságra vágyó szocialista szavazótábor integritását. A volt MSZP-szavazók egy része szívesebben szavazott át a cigányellenséget és a paternalizmust ötvöző új pártra, mint arra a Fideszre, amellyel kapcsolatos negatív érzelmi viszonyulása az MSZP-s pártidentitás elvesztése után is megmaradt. Ez tulajdonképpen a 1.2-es hipotézissel van összhangban, amely szerint a választók fejében egy új ideológiai konstelláció alakult ki.

A másik feltételezés (3.2-es hipotézis) volt Fidesz-szavazókban látja a szélsőjobboldali párt fő nyereségét és jellemzően azt állítja, hogy az ellenzéki párt korábbi radikalizmusa készítette elő a terepet a Jobbik számára. Ez a hipotézis összecseng az 1.1.-essel, a közvélemény esetleges jobboldali fordulatának feltételezésével, valamint azzal az Ignazi (2003) által leírt jelenséggel, hogy a jobbközép pártok politikája is megnyithatja az utat a szélsőjobb felé. Elképzelhető, hogy a 2006 után radikalizálódó Fidesz a jobbszél felé tolta a választók attitűdjeit, de egy ponton túl már nem tudta visszatartani ezt a folyamatot, a szavazótábora egy része leszakadt és a Jobbikhoz pártolt.

A 3.3-as hipotézis szerint zömében azok választották a radikális pártot, akik nem voltak beágyazódva egyik párt táborába sem, elsősorban a fiatalok. Sok első választó van közöttük, de nyilvánvalóan olyanok is idetartoznak, akik életkoruk alapján már szavazhattak volna korábbi választásokon is, csak a politikával szembeni távolságtartásuk, unalmuk, vagy akár kifejezett rendszerellenességük miatt „lábbal szavaztak”. A 3.1 és 3.2-es hipotézis egymásnak tökéletes ellentéte, de a 3.3-astól is különböznek. Mivel a Jobbik-szavazók természetesen heterogén csoportot alkotnak, valamennyire mindhárom feltételezés igaz, a kérdés az, hogy *milyen arányt* képviselnek a Jobbik táborában a különböző helyekről érkező támogatók.

A negyedik hipotéziscsoport a demand-sidehoz tartozó jóléti állam és modernizáció elméleteire épül. A 4.1-es hipotézis alapján a Jobbikra mindenekelőtt létbizonytalanságban élő, a gazdasági válság által sújtott, a társadalom periferiájára került elkeseredett emberek szavaztak, számukra a paternalizmus lehet a fő vonzerő. A feltételezésnek egyedülálló sajátossága, hogy bal- és jobboldalon egyaránt rendkívül népszerű. Ennek a hipotézisnek az ellenkezőjét állítja a szociális dominancia elmélete. Végül a 4.2-es hipotézis szerint ezek a választók általában nemcsak jólétükben, hanem identitásukban is megropantak, semmilyen civil szervezeti tagságuk nincs, amely csökkentené kiszolgáltatottságukat a szélsőséges, anti-establishment retorika számára.

PANEL-ADATOK ELEMZÉSE

Empirikus elemzésünk első részében a Magyar Választáskutatási Program keretében, az EP-választás előtti hetekben készült 3000 fős adatbázison teszteljük hipotéziseinket.¹² A 2009-ben megkérdezettek közel felével 2008 nyarán is készült interjú, így a véleményváltozások egyéni szintű dinamikáját is módunkban áll vizsgálni. A társadalmi, demográfiai jellemzők és az attitűdök mellett médiafogyasztással, illetve úgynevezett „félkemény” változókkal (válságban, illetve bűncselekményben való személyes érintettséggel és civil szervezeti tagsággal) is megkíséreljük magyarázni a Jobbikos pártpreferenciát. Az egyéni szintű adatbázisba beillesztettünk két, kontextuális milliőhatást kifejező változót is, amelyek a kérdezettek lakóhelyének a jellemzőire, a munkanélküliségi rátára és a cigányság részarányára vonatkoznak.¹³ Noha az aggregált választási és népszámlálási adatok, illetve az egyéni közvélemény-kutatási eredmények kombinálását rendkívül termékeny módszertani koncepciónak tartjuk, ebben a tanulmányban terjedelmi okok miatt nem tudunk ezen a vonalon továbbmenni.¹⁴ Az első körben kétváltozós elemzésekkel, majd a látszólagos kapcsolatokat kiszűrű többváltozós regressziós modellekkel teszteljük hipotéziseinket.

Kutatásunkban csupán az összes kérdezett közel három százaléka mondta azt, hogy a Jobbikra szavazna egy most vasárnapi választáson.¹⁵ Ennek egyaránt lehetett oka a rejtőzködés – az, hogy a válaszadók egy része nem vállalta fel a pártpreferenciáját – de az is, hogy a Jobbik támogatottsága a választás előtti utolsó hetekben drámai mértékben emelkedett,¹⁶ az adatfelvétel nagyobb része azonban nem közvetlenül a választás előtt készült. Ezért arra is megkértük a válaszadókat, hogy egy 7-es skálán értékeljék a releváns pártokat. Az egész elemzésünkben azt tekintettük Jobbik-szavazónak, aki a szimpátiaskálán a radikális pártot értékelte relatíve a legmagasabbra, 4-es érték alatt egyedül, afölött más párttal holtversenyben is, így már a minta 7 százaléka lett Jobbikos, ami nagyjából megfelel az országos aránynak.

Nézzük először a Jobbik támogatottságát a különböző társadalmi, demográfiai csoportokban. (Mi ebben a tanulmányban csak a Jobbikkal foglalkozunk, a Fidesz és az MSZP szavazótáborának jellemzőit csak összehasonlítási alapnak használjuk.)

1. táblázat. A pártok szavazótáborainak társadalmi-demográfiai jellemzői

VÁLTOZÓK		JOBBIK	FIDESZ	MSZP
Nem	Férfi	9	43	14
	Nő	4	42	15
Kor	–29	11	45	7
	30–44	6	47	11
	45–59	8	44	13
	60–	4	35	23

VÁLTOZÓK		JOBBIK	FIDESZ	MSZP
Településtípus	Budapest	7	37	21
	megyeszékhely	6	39	14
	város	8	43	12
	község	7	47	11
Iskolai végzettség	max. 8 ált.	5	50	13
	szakmunkás	8	45	11
	középiskolai érettségi	7	40	14
	diploma	10	39	15
Vagyon	alsó	6	40	12
	alsó-közép	6	44	15
	felső-közép	8	43	14
	felső	8	41	15
Vallás	soha	7	37	16
	ritkán	7	44	13
	legalább havonta	7	48	11
Teljes lakosság		7	42	14

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis

Megjegyzés: Százalékos arányok. A szignifikáns eltérések vastag betűvel vannak feltüntetve. A vagyon változónál különböző vagyontárgyak, háztartási cikkek – mikro, mosógép, tv, dvd-lejátszó, hifi, stb. – megléte alapján soroltuk 4 kategóriába a válaszadókat.

A magyar politikában a rendszerváltás óta a Jobbik az első párt, amelyiknél lényegesen eltér a nemek aránya,¹⁷ ugyanakkor a szélsőjobboldali pártok esetében sok nemzetközi példa van a „férfi többletre” (Norris 2005). A Jobbik népszerűsége szinte lineárisan csökken az életkor emelkedésével, a párt szavazótáborában olyan fiatalos, mint a Fideszé volt az első parlamenti ciklusban. A Fidesz a legfiatalabb, rendszerváltás után szocializálódott választók között sosem rendelkezett olyan támogatottsággal, mint a 80-as évek ellenzéki mozgalmain felnőtt generáció esetében (Karácsony, 2005), a radikális párt megjelenése egyértelműen kihívást jelent a Fidesz számára. A város-vidék és a vallási törésvonal mentén nincsenek nagy eltérések a Jobbik táborában, ugyanakkor a párt az alacsony végzettségűek és a szegények körében alul-, a diplomások és a jó módúak esetében felülreprezentált.

2. táblázat. A pártok támogatottsága a „félkemény” változók szerint

VÁLTOZÓK		JOBBIK	FIDESZ	MSZP
válság ¹⁸	egyáltalán nem érintette	5	35	17
	érintette	8	43	13
	súlyosan érintette	11	43	13

VÁLTOZÓK		JOBBIK	FIDESZ	MSZP
vagyon elleni bűncselekmény	nem érte személyes kár	6	45	14
	személyes kár érte	9	40	17
civil szervezeti tagság	nem tagja semmilyen civil szervezetnek	6	42	14
	tagja valamilyen civil szervezetnek	11	43	16
Teljes lakosság		7	42	14

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis

Megjegyzés: Százalékos arányok. A szignifikáns eltérések vastag betűvel vannak feltüntetve. A válság-változónál olyan szempontokat vettünk figyelembe, mint a munkahely elvesztése, a jövedelem csökkenése, a megélhetési költségek és a devizahitelek emelkedése, stb. A vagyon elleni bűncselekmények közé az autólöpés, a betörés, a zsebtolvajlás, a személyes támadás és a vagyon tárgy ellopása tartoznak.

Látható, hogy azok között népszerűbb a Jobbik, akiket a saját bevallásuk szerint a gazdasági válság érzékenyen érintett és akik lopás, személyes támadás és más hasonló jellegű – potenciálisan a Jobbik által használt „cigánybűnözés” kategóriájába sorolható – bűncselekmény áldozatai lettek. Valamilyen anyagi sérelemmel kapcsolatos frusztráció tehát jellemző a radikális szavazókra, ugyanakkor a Jobbik rendkívül erős támogatottsággal rendelkezik a diplomások és a jómódúak között (1. táblázat), ezért a 4.1-es hipotézis nem igazolódott be.¹⁹ Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy megcáfolhatjuk azt a feltételezést, miszerint a szélsőjobboldal támogatói mindenekelőtt a társadalom perifériájára szorult emberek közül kerülnének ki; és azt is, hogy zömében társadalmi tőkével és civil szervezeti tagsággal nem rendelkező választók voksolnának a Jobbikra (4.2-es hipotézis).

3. táblázat. A pártok szavazótáborának attitűdjei

VÁLTOZÓK		JOBBIK	FIDESZ	MSZP
paternalizmus		54	55	54
cigányellenesség		68	55	54
nacionalizmus		62	50	35
anti-establishment	Demokráciával való elégedetlenség. ²⁰	70	65	55
rendpártiság	Szigorúbb törvényekre lenne szükség a rend helyreállításához.	88	85	85
konvencionális tekintélyelvűség	A legfontosabb erények, melyeket a gyerekeknek meg kell tanulniuk, az engedelmesség és a tekintélytisztlet.	71	74	73
	A fiataloknak néha lázadó gondolataik vannak, de ahogy felnőnek, meg kell tagadniuk ezeket, és be kell illeszkedniük.	60	67	69
vezérkultusz	Ennek az országnak nem annyira törvényekre és politikai programokra van szüksége, mint inkább néhány bátor, fáradhatatlan és odaadó vezetőre, akikben a nép megbízik.	70	69	62

VÁLTOZÓK		JOBBIK	FIDESZ	MSZP
tekintélyelvűség	A fiataloknak szigorú szabályokra és elszánt-ságra van szükségük, hogy küzdjenek családjukért és hazájukért.	73	69	70
összeesküvés-elmélet	A legtöbb ember nincs is tudatában annak, hogy életünk nagy részét titkos összeesküvések befolyásolják.	50	49	47
antiszemitizmus	A zsidók mennyire rokonszenvesek? (100=nagyon rokonszenvesek)	42	50	58

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis

Megjegyzés: átlagpontok 100 fokú skálára konvertálva (100=teljesen egyetért, 0=egyáltalán nem ért egyet). A szignifikáns kapcsolatszorosságok kiemelve. *Paternalizmus:* 4 kérdésre adott válaszok átlaga: 1. az állam a béreket rendeletekkel szabályozza; 2. az árakat rendeletekkel szabályozza; 3. az állami kiadásokat csökkentsek (fordított kódolás); 4. a válságban levő iparágakat támogassák annak érdekében, hogy ne váljanak munkanélkülivé az ott dolgozók. *Cigányellenesség:* 6 kérdésre adott válaszok átlaga: 1. a cigányoknak több segítséget kellene adni, mint a nem cigányoknak (fordított); 2. a cigány lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát; 3. a cigányok közül sokan azért nem dolgoznak, mert nem kapnak munkát (fordított); 4. csak helyeselni lehet, hogy még vannak olyan szórakozóhelyek, ahová a cigányokat nem engedik be; 5. a bűnözési hajlam a cigányok vérében van; 6. minden cigány gyermeknek joga van arra, hogy a nem cigányokkal közös iskolai osztályokban tanulhasson (fordított).

Noha a paternalizmus nem tipikusan szélsőjobboldali attitűd, tudjuk, hogy a Jobbik erős globalizáció- és tőkeellenes, a szabadpiacot korlátozó és az államot gazdaságilag (is) erősítő retorikával politizál. Nemzetközi összehasonlításban valószínűleg paternalistának is számítana a radikális párt közönsége, csak-hogy a magyar társadalom egésze és a két nagy párt is az, ez pedig elmosza a karakteres különbségeket. A cigányellenesség tekintetében csak részben hasonló a helyzet. Az igaz, hogy nemcsak a Jobbikosok, hanem az egész magyar társadalom erősen előítéletes, a radikálisok viszont még ebben a közegben is „kiemelkednek” cigányellenességükkel, egészen elképesztő értékeket mutatva (függelék 1. és 2. táblázat). Ahogy arra a szakirodalom alapján számíthatunk, a szélsőjobb táborában erős az anti-establishment érzület, a demokráciába vetett bizalom körükben kifejezetten alacsony. A rendpártiság-tekintélyelvűség dimenzióban Adornoék (1950) híres F-skálájának a kérdéseit feltéve érdekes képet kapunk. A Jobbik híveire a konvencionális, konzervatív tekintélyelvűség nem jellemző – a Fidesznél látjuk a legmagasabb értéket –, azonban az erős vezető iránti vágy, a militáns nacionalizmusra utaló attitűd és a bizalmatlanságot kifejező összeesküvés-elmélet már sokkal inkább sajátja a szélsőjobboldali szavazóknak. Ezek az eredmények pontosan megegyeznek azzal, amit Bojan Todosijević és Enyedi Zsolt (2008) állapítottak meg még a MIÉP választóira. A kétváltozós elemzések alapján azonban még nem világos, hogy mennyire a szélsőjobboldaliságnak, illetve mennyire pusztán a fiatal átlagéletkornak és az ebből „következő” lázadásnak tudhatjuk be ezeket az attitűdöket.

Hipotéziseink szempontjából az is fontos, hogy hogyan változtak a magyar választók attitűdjei, illetve az azok közötti kapcsolatok.

4. táblázat. Attitűdök változása 2006 és 2009 között

		2006	2009
paternalizmus	A kormány kötelessége kellene legyen, hogy mindenkinek munkát biztosítson, aki dolgozni akar.	3,99	3,25
	A veszteséges gyárakat azonnal be kellene zárni, még azon az áron is, hogy növekszik a munkanélküliség.	3,08	2,91
rendpártiság, tekintélytiszteltet	A legfontosabb erények, amelyeket a gyerekeknek meg kell tanulniuk, az engedelmesség és a tekintélytiszteltet.	3,48	3,85
	A fiataloknak néha lázadó gondolataik vannak, de ahogy felnőnek, meg kell tagadniuk ezeket, és be kell illeszkedniük.	3,49	3,62
	Ennek az országnak nem annyira törvényekre és politikai programokra van szüksége, mint inkább néhány bátor, fáradhatatlan és odaadó vezetőre, akikben a nép megbízik.	3,32	3,62
nacionalizmus	Fontosabb, hogy egy politikus jó hazafi legyen, mint az, hogy jól értsen egy bizonyos szakterülethez.	2,82	2,16

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis és DKMKA „Ország 2006” adatbázis.
Megjegyzés: Átlagpontok 5-ös skálán. Teljesen egyetért=5.

5. táblázat. Politikai ideológiai önbesorolás változása 2006 és 2009 között

LEGKÖZELEBB ÁLL AZ ÖN FELFOGÁSÁHOZ...	2006	2009
...erős nemzeti érzésű emberek	16	17
...hívő emberek	9	7
...szocialista gondolkodású emberek	18	11
...zöldek, környezetvédők	7	8
...liberális, szabad gondolkodású emberek	14	12
...szociáldemokrata felfogású emberek	5	5
...a rend és a stabilitás hívei	17	25
...konzervatív, hagyománytisztelő emberek	13	14

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis és DKMKA Ország 2006 adatbázis.
Megjegyzés: Említések százalékos aránya, kerekítve.

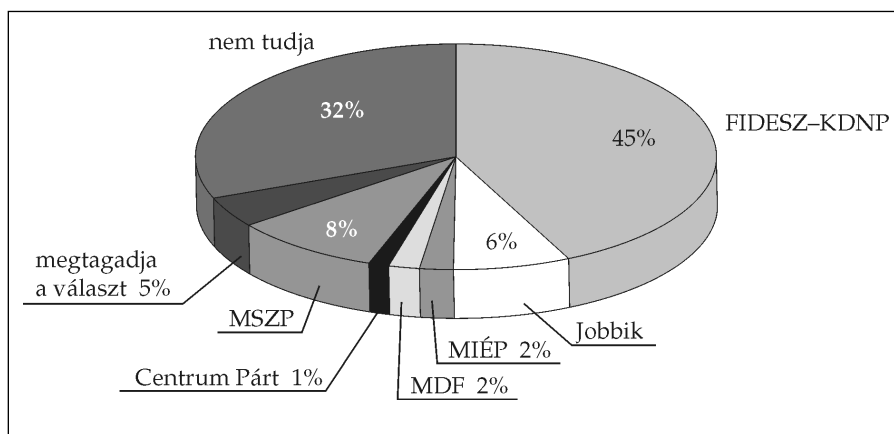
A jelenlegi kormányzati ciklusban a legnagyobb változás a rend és az autoritás iránti igény növekedése volt, a politikai önbesorolás esetében csak ezt – és a szocialista gondolkodás háttérbe szorulását – tekinthetjük szignifikáns változásnak. Ugyanakkor a Jobbikra szintén jellemző nacionalizmus és paternalizmus kevésbé figyelhető meg 2009-ben, mint 2006-ban. A cigányellenesség időbeli alakulásában nehéz egyértelmű tendenciát látni. Már a rendszerváltáskor is nagyon előítéletes volt a társadalom, az utóbbi években mintha egy hajszálnyival még tovább erősödtek volna a romákkal kapcsolatos sztereotípiák,²¹ ez azonban nem jelent igazán érdemi elmozdulást.

Az 1.1-es hipotézist tehát elvetjük, az értékekben és attitűdökben jelentős változás egyedül éppen azokban a konzervatív rendpárti kérdésekben következett be, ami sokkal inkább a Fidesz közönségére jellemző, mintsem a Jobbikéra.

Az 1.2-es hipotézis szerint nem jobbratulódás, hanem új ideológiai konstelláció jött létre a Jobbik megjelenésével. A cigányellenesség felkerült a politikai napirendre, egy olyan ügy kapott pártpolitikai jelentőséget, amely eddig sohasem képezte politikai vita tárgyát a nyilvánosság előtt. Ennek ellenére a cigányság megítélése még 2009 nyarán is csak minimálisan függött össze bármilyen politikai orientációval. A liberális és szociáldemokrata polgárok inkább cigánypártiak, a nacionalistákra pedig inkább cigányellenes attitűdök jellemzőek, azonban a kapcsolat ezekben az esetekben is nagyon gyenge: 95%-os szinten egyik ideológiai önbesorolás sem mutatott szignifikáns összefüggést a romákhöz való viszonyulással. Emiatt az 1.2-es hipotézist is elvethetjük.²²

Most, hogy már viszonylag átfogó képünk van a szélsőjobb társadalmi hátteréről és értékvilágáról, rátérhetünk az ismerős kérdésre: mi volt a Jobbikosok előző pártpreferenciája?

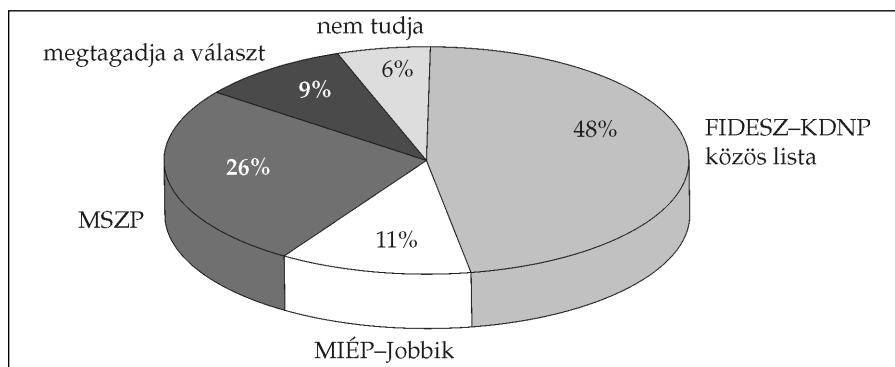
1. ábra: A Jobbik-szavazók 2008-as pártválasztása

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel adatbázis 2008–2009

A kérdés sokkal nehezebben megválaszolható, mint ahogy azt talán elsőkre gondolnánk, a retrospektív pártválasztásra vonatkozó válaszok ugyanis igen csak megbízhatatlanok (Angelusz–Tardos, 1998). Az általunk használt adatbázis paneljellege azonban megbízható adatokat szolgáltat nekünk azzal kapcsolatban, hogy milyen pártra szavaztak volna a Jobbik 2009-es támogatói egy évvel korábban. A jelek szerint a szélsőjobb hívei elsősorban a Fidesz táborából illetve a bizonytalanok, korábban nem szavazók köréből verbuválódnak.

2. ábra. A 2009-es Jobbik-szavazók között 2008-ban kérdezett retrospektív (2006-ra vonatkozó) pártpreferenciái

Forrás: DKMKA Választáskutató Program paneladatbázis 2008–2009

A 2006-os viszonyítási pont miatt már jelentősebb hányadot képviselnek a volt szocialista szimpatizánsok, igaz még itt is lényegesen kisebbet, mint az ex-Fideszesek. Azt viszont szinte biztosnak tartjuk, hogy az ábra csalóka a bizonytalanok tekintetében: egy Medián-kutatás szerint a mostani radikálisok egy-egyede bizonytalan (vagy válaszmegtagadó) a 2006-os pártpreferenciájukat illetően, ráadásul további egynegyedük olyan fiatal, hogy még nem is szavazhatott akkor.²³ Tehát a 2-es ábrán a válaszmegtagadás és a „nem tudja” tortaszelete nagyobb, a többi párté – így a szocialistáké is – kisebb lehet. Plauzibilisnek tűnhet azonban az a feltételezés, hogy a volt MSZP-szavazók aránya jóval nagyobb ennél, mert a Jobbikosok akár maguk előtt is szégyellik a korábbi MSZP-s kötődésüket, és nagy arányban letagadják azt. Ha így lenne, akkor azt kellene tapasztalunk, hogy a Jobbik-szavazók körében az átlagnál nagyobb azoknak az aránya, akik 2008-ban még azt mondták, hogy legutóbb az MSZP-re szavaztak, de 2009-ben már máshogyan emlékeztek. Ennek azonban épp az ellenkezője az igaz – a retrospektív pártpreferencia-adatok tehát a Jobbikosok esetében éppen annyira megbízhatóak vagy éppen megbízhatatlanok, mint más párt támogatói esetében.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy két különböző módszertan alapján amelletts találtunk empirikus bizonyítékot, hogy a Jobbik elsősorban a bizonytalanok, korábban a választástól távolmaradók – vagy éppen első választók – köréből, illetve a Fidesz táborából tudta a legnagyobb szeletet kiharítani (3.3, illetve 3.2-es hipotézisek). Tény, ahhoz képest hogy a baloldal és a szélsőjobb között nagy a távolság, sok volt szocialista szimpatizáns kötött ki a radikális pártnál. Azonban nagyságrendileg ez a mozgás lényegesen kisebb, mint a másik kettő. Elemzésünk egyértelműen cáfolja azt a magyar közéletet és sajnos a politikai elemzéseket is uraló tévhitet, miszerint a Jobbikra nagyrészt a volt MSZP-sek voksoltak (3.1-es hipotézis).

Noha sok feltételezést meg tudunk válaszolni az elemzésünk eddigi, két-változós részében is, az oksági viszonyokat igazán a többváltozós regressziós modellünkből lehet kiolvasni. Ez az elemzési mód ugyanis képes kiszűrni a magyarázó változók közötti kapcsolatokat, és csak az egyes változók önálló, a többi változó hatásától független magyarázó erejét mutatja.

6. táblázat. A pártok támogatottságának meghatározói

VÁLTOZÓK		JOBBIK		FIDESZ		MSZP	
		STAND. BÉTA	SZIG.	STAND. BÉTA	SZIG.	STAND. BÉTA	SZIG.
társadalmi, demográfiai jellemzők	nem (+ = nő)	-,077	,023				
	életkor	-,173	,000	-,179	,000	,254	,000
	iskolai végzettség (dummy, + =kevesebb, mint 8 ált)						
	iskolai végzettség (dummy, + =diploma)	-,055	,073			,064	,050
	település (+ =község)	,086	,042	,080	,080	-,119	,005
	vagyoni helyzet (dummy, + =alsó negyed)						
	vagyoni helyzet (dummy, + =felső negyed)	-,096	,007	-,072	,065	,118	,000
	vallásosság			,162	,000	-,139	,004
kontextuális változók	munkanélküliségi arány	-,113	,021			,135	,005
	cigány népesség aránya						
„félkemény” változók	civil aktivitás						
	válságban való érintettség			,061	,090	-,056	,088
	érintettség vagyon elleni bűncselekményben	,062	,065	-,074	,061		
média-fogyasztás	interneten való tájékozódás						
	TV2 híradójának nézése						
	RTL Klub híradójának nézése						
attitűdök	demokráciával való elégedettség (+ =elégedetlen)	,129	,000			-,108	,001
	paternalizmus	,073	,031			-,054	,097
	konvencionális rendpártiság						
	nacionalizmus	,199	,000	,192	,000	-,279	,000
	cigányellenesség	,221	,000			-,094	,006
	antiszemitizmus (+ =rokonszenv)	-,107	,002			,094	,006
Adj R négyzet			,218		,096		,249

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis

Megjegyzés: csak a szignifikáns ($p < 0,05$) hatások vannak feltüntetve. A függő változó mindhárom modellnél egy 7-es szimpátiaskálán alapul. Mindhárom párt esetében úgy jártunk el, hogy az adott pártnak adott szimpátiaértékből kivontuk a másik két párt értékének az átlagát.

A szocio-demográfiai változók közül az életkor fejt ki a legerősebb hatást, emellett még a férfiak és a kistelepeülésen élők azok, akik valamivel nagyobb valószínűséggel szavaznak a Jobbikra. A többi változóra való kontrollálás után megfordult a diplomások és jómódúak esetében tapasztalt felülreprezentáltság. A válságban való személyes érintettség szintén csak a kereszthatásoknak köszönhetően indukálta a radikális párt választását, a vagyoni elleni bűncselekmények (közbiztonság) önálló hatása is meglehetősen szerény. Meglepő a munkanélküliség, mint kontextuális változó szignifikáns negatív eredménye. Valószínűleg arról lehet szó, hogy ugyan a Jobbik tényleg valamivel népszerűbb a nagyobb munkanélküliségű helyeken, de a kapcsolat nagyon gyenge (a korreláció 0,044-es volt), a válság, közbiztonság, cigányság részaránya és más változókkal való összefüggése viszont erős, így azok hatása felülírja.²⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a személyes frusztráció csak az egyik legkisebb okozója annak, hogy valaki szélsőjobboldali szavazó lesz: az alacsony iskolai végzettség, a szegénység, a válság-változók közül egyik sem volt szignifikáns hatással a Jobbik-szimpatiára. Noha valóban van egy gyenge kapcsolat a közbiztonsággal, ez csak az oksági lánc legvége lehet, a mélyebb indokokat a sokkal nagyobb értékeket mutató attitűdök között kell keresni. Ez az eredmény a szakirodalom – és a magyar közgondolkodás – leggyakoribb feltételezését cáfolja (4.1-es hipotézis). A kétváltozós elemzéssel összhangban a nacionalizmus és az anti-establishment beállítottság nagyon erős befolyással vannak a radikális pártpreferenciára, miközben az antiszemitizmus is szignifikáns. A legnagyobb hatást viszont a cigányellenesség fejt ki, még úgy is, hogy – mint láttuk – a többi párt szavazói is előítéletesek a romákkal szemben.

A cigányellenesség kiemelt szerepének van egy másik olvasata is. A kétváltozós elemzésben és itt a regresszióban észrevehető hasonlóság volt a Fidesz és a Jobbik szavazói között. A fenti táblázatban a nacionalizmus, a fiatal átlagéletkor, az inkább vidéki, mint fővárosi jelleg; a kétváltozós elemzésben (3. táblázat) pedig a paternalizmus, az anti-establishment attitűd és a tekintélyelvűség bizonyos dimenziói – erős vezető iránti igény – majdhogynem megegyezett. A kétségkívül meglévő különbségek – elsősorban a Fidesz vallásossága, illetve a Jobbik antiszemitizmusa – nincsenek a politikai versengés középpontjában, a közbeszéd és a napirend csak ritkán szól vallási kérdésekről. Az egyetlen politizált, a mindennapi pártpolitikát meghatározó dimenzió, amelyben különbözik a két jobboldali párt közönsége, az a cigányság ügye. A Fidesz a korábbi években lefedte a teljes jobboldalt, minden társadalmi szegmensnek volt mondanivalója – Enyedi Zsolt (2004) találó kifejezésével élve mozaik-törésvonal párt lett –, így a szélsőségeseknek is (Ignazi hipotézise). Ennek is köszönhetőek a fenti eredmények. Sokáig úgy tűnt, egy szélsőjobboldali erőnek nem marad tér, a Jobbik azonban 2009-ben megtalálta azt az ügyet, amelynek mentén megkülönböztetheti magát a Fidesztől. Egyébként világosan érzékelhető a Jobbik retorikájában az a racionális törekvés, amely a Fideszt közelebb pozicionálja az MSZP-hez²⁵ (Kitschelt hipotézisének megfelelően).

Tehát a szélsőjobboldali tábor legfontosabb kötőereje, felemelkedésének legmélyebb oka a cigányellenesség. A most következő fejezetben éppen azt fogjuk megvizsgálni, hogy 2009 első felében milyen mértékben uralta a politikai napirendet az ügy és ez milyen hatással volt a választókra. Érdeemes elgondolkozni azon, hogy miért pont ekkor erősödött meg a Jobbik, amikor a cigányellenesség már régóta jellemző a társadalomra.

NAPIREND-ELEMZÉS

Az előző fejezethez hasonlóan itt is a tágabb képet adó, egyszerűbb adatok prezentálásával kezdjük az elemzést. Először azt kell kiderítenünk, hogy milyen forrásból tájékozódnak a radikális választók (2.1-es hipotézis), aztán megvizsgáljuk az általuk is használt legnézettebb csatornák napirend-kijelölő hatását. Majd kitérünk arra, hogy mi határozta meg a napirend érzékelését, a társadalmi és médiafogyasztási jellemzőknek van-e önálló hatása a hírek befogadására. Végül azt a kérdést járjuk körül, hogy a politikai napirend milyen módon befolyásolhatja a pártszimpátiát.

7. táblázat. A pártok támogatottsága a médiafogyasztás jellege és gyakorisága szerint

		JOBBIK	FIDESZ	MSZP
MTV	soha vagy csak ritkán nézi	8	46	10
	hetente többször nézi	7	42	13
	minden nap nézi	6	37	22
RTL Klub	soha vagy csak ritkán nézi	8	41	12
	hetente többször nézi	8	42	14
	minden nap nézi	6	44	15
TV2	soha vagy csak ritkán nézi	9	41	14
	hetente többször nézi	7	42	13
	minden nap nézi	6	44	15
internet	soha nem használja	6	42	15
	ritkán	6	47	12
	hetente többször, minden nap	12	41	14
	Teljes lakosság	7	42	14

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis

Megjegyzés: Százalékos arányok. A szignifikáns eltérések vastag betűvel vannak feltüntetve.

A kétváltozós elemzés során a társadalom egyik szegmensében sem volt annyira felülreprezentálva a Jobbik, mint itt, az internetezők körében. Az egy külön kutatást igényelne, hogy az interneten belül milyen oldalakat látogatnak a radikálisok, feltételezzük azonban, hogy gyakran tájékozódnak a párt és a

holdudvarához tartozó emberek által üzemeltetett oldalokról (barikad.hu, kuruc.info). Kevésbé markánsak a különbségek a mainstream média fogyasztásában. Noha a Jobbikosok kisebb hányada nézi rendszeresen a nagy kereskedelmi csatornákat, mint a másik két párt támogatói, a radikálisok többsége azért így is figyelemmel követi a TV2-t, az RTL Klubot és az M1-et. Tehát a párhuzamos médiavilágra vonatkozó hipotézist elfogadjuk, de, mint a többváltozós elemzés is mutatta, a médiafogyasztás önálló hatása a pártváltásra nem szignifikáns. A Jobbik szavazótáborának életkorából adódik, hogy nagy arányban használják az internetet a politikai tájékozódásban.

A következő kérdés az, hogy ezek az orgánumok mennyire kezelik kiemelten a cigány-témákat, és ami még döntőbb, mindez milyen hatással van a közvélemény napirend-érzékelésére. A fontosság valóban átkerül a média napirendjéről a közvélemény napirendjére? Az olaszliszkai gyilkosság óta az összes olyan ügyet kigyűjtöttük, mely a cigánysággal, vagy a Magyar Gárdával volt kapcsolatos – a Jobbik ezekkel tudott a figyelem középpontjába kerülni. A Medián omnibusz kutatása keretében minden hónapban megkérdezi a választókat, hogy mit tartottak a hónap saját szempontjukból legérdekesebb ügyeinek (először nyitott kérdésként), aztán zárt kérdés formájában a kutatást megelező hetekben a médiában legtöbbet szereplő 15 ügy közül kellett kiválasztani a leglényegesebbeket. Ezeket az adatokat vettettük össze tartalomelemzésünk eredményeivel, melyben arról készítettünk kimutatást, hogy a főbb orgánumok milyen teret biztosítottak a Jobbikkal kapcsolatos híreknek.

8. táblázat. A vezető média-orgánumok napirend-kijelölő hatása

DÁTUM	ÜGY	MEGSZÓLÁ- LÁSOK ARÁNYA ÉS KIEMELÉSE	ORGÁNUM					ÖSZ- SZE- SEN	SPONTÁN EMLÍTÉSEK ARÁNYA (NYITOTT KÉRDÉS)	EMLÍ- TÉSEK ARÁNYA (ZÁRT KÉRDÉS)
			M1 HÍR- ADÓ	TV2 TÉ- NYEK	RTL KLUB HÍR- ADÓ	NÉP- SZA- BAD- SÁG	MA- GYAR NEM- ZET			
2006. október	Olasz- liszka	megszólalás	5%	7%	9%	6%	6%	6%	14,4%	70,3%
		head, címlap	59%	86%	65%	27%	38%	57%	–	–
2007. augusz- tus	a Magyar Gárda megalakul	megszólalás	28%	30%	13%	49%	41%	34%	25,76%	61,6%
		head, címlap	49%	69%	72%	32%	58%	51%	–	–
2009. január	miskolci rendőr- kapitány	megszólalás	5%	7%	9%	7%	6%	7%	11,1%	46,8%
		head, címlap	80%	49%	15%	70%	41%	50%	–	–
	ferenc- városi időközi választás	megszólalás	3%	3%	1%	3%	6%	3%	1,3%	9,2%
		head, címlap	69%	60%	80%	65%	45%	58%	–	–
2009. február	veszprémi gyilkosság	megszólalás	21%	27%	27%	19%	21%	23%	25,5%	73%
		head, címlap	50%	94%	47%	45%	73%	65%	–	–
	Tatár- szent- györgy	megszólalás	11%	14%	12%	13%	10%	12%	19,3%	57,9%
		head, címlap	66%	95%	48%	63%	70%	70%	–	–

DÁTUM	ÜGY	MEGSZÓLA- LÁSOK ARÁNYA ÉS KIEMELÉSE	ORGÁNUM					ÖSZ- SZE- SEN	SPONTÁN EMLÍTÉSEK ARÁNYA (NYITOTT KÉRDÉS)	EMLÍ- TÉSEK ARÁNYA (ZÁRT KÉRDÉS)
			M1 Hír- ADÓ	TV2 Té- NYEK	RTL KLUB Hír- ADÓ	NÉP- SZA- BAD- SÁG	MA- GYAR NEM- ZET			
2009. április	tiszalöki gyilkosság	megszólalás	4%	5%	7%	6%	3%	5%	5,4%	23,1%
		head, címlap	68%	85%	33%	38%	38%	50%	–	–
2009. június	EP- választás	megszólalás	33%	14%	14%	30%	25%	25%	38%	68,7%
		head, címlap	11%	89%	19%	32%	45%	33%	–	–

Forrás: Medián tartalomelemzési és omnibusz adatbázisai

Megjegyzés: Az első sorokban orgánum szerinti bontásban a 15 ügyből az adott ügyre eső megszólalások aránya szerepel (tehát átlagos hírnél kb. 6-7%). A másodikban az, hogy ezekből hány százalék volt kiemelve: napilapnál címlapon, híradónál head-ben közölve.

Az egyes ügyek médiafelülete és a közvélemény napirend-érzékelése („összesen” és a „nyitott kérdés” oszlopok) között szoros kapcsolat van, a korreláció 0,72-es.²⁶ Magyarán a vizsgált ügyek közül az állampolgárok valóban azokat tartották fontosnak, melyekről a médiában is sokat és kiemelt helyen láthatnak, olvashattak – az agenda-setting első szintje, a fontosság átvitelére tehát erőteljesen érvényesült.

Ezek az ügyek pedig a romagyilkosságok voltak. A cigánykérdés meghatározó szerepét jelzi, hogy Marian Cozma meggyilkolását (és az olaszliszkai lincselést) többen tartották fontosabb ügynek (zárt kérdés alapján), mint az EP-választást. Ha megnézzük azt, hogy a vezető orgánumok, különösen a TV2 sokkal többet foglalkozott a sportoló halálával, mint a voksolással, akkor ez az összefüggés már nem is annyira meglepő. Egy másik példa: noha nem vitatjuk, hogy a ferencvárosi időközi választás ugródeszkeként szolgált a Jobbik számára, ennek jelentőségét ugyanakkor bagatellizálja, hogy a gyilkosságokhoz képest a választóknak csak a töredéke értesült róla – valószínűleg azért, mert a média figyelmét is elkerülte az esemény. A táblázatban ugyan nem szerepel, de az említettekén kívül a nagycsécsi és a kislétai öldöklés, a gyilkosságok miatt folyó nyomozások és bírósági ítéletek, a Magyar Gárda fellépései és feloszlása 2008 vége óta folyamatosan napirenden tartották a Jobbik szempontjából releváns ügyeket. Különösen nagy teret kapott az olaszliszkai és a veszprémi emberölés, ahol romák voltak az elkövetők, azokkal a hírekkel viszont aránylag kevesebbet foglalkozott a média – és így kevesebben is értesültek róla –, ahol a cigányok az áldozat szerepébe kerültek; pedig ilyenből jóval több volt, csak éppen a marginálisnak ítélt fontosságuk miatt nem közöltük az összeset.

A cigánykérdésben az agenda-setting első szintje mellett tehát fel tudunk sorakoztatni empirikus bizonyítékokat, kérdés azonban, hogy a második szint, az ügyek tálalása milyen szerepet töltött be a folyamatban (2.2-es hipotézis). Itt módszertani értelemben mindenképpen nehezebb dolgunk van. Ahhoz különálló kvalitatív esettanulmányok lennének szükségesek, hogy ezt az előzőhöz

hasonló magabiztossággal el tudjuk dönteni. Amit meg tudtunk nézni az, hogy a főbb orgánumok mennyire kezelik szenzációhajhász, negatív módon az ügyeket (kudarckorról, problémákról vagy inkább eredményekről számolnak be), illetve mennyire adnak teret a Jobbiknak. A szélsőjobboldali párt számára kedvező volt, hogy a romák által elkövetett kegyetlenkedések, különösen Marian Cozma szíven szúrása a cigányokat ábrázolta negatívan (*függelék 3. táblázat*), ekkor vált általánosan ismertté a „cigánybűnözés”-kifejezés is (*függelék 2. ábra*). Ugyanakkor a romák elleni támadások esetén a negativitás a cigányellenességnek szólt, ez árthatott a Jobbiknak, ahogy minden bizonytalanság is hátrányosan érintette a radikális pártot, hogy vezetőik a legkritikább esetben szólalhattak meg saját hangjukon a híradásokban, legtöbbször csak interpretálták őket, még a kifejezetten velük kapcsolatos ügyek – „Kormányzásra készül a Jobbik” – esetében is (*függelék 4. táblázat*). Ez utóbbi ügynek, illetve a Magyar Gárdáról szóló híreknek a negatív tálalása már egyértelműen azt mutatja, hogy a média ellenségesen viszonyult a szélsőjobboldalhoz. Természetesen a gyilkosságokról csak egyféleképpen lehet beszélni, de összességében mégis inkább úgy tűnik, hogy a vezető orgánumok – amennyire lehetett – a Jobbik szájízával ellentétesen interpretálták a híreket. A 2.2-es hipotézist ezért elvetjük.

A napirend-elemzésünk eddigi részében a közvéleményről általánosságban beszéltünk, itt az ideje megnézni, hogy kik, mely csoportok értesültek a vizsgált eseményekről.

9. táblázat. A cigánykérdéssel kapcsolatos ügyek napirend-érzékelésének meghatározói. Logisztikus regressziós magyarázó modellek, esélyhányadosok

	OLASZLISZKA	MISKOLC	VESZPRÉM	TATÁRSZENTGYÖRGY	TISZALÓK
Konstans	,155	,078	,195	,109	,054
Budapest	2,940	1,482	1,783	1,397	,414
falusi lakos	,691	,610	,668	,907	,536
diploma	1,419	1,202	,883	1,057	,672
8 általános	,865	,468	1,074	1,719	1,244
vallásos	,641	1,435	1,036	1,022	1,454
MSZMP-tag volt	,504	,724	1,015	1,331	1,601
Politikai érdeklődés (erős+)	,864	1,650	1,101	1,253	1,183
Jobbikos	–	2,118	3,379	5,101	2,952
MSZP-s	1,285	1,098	–	1,231	,610
Fideszes	,914	1,196	1,208	1,198	1,226
M1 híradó gyakori nézése	1,789	,762	1,709	–	,811
TV2 híradó	,704	,677	1,169	1,345	,658
RTL-híradó	1,046	1,689	1,029	1,076	1,231
Magyar Nemzet	1,257	2,716	2,226	1,578	1,026

	OLASZLISZKA	MISKOLC	VESZPRÉM	TATÁRSZENTGYÖRGY	TISZALÓK
Népszabadság	,849	1,110	–	1,897	4,694
Nagelkerke adj. R négyzet	0,118	0,123	0,070	0,043	,0071

Forrás: Medián havi omnibuszok

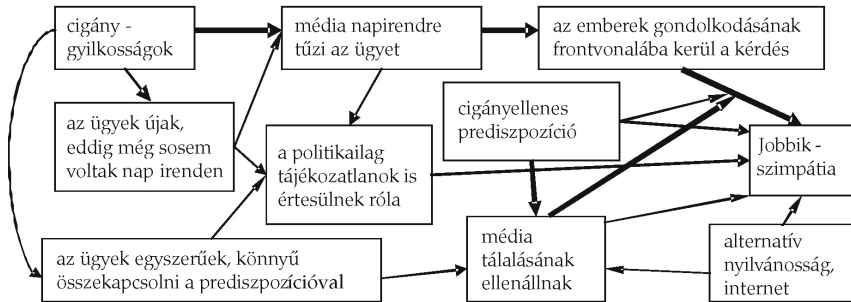
Megjegyzés: A függő változó az ügyek érzékelése, *nyitott kérdés* alapján való említése. Csak a 99%-os szinten szignifikáns adatok vannak feltüntetve ($p < 0.01$). Az összes magyarázó változó dummy. Vastag betűvel a legnagyobb hatást kifejtő Exponenciális Béták: Exp (B) >2 , vagy Exp (B) <0.5 .

Egyetlen markáns trendet fedezhetünk fel: a Jobbik támogatóihoz sokkal nagyobb eséllyel jutnak el ezek a hírek. Természetesen fennáll a tautológikus magyarázat veszélye, hiszen a radikálisok már eleve érzékenyebbek a témára, mindenesetre sokatmondó, hogy a veszprémi és a tatárszentgyörgyi gyilkosságról egy Jobbikos 3-szor, illetve 5-ször nagyobb valószínűséggel értesült, mint a többi választó. E két ügy esetében megfigyelhető a napirend-kijelölő hatás, igaz csak mérsékelten: a kereskedelmi híradók és az M1 nézői, illetve a Népszabadság és a Magyar Nemzet olvasói valamivel nagyobb eséllyel érzékelték a két gyilkosságról szóló híreket. A többi változóra viszont éppen a kiugró értékek hiánya és néha az ellentétes összefüggések jellemzőek, ebben az esetben viszont ez is nagyon informatív. Ezek az események olyan emberek fülébe is eljutottak, akiket más politikai hír hidegen szokott hagyni. A politikai érdeklődés csak enyhén befolyásol és nem is mindig ugyanabban az irányban, a budapestiek és a diplomások sem voltak mindig jobban értesültek, mint a többiek. A modellek gyenge magyarázóereje (alacsony R négyzetek) is azt támasztja alá, hogy társadalmi-médiafogyasztási jellemzők alapján nehéz megjósolni, kik értesültek a vizsgált eseményekről. Mindez arra enged következtetni, hogy az alacsony tájékozottságú, politikailag kevésbé involvált szavazók is nagy arányban befogadták a fenti híreket, ami eléggé ritka.

Így kezd összeállni a kép, minden adat a zalleri hipotézist erősíti. A cigánygyilkosságok meghatározták a politikai napirendet, könnyű értelmezhetőségük és újdonságuk miatt a politikailag inaktív választókhöz is eljuttatták az ezzel kapcsolatos híreket (*befogadás axiómája*). Noha a csatornák között nehezebb volt különbséget tenni, összességében a napirend-kijelölés világosan megfigyelhető volt: azokról az ügyekről értesültek a legtöbben, amellyel a média is kiemelten foglalkozott, a legfontosabb példa erre Marian Cozma meggyilkolása. Tehát a szavazók gondolkodásának frontvonalába került a kérdés²⁷ (*hozzáférés axiómája*), ez viszont önmagában még nem eredményezett volna Jobbik-szimpatiót, a média ugyanis többnyire a radikálisokkal szemben ellenségesen tálalta az ügyeket. A szélsőjobboldali közönséget azonban ez négy okból sem zavarta meg: leginkább az erős cigányellenes prediszpozícióik miatt (*ellenállás axiómája*), de szükség volt a téma egyszerűségére is, mert így könnyen összekapcsolták az előzetes véleményüket a hírekkel (például egy olyan ügy, mint a svéd nyugdíjmodell esetében nehezebb lett volna). Ha mind-

ez nem lenne elég, a párhuzamos nyilvánosságot nyújtó internet és a radikálisoknak a kereskedelmi csatornák iránt érzett kifejezett ellenszenvé még rátett egy lapáttal. Ilyen körülmények között teljesen mindegy, hogy a TV2 vagy az RTL Klub hogyan interpretálja az eseményeket, az általuk sugallt véleménnyel szemben a radikálisok könnyen rezisztensek maradnak. Arra viszont „jó” volt a média, hogy felszínre hozza a Jobbikosok lappangó prediszpozícióját és döntésük elsődleges motivációjává emelje (*válaszadás axiómája*).

3. ábra. Zaller elméletének magyarországi alkalmazása

Természetesen nem a médiát okoljuk a Jobbik előretörése miatt, a mainstream csatornák csak közvetítették azokat az eseményeket, mely az embereket érdekelte. Véleményünk szerint minden fenti tényező hozzájárult a jelenséghez, ugyanakkor az oksági lánc elején álló erős cigányellenesség és maguk a cigánygyilkosságok kulcsfontosságúak voltak, minden más ezeknek a következménye. Az ábrát nézve felmerülhet a kérdés, hogy magát a Jobbik-szimpátiát mivel magyarázzuk? Az emberek érdeklődésénél a cigánykérdés középpontba kerülése miért vezet a Jobbik támogatásához? Zaller elméletén túl erre a fő bizonyítékunk az előző fejezet többváltozós elemzése, amiből kiderült, a Jobbikosok legerősebb motivációja a cigányellenesség. Most még egy összefüggéssel támasztjuk alá érvelésünket: az issue-ownership koncepciójával (1.3 hipotézis).

A European Election Survey 2009-es, az EP-választás után felvett adatbázisát használva azt vizsgáltuk meg, hogy mekkora azoknak az aránya, akik szerint az említett problémákat a Jobbik képes a legjobban kezelni, azok között, akik a cigánykérdést az ország három legfontosabb problémája között említették.²⁸ A válaszadók 19 százaléka gondolta úgy, hogy a radikális párt az ügy leghitelesebb szakértője (a Fideszt 41%, az MSZP-t 6% jelölte meg). Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk a felmérés pártpreferencia-adataival, ahol a Jobbik 8%-on állt (Fidesz: 56%, MSZP: 8%), akkor láthatjuk, hogy a két mainstream párt alul-, a Jobbik viszont erősen felülreprezentált a kérdésben. Noha elképzelhető, hogy akik eleve radikális nézeteket vallanak, azok érzékenyebbek erre a kérdésre, ezért nagyobb arányban említik a fontos problémák között; mindenesetre figyelemre méltó, hogy a válaszadók 11%-a nem Jobbikos,

mégis úgy gondolja, hogy ebben a kérdésben a szélsőjobboldali párt a legkompetensebb. A Jobbik támogatottságának majdnem két és félszeresét éri el a cigánykérdésben, tehát létezik issue-ownership. Ez azt jelenti, hogy ha a téma napirenden van, az kedvez a pártnak. Márpedig láttuk, hogy 2009 első félévében, amikor a Jobbik 1%-ról 15%-ra erősödött, akkor ez a kérdés uralta a napirendet.

KONKLÚZIÓ

Az EP-választás után nagyon sok megalapozatlan állítás, tudományos igényesség nélküli elemzés adott félrevezető magyarázatot, a Jobbik felemelkedésének valódi okai a mai napig rejtve maradtak. A Jobbik titkát elsősorban azért nem sikerült megfejteni, mert a hazai publicisztika és sajnos a politikatudomány is gyakran hadilábon áll a tényekkel. Másrészt ezzel összefüggésben a Jobbik megerősödésével kapcsolatos hazai diskurzust nem a jelenség megértése, hanem elsősorban a politikai felelősök megtalálása motiválta. Azért vált központi kérdéssé, hogy honnan jöttek a Jobbik-szavazók, mert a jobboldali és baloldali véleményvezérek is a Jobbikosok korábbi pártkötődését tekintették a döntő érvek abban a vitában, hogy az MSZP hitelvesztése vagy a Fidesz radikális retorikája tehető-e felelőssé a szélsőjobb megerősödéséért.

Persze az egyértelmű tévedéseknél gyakoribbak a leegyszerűsítő, a figyelmet a lényegről elterelő állítások. Ilyen például az, hogy a radikális párt támogatói a válság és a bűnözés által sújtott, anyagi gondokkal küszködő, megaláztatásnak kitett emberek közül kerülnek ki. Elemzésünk Magyarországra vonatkozóan cáfolja ezt a nemzetközi szakirodalomban is elterjedt állítást. A kétségkívül felfedezhető társadalmi frusztráció hatása igen mérsékelt, ráadásul ez a hatás egyáltalán nem törvényszerű: önmagában a csalódottság más párthoz is közelíthette volna a választókat, az elégedetlenség csak akkor ér szavazatot, ha valamelyik párt ki is használja azt. Módszertani értelemben tehát tanulmányunk fő mondanivalója éppen az, hogy a társadalmi jellemzők, attitűdök és a pártválasztás közötti kapcsolat csak a kínálati oldal és a politikai napirend ismeretével együtt segít eligazodni a választók motivációiban. A politikai elitből való kiábrándultság és a romákkal szembeni ellenszenv önmagukban még nem magyarázzák meg a Jobbik előtörését, fontos volt az is, hogy a Jobbik a Magyar Gárdával és cigányellenes retorikájával meg tudjon jelenni a politikai piac kínálati oldalán. A döntő tényezőt azonban az ügy napirendre kerülésében látjuk, a cigánygyilkosságok felhívták a figyelmet a problémára, a társadalom rendkívül erős előítéletessége pedig a szélsőjobbhoz közelítette a választókat. Valószínűleg a cigányellenességre gondolt Vona Gábor, amikor azt mondta, hogy a társadalom kétharmada Jobbikos, csak még kevesen tudnak róla.

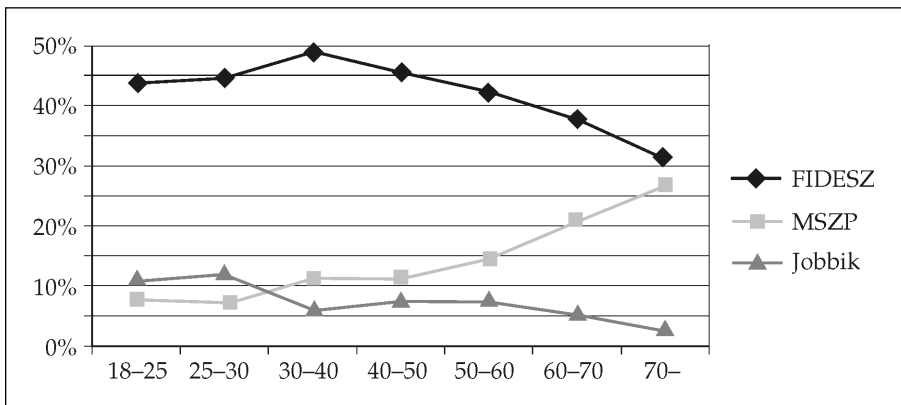
A szélsőjobb sikerének valódi oka tehát az a polgárháborúhoz közeli állapot, amely 2009-ben kialakult a roma és a többségi társadalom között. Véle-

ményünk szerint az MSZP és a Fidesz vezetőit – és értelmiségi holdudvarukat is – a felelősség elhárítása motiválja, amikor frusztrációra és azon keresztül a gazdasági válságra fogják a Jobbik megerősödését, ezzel is elterelve a figyelmet saját politikai hibáikról, elsősorban arról, hogy a cigányság problémájára nem tudnak érdemi választ adni.

Tanulmányunkban nem foglalkoztunk azzal, hogy mennyire az EP-választás tétnélküliségének (másodrendű nemzeti választás, Reif-Schmitt 1980) köszönhető a párt eredménye. Véleményünk szerint erre a kérdésre csak az országgyűlési választás után kapunk majd választ. Azonban úgy gondoljuk, hogy a Jobbik tábora összeállt, ha pedig kialakult egyfajta közösség a választó és pártja között, akkor a vokshoz már nem szükséges racionális indok, ezért a Jobbik választási sikere már nemcsak a romakérdésen múlik.

FÜGGELÉK

1. ábra. A pártok támogatottsága korcsoportok szerint

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis

1. táblázat. A cigány lakosság számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát

	1 (ABSZOLÚT NEM ÉRT EGYET)	2	3	4	5 (TELJESEN EGYETÉRT)
Fidesz	10	7	19	27	37
MSZP	11	11	21	20	36
Jobbik	1	3	11	23	62
Teljes népesség	9	8	21	25	38

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel, 2009-es adatbázis

Megjegyzés: százalékos arányok.

3. táblázat. A bűnözési hajlam a cigányok vérében van

	1 (ABSZOLÚT NEM ÉRT EGYET)	2	3	4	5 (TELJESEN EGYETÉRT)
Fidesz	12	11	29	21	27
MSZP	17	11	25	21	27
Jobbik	4	6	24	29	37
Teljes népesség	13	11	29	21	26

Forrás: DKMKA Választáskutatási Panel 2009-es adatbázis

Megjegyzés: százalékos arányok.

4. táblázat. A cigánykérdéssel kapcsolatos ügyek tálalása a vezető média-orgánumokban

DÁTUM	ÜGY	TÁLALÁS	ORGÁNUM					ÖSZ- SZE- SEN
			M1 Hír- ADÓ	TV2 TÉ- NYEK	RTL KLUB HÍR- ADÓ	NÉP- SZA- BAD- SÁG	MA- GYAR NEM- ZET	
2006. október	Olaszliszka	nagy túlsúlyban negatív	59	55	48	51	56	53
		több negatív, mint pozitív	21	25	33	24	24	26
		is-is	3	11	4	11	6	7
		több pozitív, mint negatív	17	9	15	8	15	13
		nagy túlsúlyban pozitív	-	-	-	5	-	1
2007. augusz- tus	a Magyar Gárda megalaku- lása	nagy túlsúlyban negatív	37	39	56	41	44	42
		több negatív, mint pozitív	30	20	16	30	28	27
		is-is	12	18	8	14	15	14
		több pozitív, mint negatív	20	19	8	14	11	15
		nagy túlsúlyban pozitív	-	3	12	1	1	2
2009. január	miskolci rendőr-ka- pitány	nagy túlsúlyban negatív	44	54	45	83	65	60
		több negatív, mint pozitív	40	20	33	8	32	25
		is-is	8	17	9	3	-	7
		több pozitív, mint negatív	8	9	12	8	3	8
		nagy túlsúlyban pozitív	-	-	-	-	-	-
2009. február	veszprémi gyilkosság	nagy túlsúlyban negatív	64	67	52	69	63	63
		több negatív, mint pozitív	29	12	36	25	24	24
		is-is	4	14	5	5	7	8
		több pozitív, mint negatív	3	4	7	2	4	4
		nagy túlsúlyban pozitív	-	2	-	-	2	1
	Tatárszent- györgyi gyilkosság	nagy túlsúlyban negatív	71	83	78	69	80	76
		több negatív, mint pozitív	22	11	17	29	18	19
		is-is	3	6	-	-	-	2
		több pozitív, mint negatív	3	-	5	2	3	2
		nagy túlsúlyban pozitív	-	-	-	-	-	-

DÁTUM	ÜGY	TÁLALÁS	ORGÁNUM					ÖSZ- SZE- SEN
			M1 Hír- ADÓ	TV2 Té- NYEK	RTL KLUB Hír- ADÓ	NÉP- SZA- BAD- SÁG	MA- GYAR NEM- ZET	
2009. április	tiszalöki gyilkosság	nagy túlsúlyban negatív	80	74	77	67	73	73
		több negatív, mint pozitív	16	19	20	27	23	22
		is-is	4	-	3	2	-	2
		több pozitív, mint negatív	-	7	-	4	4	3
		nagy túlsúlyban pozitív	-	-	-	-	-	-
2009. június	EP- választás	nagy túlsúlyban negatív	16	29	23	40	28	28
		több negatív, mint pozitív	31	11	31	31	40	31
		is-is	26	52	37	24	25	28
		több pozitív, mint negatív	26	5	10	5	4	12
		nagy túlsúlyban pozitív	2	4	-	1	3	2
2009. június	kormány- zásra készül a Jobbik	nagy túlsúlyban negatív	44	-	75	30	60	44
		több negatív, mint pozitív	17	50	13	40	24	29
		is-is	11	17	13	23	12	16
		több pozitív, mint negatív	22	33	-	7	4	10
		nagy túlsúlyban pozitív	6	-	-	-	-	1

Forrás: Medián tartalomelemzési adatbázisa

Megjegyzés: Százalékos arányok. A pozitív-negatív-dimenzió arra vonatkozik, hogy inkább eredmények, sikerek, pozitív hírek, konszenzus vagy kudarc, konfliktus, probléma volt jellemző az adott hír közlésére.

4. táblázat. A Jobbik megjelenése cigánykérdéssel kapcsolatos ügyekben a vezető orgánumokban

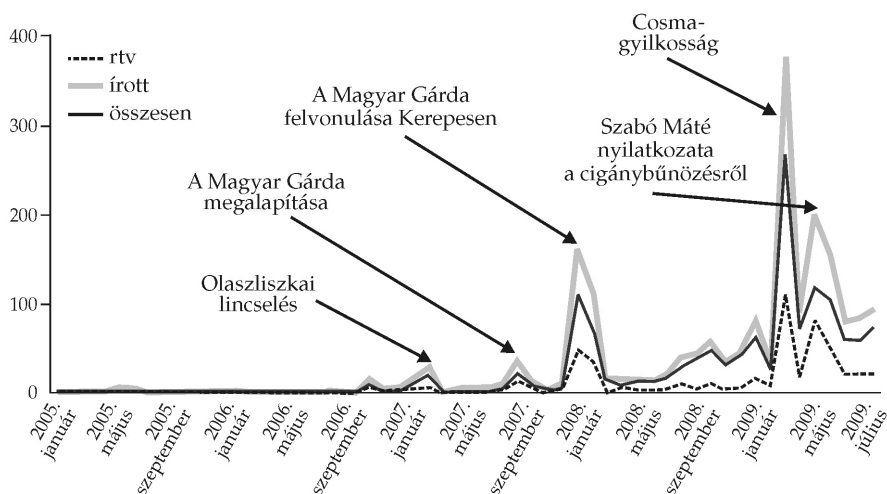
DÁTUM	ÜGY	MEGSZÓLALÁSOK	ORGÁNUM					ÖSZ- SZE- SEN
			M1 Hír- ADÓ	TV2 Té- NYEK	RTL KLUB Hír- ADÓ	NÉP- SZA- BAD- SÁG	MA- GYAR NEM- ZET	
2006. október	Olaszliszka	Jobbikosok aránya	-	-	-	3%	3%	1%
		saját hang	-	-	-	-	-	-
2007. augusz- tus	Megalakul a Magyar Gárda	Jobbikosok aránya	5%	5%	-	4%	5%	4%
		kisebb részben saját hangon szerepel	50%	25%	-	-	-	-
		fele-fele	0	25%	-	-	-	-
		nagyobb részben saját han- gon	25%	0	-	-	-	-
2009. január	Miskolci rendőrka- pitány	Jobbikosok aránya	-	-	-	-	-	-
		saját hang	-	-	-	-	-	-

DÁTUM	ÜGY	MEGSZÓLALÁSOK	ORGÁNUM					ÖSZ- SZE- SEN
			M1 Hír- ADÓ	TV2 Té- NYEK	RTL Hír- ADÓ	NÉP- SZA- BAD- SÁG	MA- GYAR NEM- ZET	
2009. február	Veszprémi gyilkosság	Jobbikosok aránya	-	-	-	1%	1%	0%
		saját hang	-	-	-	-	-	-
	Tatárszent- györgyi gyilkosság	Jobbikosok aránya	-	-	-	-	-	-
		saját hang	-	-	-	-	-	-
2009. április	Tiszalöki gyilkosság	Jobbikosok aránya	-	-	-	-	-	-
		saját hang	-	-	-	-	-	-
2009. június	EP- választás	Jobbikosok aránya	8%	5%	2%	6%	4%	6%
		nagy részt saját hang	44%	0	-	-	-	-
		csak saját hang	0	67%	-	-	-	-
2009. július	Kormány- zásra készül a Jobbik	Jobbikosok aránya	11%	17%	13%	13%	12%	13%
		kis részt saját hang	50%	0	-	-	-	-
		csak saját hang	0	100%	-	-	-	-

Forrás: Medián tartalomlemezési adatbázisa

Megjegyzés: Az első (kiemelt) sorban a Jobbikos megszólalók aránya az összes közül, a másodikban az, hogy ezekből hány százalék történt a saját hangjukon, illetve hány százalékban idézték, interpretálták őket

2. ábra. A cigánybűnözés szó gyakorisága a híradásokban

Forrás: Political Capital elemzése. http://www.politicalcapital.hu/letoltes/20091028_PC_Latlelet_2009.pdf

JEGYZETEK

- ¹ Szeretnénk köszönetet mondani Enyedi Zsoltnak és opponenseinknek a dolgozathoz fűzött észrevételeikért.
- ² Tudomásunk szerint Magyarországon eddig Terestyéni Tamás végzett hasonló kutatást, illetve a Medián havi szemlében megjelenő napirend-elemzésekben szerepelt még kvantitatív tartalomelemzés. Ez utóbbit Karácsony Gergely és Csigó Péter dolgozta ki.
- ³ Noha például Norris nyomán Kurtán (2007) megkülönbözteti az antidemokratikusnak számító szélsőjobbot a „még rendszeren belüli” radikális jobbtól, mi nem követjük ezt a felfogást. Ebben a keretben a Jobbik besorolása egyébként sem lenne egyértelmű, lásd erről a Republicon Intézet elemzését: http://intezet.republikon.hu/pdf/republikon_jobbik_program.pdf
- ⁴ Lásd erről a Political Capital elemzését: http://www.politicalcapital.hu/letoltes/20091028_PC_Latlelet_2009.pdf
- ⁵ Például a republikánusok azt sulykolják, hogy az elnökválasztás nem más, mint annak az eldöntése, hogy milyen irányba menjen tovább az amerikai külpolitika, a demokraták pedig a szociális, jóléti kérdésekről tartott szavazásnak igyekeznek beállítani a választást.
- ⁶ „At the top of the head” az eredeti kifejezés.
- ⁷ Kivétel természetesen akad, például a flamand-vallon és a spanyol-baszk ellentétekre építő szélsőséges pártok ideológiája, illetve a Lega Nord Dél-Olaszországhoz fűződő ellenséges viszonya.
- ⁸ Valószínűleg a kommunista rendszer szocializációja miatti általános paternalizmust (Karácsony, 2005) próbálják kielégíteni a szélsőséges pártok is.
- ⁹ A további tárgyalásra itt sincs helyünk (bővebben lásd: Kitschelt, 2009; Tóka, 2004).
- ¹⁰ A szélsőjobb alternatív nyilvánosságáról lásd a már hivatkozott Political Capital elemzést.
- ¹¹ Az oksági irányát nehéz meghatározni, az eltérő médiahasználat lehet oka és következménye is a szélsőjobbaldali attitűdnek.
- ¹² Az adatfelvétellel 2009. április 22-e és június 4-e között került sor. A mintavétel véletlen sétás eljárással történt, a súlyozás alapját egy iteratív súlyozási módszer jelentette. A kérdőívet Tardos Róbert, Karácsony Gergely, Enyedi Zsolt, Fábíán Zoltán, Závecz Tibor és Bozsonyi Károly szerkesztették. A második hullám kérdései nagyrészt megegyeznek az elsőével, három új blokk készült: Európai Parlament, válság és előítélet.
- ¹³ Talán még informatívabb lett volna a bűnözési ráta, különösen a „cigánybűnözés”-re utaló kategóriákban, erre vonatkozó megbízható adatforrást azonban sajnos nem találtunk.
- ¹⁴ Ezzel kapcsolatban elsősorban Gary King (1997) könyvét, illetve cikkét (King et al, 2008) ajánljuk. Erről szólt a Választáskutatási Program 2009 őszi műhelybeszélgetése is. <http://www.valasztaskutatas.hu>
- ¹⁵ Nem volt érdemi különbség az EP-választásra és a parlamenti választásra vonatkozó válaszok között.
- ¹⁶ <http://www.median.hu/object.6a92e345-e56e-4c97-a967-3f10ef9b69ad.ivy>
- ¹⁷ Korábban az FKGP szavazótáborában volt ehhez hasonlóan magas a férfiak aránya.
- ¹⁸ Megkérdeztük azt is, hogy a válaszadó mennyire érzi magát *fenyegetve* a gazdasági válság káros hatásaitól, de az eredmények nem különböztek érdemben.

- ¹⁹ Azonban a szociális dominancia elmélete sem érvényesül, a Jobbikosokra nem jellemző a szociáldarwinista ideológia.
- ²⁰ Ezek a nézetek természetesen jóval bonyolultabbak annál, minthogy néhány kérdésben vissza lehessen őket adni, ezért is törekedtünk arra, hogy a lehető legtöbb itemből átlagoljuk az attitűdöket. Sajnos azonban az anti-establishment esetében nem találtunk más elfogadható változót, az intézmények bizalmi szintje túlságosan átpolitizált ahhoz, hogy erre alkalmazzuk.
- ²¹ <http://www.median.hu/object.2a6fb495-9b95-4bb7-89ff-1a5942f27c9f.ivy> Lásd még például: *Enyedi Zoltán-Fábián Zoltán–Sik Endre (2004): Nőtték-e az előítéletek Magyarországon?*
- ²² Noha a hazai kutatásokban bevett gyakorlatnak számít a pártok népszerűségét bal–jobb- és mérsékelt–radikális-skálán történt elmozdulásokkal magyarázni, mi tautológikus magyarázatnak tartjuk a Jobbik megerősödését a radikális önbesorolás gyakoriságával összefüggésbe hozni. A jobboldal arányának növekedése is inkább az MSZP mélyrepülésének köszönhető, mintsem egy valós ideológiai jobbrtolódásnak.
- ²³ <http://www.median.hu/object.769a35e4-f0f5-45b6-9779-1eb537c7f894.ivy>
- ²⁴ Erre utal a változó erős multikollinearitás értéke is (VIF=2.1).
- ²⁵ Vona Gábor többször hangsúlyozta, hogy az igazi különbség nem az MSZP és a „polgári liberális” Fidesz, hanem a Jobbik és az összes többi párt között van.
- ²⁶ Ezt úgy számoltuk ki, hogy az egyes ügyekre eső megszólalások arányát megszoroztuk a kiemelt (head, címlapos) közlésükkel és az így kapott számsort vetettük össze a spontán említések arányával.
- ²⁷ Zallert követve nyitott kérdésekkel operacionalizáltuk ezt a változót, a legkönnyebben előhívható információt.
- ²⁸ Nyitott kérdésre („Mi az ország legfontosabb problémája?”) adott válaszok alapján. 7% említette a cigánykérdést, ami nem számít alacsonynak, a többi szakpolitikai kérdés még ennyire sem volt az emberek fejében: a legtöbben „munkanélküliség, pénztelenség” és ehhez hasonló banális válaszokat adtak.

IRODALOM

- Adorno, T.–Brunswick, E.–Levinson, D.–Sanford, R. N. (1950): *The Authoritarian Personality*. New York, Harper
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1998): Az „önéletrajzíró” válaszadó. A választási preferenciák retrospektív adatainak szisztematikus torzításai. Századvég, 2. (3) 3–32.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (2006): A kérdőíves kontextushatás – a nem mintavételi hibák egy efemer, mindennapos esete. In: Angelusz–Tardos (szerk): *Mérésről-Mérésre*. Budapest, DKMKA.
- Arendt, H. (1975). *The origins of totalitarianism*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Altemeyer (1998): The other authoritarian personality. In: Berkowitz (szerk): *Advances in Experimental Social Psychology*. Orlando, Academic Press.
- Betz, H.-G. (1994). *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York, St. Martin's Press.
- Betz, H.-G., Immerfall, S. (1998). *The New Politics of the Right: Neo-populist Parties and Movements in established Democracies*. Basingstoke, Macmillan.

- Birenbaum, G. és Villa, M. (2003): The Media and Neo-populism in France. In: Mazzoleni, G., Stewart, J., Horsfield, B (ed.): *Media and Neo-populism: a Contemporary Analysis*. Westport, Praeger Publishers.
- Budge, I., & Farlie, D. (1983). *Explaining and Predicting Elections*. London, Allen and Unwin
- Carter, E. (2005): *The Extreme Right in Western Europe*. Manchester University Press, Manchester.
- Cohen, B. C. (1963): *The press and foreign policy*. Princeton, Princeton University Press.
- Cox, G. (1997): *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dányi Endre (2003): Posztmodern kampánytechnikák és az ellenőrzés válsága. In: *Kampánykommunikáció*. (Szerk: Sárközy Erika es Schleicher Nóra) Budapest, Akadémiai Kiadó. 41–65.
- Enyedi Zsolt–Fábián Zoltán–Sik Endre (2004): Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? In: *Társadalmi Riport 2004*. Budapest, Társki.
- Enyedi Zsolt (2004): *A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában*. In: Századvég, 2004, 3. szám
- Enyedi Zsolt (2006): A befagyott felszín és ami alatta van. A 2006-os választás és a magyar pártrendszer. In: Karácsony Gergely (szerk.). *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok*. Budapest, DKMKA. 205–228.
- Evans, G.–Norris, P. (1999, eds.): *Critical Elections. British Parties and voters in long-term perspective*. London, Sage.
- Ignazi, P. (2003). *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In: Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Törések, hidak, hálók. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest, DKMKA
- King, G. (1997): *A solution to the ecological inference problem: reconstructing individual behaviour from aggregate data*. Princeton, Princeton University Press.
- King, G.–Rosen, O.–Tanner, M.–Wagner, A. F. (2008): Ordinary Economic Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler. *The Journal of Economic History* 2008: 68, 951–996
- Kitschelt, H.–McGann, A. J. (1995): *The Radical Right in Western Europe. A Comparative Analysis*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- Kitschelt, H. (2007): Growth and Persistence of the Radical Right in Postindustrial Democracies: Advances and Challenges in Comparative Research. *West European Politics*, Vol. 30, No. 5, 1176–1206.
- Kitschelt, H.–Bustikova, L. (2009): The radical right in post-communist Europe. Comparative perspectives on legacies and party competition. *Comunist and Post-communist Studies*, vol. 42, 459–483.
- Knutsen, O.–Scarborough, E. (1995). Cleavage politics. In: J. van Deth–E. Scarborough (eds): *The impact of values*. Oxford, Oxford University Press, 492–523.
- Kriesi, H.–Grande, E.–Lachat L.–Dolezal, M.–Bornschier, S.–Frey, T. (2006): Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared. *European Journal of Political Research*, 45, 921–56.
- Kurtán Sándor (2007): A Szabadság Párt (Ausztria). *Politikatudományi Szemle*, 2007/1. 23–44
- Mazzoleni, G. (2003): The Media and the Growth of Neo-Populism in Contemporary Democracies. In: Mazzoleni, G., Stewart, J., Horsfield, B (ed.): *Media and Neo-populism: a Contemporary Analysis*. Westport, Praeger Publishers.

- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge, Cambridge.
- Mudde, C. (2005). Racist Extremism in Central and Eastern Europe. *East European Politics and Societies Vol. 19, No. 2*, 161–184.
- Netjes, C. E.–Edwards, E. (2005): *Taking Europe to Its Extremes. Examining Cueing Effects of Right-Wing Populist Parties on Public Opinion Regarding European Integration*. Discussion Paper SP IV 2005–202. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Norris, P. (2005). *Radical Right: Voters and Parties in Electoral Market*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Petrocik, J. R. (1996): Issue-Ownership in Presidential Elections with a 1980 Case Study. *American Journal of Political Science*, 40, 825–850.
- Putnam, R. D. [1993] Tracing the Roots of the Civic Community; Social Capital and Institutional Success. In: *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. New Jersey, Princeton University Press; 121–162; 163–185.
- Reif, K.–Schmitt, H. (1980): Nine Second-Order National Elections. A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results. *European Journal for Political Research*, 8th volume, 3–44.
- Rohrschneider, R. and Whitefield, S. (2009): Understanding Cleavages in Party Systems: Issue Position and Issue Salience in 13 Post-Communist Democracies. In: *Comparative Political Studies 2009*, 280–313.
- Plasser, F. and Ulram, P. A. (2003): Striking a Responsive Chord: Mass Media and Right-Wing Populism in Austria. In: Mazzoleni, G., Stewart, J., Horsfield, B (ed.): *Media and Neo-populism: a Contemporary Analysis*. Westport, Praeger Publishers.
- Todosijević, Bojan és Enyedi Zsolt (2008): Authoritarianism without Dominant Ideology: Political Manifestations of Authoritarian Attitudes in Hungary. *Political Psychology*, vol. 29, issue 5, 767–787.
- Tóka, Gábor (2004). *East-West Value Differences in the European Union and the Legacy of Communism*. Paper presented at the World Values Survey Association conference at Budapest, Hungary, 2–5 September 2004.
- Tóth András–Grajczjár István (2009): Miért olyan sikeresek a radikális nemzeti-populista pártok nagy társadalmi-gazdasági átalakulások, vagy válságok idején? *Politikatudományi Szemle*, XVIII. évfolyam, 2009/3. 1–21.
- Török Gábor (2005): *A politikai napirend*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Van der Brug, Fennema, Tillie, J. (2005). Why some anti-immigrant parties fail and others succeed; a two step model of electoral support. *Comparative Political Studies*, Vol. 38, No. 5, 537–573.
- Van der Brug, Fennema, M., Tillie, J. (2000). Anti-immigrant parties in Europe: Ideological or protest vote? *European Journal of Political Research* 37, 77–102.
- Williams, M. H. (2006). *The Impact of Radical Right-Wing Parties in Western Democracies*. New York, Palgrave Macmillan.
- Walgrave, S. and De Swert, K. (2004). The Making of the (Issues of the) Vlaams Blok. *Political Communication*, 21: 479–500, 2004.
- Zaller, J. (1992): *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge, Cambridge University Press.

A „RUN LIKE A BUSINESS”-JELSZÓ IDEOLÓGIÁKRITIKÁJA*

Gajduschek György

(tudományos főmunkatárs, MTA Jogtudományi Intézet)

Összefoglaló

A dolgozat azt a neoliberális ideológiát kritizálja, amely a piacot és a vállalati működést idealizálja az állammal, és a közigazgatás működésével szemben. Áttekinti azokat a fontosabb – nagyrészt közgazdaságtani eredetű – állításokat, amelyek az ideológia alátámasztására szolgálnak és ellenérveket fogalmaz meg ezekkel szemben, egyben érvelve az állam szükségessége mellett. Mindehhez előbb rekonstruálom az ideológia legfontosabb, a piacra és a vállalatra vonatkozó állításait, majd megvizsgálom ezek valóságtartalmát, végül azt tekintem át, hogy miként lehet – illetve nem lehet – ezeket az államra illetve közigazgatásra vonatkoztatni.

Kulcsszavak: Új Közmenedzsment ■ állam ■ közigazgatás ■ ideológia ■ neoliberális ideológia ■ piac ■ közgazdaságtan ■ Public Choice

A TÉMA ÉS A MÓDSZER

Ebben a dolgozatban a „Run like a business”-jelszó mögött meghúzódó ideológiát kívánom elemezni, bevallottan kritikai éllel. Aki az állam és közigazgatás kérdésével akár csak érintőlegesen is foglalkozott az utóbbi évtizedekben az aligha kerülhette el, hogy ezzel az ideológiával találkozzék. Ennek lényege, hogy a *piac szinte mindig jobb, hatékonyabb mechanizmus, mint az állam; a vállalat szinte mindig hatékonyabb szervezeti működést valósít meg, mint a közigazgatási szerv*. A piac egy optimális társadalomszervezési mód, amelynek meghatározó eleme rendszerszinten a verseny, egyéni szinten pedig az önérdeket követő racionális viselkedés és a szabad választás. A verseny folyamatosan a legmagasabb hatékonyságra és a 'fogyasztók' igényeinek maximális kielégítésére sarkall, ilyenként ideális a fogyasztóknak, sőt, végső soron mindenkinek, hiszen ez az erőforrások optimális felhasználását is biztosítja. A piac így a termelés,

a fogyasztás és az elosztás területén is a legjobb megoldást nyújtja. Az állam ezzel szemben alacsony hatékonyságú, pazarló, a fogyasztói igényeket nem veszi figyelembe. Ez a probléma elsősorban a közigazgatással szemben vetődik fel, részben mert a bíróságokkal és a törvényhozással szemben nehezebben értelmezhető, részben, mert az állami kiadások messze legnagyobb részét a közigazgatás költi el, elsősorban a közszolgáltatások (iskolai, egészségügyi, szociális ellátás, stb.) biztosítására. A probléma meghatározásából következik a megoldás is: a társadalom működését a magánszférának, azon belül is elsősorban a piacnak kell dominálnia. Az államnak csak kivételesen lenne szabad beavatkoznia a társadalmi folyamatokba. Ha ez mégis elkerülhetetlen, akkor ezen a területen is a piaci mechanizmusokat kell erősíteni, a közigazgatási szervek működésében pedig maximális mértékben alkalmazni kell a vállalati menedzsment-technikákat.

Ennek az ideológiának a tudományos hátterét elsősorban a neoklasszikus közgazdaságtan,¹ kisebb részben a közösségi választások elmélete (Public Choice)² adja. Ez a neoliberális szemlélet nagyjából a nyolcvanas évek elején jelent meg kormányzati pozíciókban, amikor Angliában Thatcher, Amerikában pedig Reagan került hatalomra, majd számos más országban is megerősödött az új-jobboldalnak, vagy neokonzervatívnek is nevezett politikai irányzat. Ettől az időtől kezdődően az államról és közigazgatásról való gondolkodásban egyre általánosabbá vált a neoliberális megközelítés, az állami szerep csökkentésének követelése. Szakmai oldalról az 'állami' visszaszorításának, a 'piaci' erősítésének technikáit elsősorban az Új közmenedzsment (továbbiakban: NPM) mozgalom nevesíti³. Az NPM az utóbbi 2-3 évtizedben dominálta a közigazgatásról való gondolkodást, és jórészt a közigazgatási reformokat is – bár a kétezres évektől elsősorban a tudományos munkákban erősödtek a kritikus hangok is.

Az alábbiakban mindezt *ideológiaként*⁴ értelmezem és kritizálom. A „Run like ...”-ideológiával a fő probléma annak – az államra és közigazgatásra gyakorolt – hatása. *Kritikám viszont nem a következményekre, hanem az állítólagosan tudományos alapokra reflektál.* A „Run like...”-ideológia esetében a tudományos gyökerek elsősorban a neoklasszikus közgazdaságtanhoz kötődnek. Az itt megfogalmazódó tudományos állítások viszont egy többlépcsős folyamatban vulgarizálódnak. Az első lépcsőt a – későbbi köztisztviselők oktatásában is alkalmazott – közgazdaságtani tankönyvek jelentik. Még leegyszerűsítőbb állításokkal találkozunk az NPM kézikönyveiben. Ezen a szinten pl.: a (piaci) „hatékonyság” mellől már kimarad, hogy az Pareto-optimalitást jelent. Majd ez a torzító, egyszerűsítő folyamat megy tovább/lejjebb a politikai diskurzusban, végül pedig a médiában, stb. Így jut el az átlagpolgárhoz. Ezalatt a bonyolult összefüggések, amelyek a közgazdaságtanban még korrekten tárgyalásra kerülnek, eltűnnek, s maradnak az ideológiai panelek, egy visszaalással arra, hogy „mindezt a tudomány is igazolja”. E folyamat során az állítások tisztasá-

ga, racionalitása fokozatosan elveszik, helyüket a mítoszok, szlogenek stb., illetve azok ismételtetése veszi át. Ám ahogyan a „szellemi színvonal” csökken ebben a folyamatban, úgy növekszik a társadalmi hatás, amely az állam és közigazgatás sajátos (át)alakításában manifesztálódik. A közigazgatási reformok kidolgozói között alig találunk közigazgatási szakembert. Közgazdászt, sőt vállalati menedzsert annál inkább, s mindez meghatározza a reformok irányát és jellegét. Mindeközben az állam és a közigazgatás iránti állampolgári bizalom csökken, akárcsak a közfeladatokat ellátók presztízse.

A „Run like ...”-ideológia kritikája során kénytelen vagyok a közgazdaságtan területére merészkedni, noha nem vagyok közgazdász. Mentségemre szóljon, hogy a közgazdászok sem tesznek mást, amikor az állammal kapcsolatos állításokat fogalmazzák meg. Természetesen tanultam közgazdaságtant és igyekeztem az ezzel kapcsolatos irodalmat – legalább az érdeklődő dilettáns szintjén – elsajátítani⁵. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy az általam felsorakoztatott érvek nem a közgazdaságtan, mint tudomány szintjén értelmezendők, hanem *egy vulgarizált kvázi-közgazdaságtan állításaival szemben fogalmazódnak meg*. Céлом – értelemszerűen – nem a közgazdaságtani, hanem az államról, a közigazgatásról való gondolkodáshoz való hozzájárulás.

Ez a dolgozat tehát *ideológiakritika*. A kritikai megközelítés jelentős mértékben személyes elfogultságomból következik, amelyet e ponton teszek explicitté. A közigazgatás kutatójaként szeretem az államot – piaci logikától eltérő működését szükségesnek és hasznosnak tartom. Az ideológiakritikai módszer azért tűnik megfelelőnek, mert az állam iránti pozitív elfogultságom ebben a kontextusban inkább erősíti mint gyengíti a valóság feltárásának képességét, hiszen – a diszkurzív logikát követve – az enyémmel ellentétes felfogás gyenge pontjaira kísérlek meg rávilágítani. Az ideológiakritika célja, hogy bemutassa, leleplezze az ideológia torzításait, egyoldalúságát. Ám az ideológiakritika tudományos státusa legalábbis kétséges.⁶ Vitatható, hogy ebben az esetben mi a kutató feladata. Vajon félre kell-e tennie ennek a gyakorlat szempontjából rendkívül releváns kérdésnek a vizsgálatát, vagy más megközelítésmódot választva kell foglalkoznia vele. E dolgozatban én ezt az utóbbi megoldást választottam. Meg sem kíséreltem tehát annak bizonyítását, hogy a „Run like ...”-ideológia létezik és hat.⁷ Ehelyett a szakemberek (az állammal, közigazgatással foglalkozó kutatók és gyakorlati szakemberek) meglévő, bár gyakran reflektálatlan (tacit) tudására hivatkozom. Mindannyian tudjuk, ismerjük ugyanis ezt az ideológiát, annak jelenlétét és hatását az állami működésre és közigazgatásra, ezért ezt egyszerűen tényként kezelem, és erről az alapról lépek tovább az ideológia kritikájának irányába.

A dolgozatban *három fő területen fejtem ki érveimet: vitatom* (i) a piac idealizálását általános társadalmi mechanizmusként, (ii) és a hatékonyság egyedüli biztosítékeként, végül (iii) a vállalat idealizálását hatékony szervezetként. *Mind-*

három esetben (a) rekonstruálom az ideológia legfontosabb állításait. Ezután (b) megvizsgálom ezek valóságtartalmát önmagukban, majd (c) azt, hogy miként lehet ezeket az államra, illetve a közigazgatásra vonatkoztatni.

A PIAC MINT IDEÁLIS TÁRSADALMI MECHANIZMUS

Gyakran *a szűk értelemben vett gazdaságon is túlnyúlik a piac mítosza*. Először ezeket a felvetéseket tekintem át.⁸

A piac mint eredeti emberi viszony

A piaci működést gyakran olyan viszonyoknak fogják fel, mint amely valamiféle őseredeti állapot.⁹ A hasznaikat maximalizálni kívánó racionális egyének természetes állapota a verseny és a csere, valamint az erre épülő piaci mechanizmus. Az állam megjelenése valamiféle perverzión ebben a konstellációban, egy agresszív, negatív entitás rátelepedése egy hasznosabb, őseredeti mechanizmusra.

Egy hasonlóan plauzibilis álláspont szerint viszont az állam és jog nélküli gazdasági versenyben mások kifosztása kecsegtet a legnagyobb nyereséggel: alacsony költség mellett kiugróan magas hozamot biztosít. A rablott értékekből aztán segítőköt lehet bérelni, amivel már többeket ki lehet fosztani. Ez a versengés így a rablók versengése, ami rövidesen oligopol helyzethez vezet: néhány rablóbáró uralmához. Amennyiben valamelyik rablóbáró megragadja a hatalmat a többiek felett, akkor valószínűleg létrejön az állam. Ebben az értelemben teoretikusan gondolhatunk arra, hogy a piac volt az első forma. Más kérdés, hogy a történelem tanúsága szerint az ősi társadalmakat nem jellemezte az egyéni haszonmaximalizálásra való törekvés. Ehelyett a viselkedést a közösség és a közösségi normák határozták meg, amelyekben az önérdékűség és a versengés – ritka kivételektől eltekintve – devianciának számított. (Lásd erről pl.: Polányi, 1957: 43-55; Bourdieu, 2002.) A történelmi ismereteink is azt sugallják, hogy míg az állam sokezer éves, addig a modern értelemben vett piac csak néhány száz éves jelenség.

A láthatatlan kéz mítosza és a fogolydilemma

A piac idealizálásának központi gondolata, hogy az elkerülhetetlenül önérdéküket követő egyének cselekvéseit – sajátos koordinációs mechanizmusként – egyfajta társadalmi optimalitáshoz-egyensúlyhoz vezet el. Megoldást kínál

tehát az egyéni önzés és közösségi jólét között feszülő ellentmondásra, amit a különféle utópiák, elsősorban a morálra támaszkodva kíséreltek meg, mindannyiszor sikertelenül, megoldani. Ezzel a tetszetős gondolattal szemben kétségek merülnek fel a fogolydilemma-problematika ismeretében. A stratégiai játékoknak ez a típusa, amely a társadalomtudományok homlokerében állt az utóbbi évtizedekben, azt a szituációt rajzolja fel, amelyben a racionális haszonmaximalizáló egyének döntései összességében mindig szuboptimális végkifejlethez vezetnek. (Lásd erről pl.: Axelrod, 1984; magyarul: Hardin, 1998.)

Tipikus fogolydilemma-szituáció, amikor az a kérdés merül fel piaci szereplők között, hogy becsapják-e a másikat vagy sem, azt is mérlegelve, hogy ez a kérdés a másokban is felvetődik. Könnyen belátható, hogy tiszta piaci viszonyokat feltételezve a másikat becsapva általában növelhető az egyéni haszon, ezért a piaci szereplők így fognak cselekedni. (Mint láttuk ennél is nagyobb haszonnal kecsegtet a másik kirablása.) Ez viszont társadalmi szinten a legkevésbé sem optimális, illetve hatékony. Talán megkockáztathatjuk: ez a lehető legrosszabb állapota egy társadalomnak.

A haszonmaximalizáló egyének társadalmi találkozása tehát nem mindig vezet társadalmi optimalitáshoz, sőt gyakran éppen azzal ellentétes folyamatokat indíthat el. Douglas North elemezte az optimalitás feltételeit. North (1990, főleg: 11-35) azt találja, hogy különösen valószínű a fogolydilemma-szituáció negatív következményeinek érvényesülése, ha a résztvevők (a) nem „találkoznak” rendszeresen, ismétlődő módon; (b) nem ismerik egymás korábbi viselkedését (hasonló szituációkban); (c) és a résztvevők száma különösen nagy. Nem nehéz belátni, hogy ez a leírás éppen az ideáltipikus piaci tranzakciókra illik jól rá. Ebből viszont az következik, hogy a piac önmagában képtelen lenne működni; működésének alapfeltétele, vagy egyfajta morális háttér és bizalom (trust), vagy az hogy az állam garantálja a tulajdon biztonságát, beleértve a szükséges (pl. ingatlan) nyilvántartást, stb is. Ezen túl az államra van szükség a szerződések betartatásának végső garantálójaként is.¹⁰

A piac egyéb, „morális” előnyei

A piac a szabadság, önállóság, felelősségvállalás, de ugyanakkor az egyenlőség terepe is, hiszen nem a hierarchikus elrendezettség, hanem az egyenlő felek szabad akaratán alapuló csere, illetve az egyenlő feltételekkel folytatott verseny jellemzi. A vállalkozás szabad. A vállalkozó számára a piac olyan terep, amelyen önálló döntéseket hozhat és megmérgetheti azokat. A fogyasztó számára a piac a szabad választás lehetőségét kínálja – ellentétben a bürokratikus-monopolisztikus állami szolgáltatásokkal (pl. körzeti orvos, iskola, stb.). Mind-

ehhez a háttér a személytelen, így elfogulatlan piaci mechanizmus, amely mindenkit egyenlő mércével mér.

Valójában azonban – mint arra pl.: Perrow (1994: 6–7) éles kritikája is rámutat – a piacgazdaságban az emberek túlnyomó többsége nem önálló vállalkozóként működik, hanem valamely, gyakran hatalmas szervezet egyik alkalmazottjaként, egy merev, olykor meglehetősen kíméletlen hierarchiában dolgozik, egzisztenciálisan kiszolgáltatva ennek a szervezetnek.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy a nagyvállalatok nagy mértékben meghatározzák az emberek életét. Ki vagyunk szolgáltatva a monopóliumoknak (pl.: víz, gáz, villany), a bankoknak, stb. E piaci szervezetek hatalma olykor nagyobb mint az államé, s ilyenként nagyobb fenyegetést jelentenek az egyéni szabadságra, mint maga az állam. Míg azonban a jogállam kiépítette azokat az intézményes garanciákat, amelyek az egyén számára biztosítékot nyújtanak az állami túlhatalommal szemben, addig ezek a garanciák teljességgel hiányoznak a koncentrált tőke gazdasági hatalmával szemben,¹¹ amely az államot is egyre inkább befolyása alá vonta. Később kitérek arra is, hogy a fogyasztó esetében a választás olykor látszólagos.

Érvként jelenik meg a piac mellett annak személytelensége, amivel kiküszöböli a személyes függőséget és kiszolgáltatottságot, ellentétben pl. az állami döntésekkel. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy ez egy olyan személytelen mechanizmus, amely ma így dönt, holnap éppen ellenkezőleg; döntései ellen pedig, ellentétben az állami döntésekkel, nincs fellebbezési lehetőség.

Piac és demokrácia

A piac az egyenlő és szabad emberek világa. A piac így a demokratikus politikai rendszer alapja is, amennyiben önállóságra nevel, függetlenséget biztosít anyagi és szellemi értelemben egyaránt, megtanít arra, hogy másokkal egyenlők vagyunk, stb. A piaccal szemben áll, a végtelékig hierarchizált állami-bürokratikus elrendezés, amelynek (pl. Hayek korában) félelmes példái voltak a totális államok.

Gazdaság és demokrácia összefüggése a politikai szociológia oldaláról is felmerült. Lipset (1981: 27–63) már az ötvenes évektől vizsgálta a kérdést. (Erről magyarul: Gedeon, 2009) Ám a piaci működésről lényegében szót sem ejt, inkább az anyagi jólétet, és a túl nagy társadalmi különbségek hiányát látta fontosnak – utóbbi nem a tiszta piac sajátja. Lane–Ersson (2003) empirikus, matematikai statisztikai eljárásokra alapozott kutatása viszont vizsgálta a kérdést és a 'demokratikus berendezkedés' nemcsak a 'jólét'-tel, de a 'piaci működés'-sel is szignifikáns korrelációt mutatott. A korreláció azonban nem utal az okozati összefüggésre. Könnyen elképzelhető, hogy mindkét tényező háttéré-

ben egy harmadik tényező áll. (Weber pl. alighanem a protestáns etikára tippelne.) Az empirikus adatok így nem cáfolják, de nem is bizonyítják, hogy a piac a demokrácia alapja lenne.

A PIACI OPTIMALITÁS

Az állammal, közigazgatással foglalkozó szakemberek (tipikusan politológusok, jogászok) és a politikusok előtt általában nem ismert pontosan mit jelent a piac hatékonysága. Az alábbiakban ezt mutatom be. Ezután azt vizsgálom, hogy mennyiben alkalmazható ez a hatékonyság-fogalom államra, és annak részeként a közigazgatásra. Végül, viszonylag hosszan bizonyítom, hogy a piac sem működik saját hatékonyság-kritériuma szerint. Az állammal szembeállított piaci ideál egyszerűen mítosz.

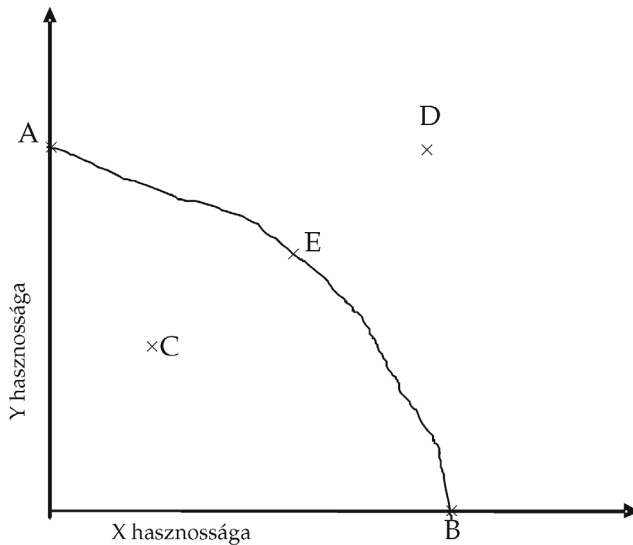
A Pareto-optimalitás mint hatékonyság-kritérium

A közgazdászok a piac hatékonyságát nagyon specifikus értelemben használják, a Pareto-optimalitás értik ez alatt. *Pareto-optimális az az állapot, amelyet nem lehet megváltoztatni anélkül, hogy valakinek a helyzete ne váljon rosszabbá.* A piac elvileg ilyen állapot. Intuitive is viszonylag könnyű ezt elfogadni a cserre tekintetében. Az érintetteknek érdemes addig cserélni, amíg a cserével jobban járnak, ún. hasznosságukat (utility – magyarul talán a „jól-lét” fogalma felelne meg leginkább ennek a közgazdaságtani fogalomnak) növelni tudják. Nem fog viszont cserére sor kerülni, ha az valamelyik félnek már nem előnyös. Ugyanezen logika alapján választ a fogyasztó a versengő áruk közül, és ugyanezen logika alapján dönt a termelő is, hogy milyen terméket, milyen input-összetétellel gyárt.

Bár a piac esetében nagyszámú szereplő nagyszámú terméket cserél, az áttekinthetőség kedvéért a Pareto-optimalitást általában két szereplő közötti viszonyban szokták ábrázolni. Az 1. ábra két személy X és Y közötti elosztásban mutatja a Pareto-optimalitást. Az A-E-B pontok által kijelölt görbén találhatóak a Pareto-optimális pontok. Ezen túl nem lehet lépni (mert ahhoz pl. több elosztandó termék kellene), így a D pont egy nem kivitelezhető megoldást jelöl. Ezzel szemben a C pontból el lehet úgy mozdulni (felfelé, illetve jobbra), úgy, hogy az a hatékonyság növekedésével járjon, vagyis mind X-nek, mind Y-nak jobb megoldáshoz vezessen.

1. ábra. A Pareto-optimalitás grafikus ábrázolása

A Pareto-optimalitás következményei

Ahogy az az 1. ábrán is jól látható, A, E, és B pontok mindegyike Pareto-optimális, vagyis megfelel a piaci optimalitás fogalmának. Csakhogy A pontban ez az optimális állapot azt jelenti, hogy mindent Y birtokol és X-nek nem jut semmi, míg B pontban pont fordított a helyzet. Praktikusan A pontban Y ragyogóan él, míg X éhen hal. Ez Pareto-optimális állapot, hiszen Y nem cserél X-szel, mert X-nek nincs semmije. Igazságérzetünknek nyilván jobban megfelel E pont, amelyben a két fél nagyjából hasonlóan élvezzi a javakat. Csakhogy egy Pareto-optimális állapotból, éppen mert Pareto-optimális, nem lehet elmozdulni egy másik Pareto-optimális állapotba, legalábbis nem a piaci csere logikája szerint.

De mit jelent, illetve miért van, hogy mondjuk Y birtokol mindent, X pedig semmit. Nos, ez azért lehet, mert X semmit sem tud a piacon eladni, munkajét sem; például azért, mert fogyatékosnak született. A példa a piac egy újabb hatékonysági jellemzőjére utal. A piac a termelés és fogyasztás között optimális egyensúlyt teremt: *aki nem tud megjelenni a piacon eladóként, az vevőként sem jelenhet meg*, mintegy megfelelően az „aki nem dolgozik, ne is egyék” kritériumnak. Más kérdés, hogy a piaci mechanizmus érzéketlen arra, hogy miért nem dolgozik valaki, vagy miért nincsenek gazdag szülei.

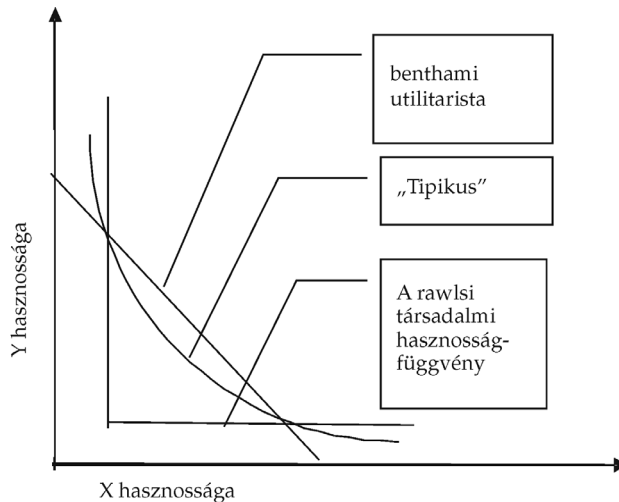
Nézzünk most egy másik esetet! Ebből a Pareto-optimális helyzetből el lehetne úgy mozdulni, hogy egy személy hasznossága egy ezreléknyivel csökken, míg a társadalom összes többi (pl. tízmillió) tagjának jóléte kétszeresére nő. Másként fogalmazva *a társadalmi jólét megkétszereződhet* annak az árán,

hogyan valakinek a jóléte alig észrevehetően csökken. *Am ez az elmozdulás nem lehetséges*, hiszen az egy Pareto-optimális helyzetből való kimozdulás lenne.

A két példa talán alkalmas lehet annak bemutatására, hogy a modern állam szempontjából a Pareto-optimális nemhogy nem optimalitás, hanem inkább csapdahelyzet. Felfogásom szerint *az* állam meghatározó feladata, hogy a Pareto-optimális csapdájából kiszabadítsa a társadalmat és egy, a közösség egésze számára optimálisabb állapotot idézzon elő.

Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy *más optimalitás-kritériumok* is ismertek, s ezek sokkal inkább illeszkednek az állam funkciójára vonatkozó elképzeléseinkhez. A közgazdaságtani tankönyvek – amennyiben erről szót ejtenek, akkor – ezeket általában a társadalmi hasznosságfüggvények címszó alatt tárgyalják. Általában háromféle ilyen hasznosság-függvényt definiálnak (Lásd pl.: Stieglitz, 2000: 121–133). A Jeremy Bentham nevéhez kötött utilitárius megközelítés szerint a társadalom összhasznosságát kell maximalizálni. Mindenki egyenlő, és a közösség egyes tagjainak jólétét összeadva kapjuk meg a társadalmi jólét mértékét. Sajátos módon az egyenlőség tételezése így érzéketlen az egyenlőtlenségekre. Ha a társadalom egyik tagjának van hatmillió forintja a másiknak pedig semmije, az éppen úgy esik latba, mintha mindkettőnek három-hárommillió forintja lenne. A Rawls nevéhez köthető optimalitás éppen ezzel ellentétes szemléletet tükröz. Rawls szerint a társadalom jóléte kizárólag a közösség legrosszabb helyzetű tagjának pozíciójával definiálható. A legelfogadottabb az olyan társadalmi hasznossági függvény, amely a fenti két megközelítés között áll.

2. ábra. Társadalmi hasznossági görbék grafikus ábrázolása

Látható tehát, hogy *a Pareto-optimalitás nem az egyetlen hatékonyság-kritérium, az állam esetében pedig jórészt inadekvát is*. Bár az állam szerepe vitatott, abban valószínűleg ma a társadalom és a szakemberek óriási többsége is egyetért, hogy a közösség jólétének biztosítása ennek központi eleme, és sokan az önhibájukon kívül hátrányos helyzetbe kerültek támogatását, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését is ide sorolnák.

Az állami és piaci termelés összevetése

A javak piaci és állam által történő előállításának elvi alapú összevetését a Public Choice-elmélet végezte el, oly módon, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan elméletét és módszertanát alkalmazták a közszolgáltatásokra is (Lásd erről: Blais–Dion, 1991). E körben a legismertebb Niskanen (1971) munkája, aki abból indul ki, hogy a hivatalnokok, számos ok miatt a költségvetés növelésében érdekeltek, aminek a politikusok kevéssé tudnak ellenállni. E kiindulásból a közgazdaságtan matematikai apparátusára alapozva bizonyította, hogy az állami szolgáltatások a piaci optimumnál nagyobb kínálatot biztosítanak. Migue és Belanger (1974) kiindulópontja némileg eltérő volt. Szerintük a közhivatalnokok a költségvetésnek csak azon részét akarják növelni, amely kifejezetten az ő kényelmüket szolgálja (nagyobb hivatali szoba, szolgálati autó, stb.). Ebből a kiindulópontból viszont arra jutottak, hogy a közszolgáltatások mennyisége nem, de ára magasabb a piaci optimumnál. Vagyis abban egyetértenek, hogy az állam nem hatékony, csak éppen egészen másban határozzák meg a „hatékonytalanság” tartalmát. A tudományosság és objektivitás benyomását keltő számítások után oda jutnak el, ami már a kiinduló – mindkét esetben bizonyítatlan – feltételezésben eleve kódolva volt. Ám e művek az „állami termelés” hatékonytalanságának legfőbb bizonyítékaiként rendkívül hivatkoztak.

A piaci optimalitás feltételei

A piaci optimalitásnak, az optimális működésnek több szinten, illetve aspektusból értelmezhető, számos feltétele van. Anélkül, hogy akárcsak megkísérelném ezeket rendszerezni, néhány meghatározó feltételt ragadok ki és vizsgállok meg az alábbiakban.

Piaci kudarcok

Egyes esetekben *a közgazdászok maguk is elismerik, hogy a piacok nem működnek tökéletesen*. Általában azonban úgy vélik, hogy (a) a tökéletlenségeknek ez a köre pontosan meghatározható (ezek a piaci kudarcok) és (b) összességében viszonylag kicsiny a jelentőségük, a gazdaság működésének viszonylag kis ré-

szét érintik.¹² (c) A piaci kudarcok esetleg, bár nem feltétlenül indokolhatják az állami beavatkozást is.

A cselekvő racionalitása

A neoklasszikus közgazdaságtan kiinduló álláspontja szerint az aktorok racionálisan döntenek és cselekszenek. Ez részben igaz lehet a vállalkozásokra, hiszen a rendszerszerűen működő piac kiszelektálja azokat, akik nem képesek megfelelő szintű profitot termelni. Ám a racionalitás általános tételezése több ponton is vitatható. Ezek – nagyjából fontossági sorrendben – a következők:

- *Az informáltság tökéletlen, így a racionális döntés kizárt.* Racionális döntés csak tökéletes informáltság birtokában lehetséges. Simon (1982) viszont, a kielégítő (satisficing) döntések elméletében, mintegy fél évszázada bizonyította, hogy racionális döntés nem lehetséges, és ha mégis, akkor az egy magasabb szintről nézve valószínűleg nem racionális. (Ti. az információk összegyűjtése nagyobb költséggel jár, mint az így hozott jobb döntésből eredő megtakarítás.)

- *A szereplők jelentős része nem racionálisan dönt.* A gazdaságban a „végfelhasználók” általában egyszerű átlagemberek. Jon Elster (magyarul: 1998, 1995, 2002: 112–153), aki egyébként a racionális tételezés híve, maga is kimutatja, hogy az egyén milyen sokféle módon tér el a racionális ideáltól. Ezt empirikus kutatások is alátámasztják, főleg az ún. kockázati helyzetek vizsgálata során. (Hishleifer–Riley, 1998; Kahneman–Tversky, 1998) Kétséges, hogy egyáltalán mit jelent a „hasznosság” (utility), amit a fogyasztó maximalizál (Coase, 2004: 13). Gyakran pedig nem a haszonmaximalizálás, hanem más (pl.: erkölcsi) motíváció alapján döntünk.

- *A fogyasztó képtelen racionálisan dönteni.* A fogyasztó a legritkábban van tisztában a megvásárolt áru tényleges jellemzőivel. A javak egy jelentős része olyan, hogy azok tartalmát a „vevők” nem tudják felmérni. A szakértelmet igénylő áruk és a szolgáltatások (orvosi ellátástól a kőművesig) túlnyomó része esetében ez a helyzet. Ezek az ún. bizalmi javak. De az „egyszerű” áruk is csak a legritkább esetben homogének (talán az árutőzsde termékei lehetnek ilyenek), a közöttük lévő különbségek pedig a használat előtt rejtve maradnak. A különféle „piaci” technikák (csomagolás, reklám, stb.) pedig kifejezetten arra töreksenek, hogy a fogyasztót eltérítsék a racionális döntéstől. Ez a piaci verseny inherens eleme, amely a versenyt torzítja.

A piaci ár a társadalmi értéket tükrözi

A közgazdasági tankönyvek azt sugallják, hogy – az externáliák kivételével – a piaci ár általában a társadalmi értéket tükrözi. Azt a mítoszt, hogy az ár valamilyen módon a társadalmi értéket közvetítené, számomra a leginkább egy konkrét példa, a reklám rombolja le. A reklámok információértéke általában meglehetősen csekély (amennyire a boldog család, bájos kiscica, információértékkel

bír pl. egy autó, vagy a gyorsfagyasztott barátfüle esetében), sőt szerepük inkább a megtévesztés. A reklámra mégis milliárdokat költenek. Vajon a reklám valóban a társadalmilag legértékesebb tevékenységek egyike lenne? A reklám értéke, hogy a vállalatok növelhetik profitjukat a többiek rovására a vásárlói preferenciák manipulálásával – valójában a fogyasztásnak a piaci racionalitástól való eltávolításával. Vegyük észre, hogy a reklámmal kapcsolatban a piaci kudarcok nem magyarázzák a piaci ár és társadalmi hasznosság közötti eltérést. Az ár nyilvánvalóan a pillanatnyi piaci értéket tükrözi és nem más.

A verseny

A piaci működés alapfeltétele a verseny. Az ideális piacon végtelen számúnak feltételezhető termelő és fogyasztó található. A marxista közgazdaságtan egyik alaptétele, hogy a piac, az elkerülhetetlen monopolizáció révén felemésztí önmagát. Ez így is van, ha a termelés növekedésével (nem 100, hanem 1000 autóbust állítunk elő) a költségek csökkennek. A neoklasszikus közgazdászok, ezért azt valószínűsítik, hogy a vállalati (határ- és átlag-) költséggörbe a termelés növekedésével egy idő után már nem csökkenni, hanem növekedni fog. Ám ezt a kétségtelenül magyarázatra szoruló jelenséget – legalábbis az általam ismert könyvek – soha nem taglalják (pl.: Stone, 2008: 183–184). Ezt így tényként kell elfogadni, igaz, általában ábrákkal, táblázatokkal, ügyesen elterelve a figyelmet a magyarázat hiányáról.

Tökéletes versennyel a valóságban azért sem találkozhatunk szinte soha, mert az áruk csak kivételesen homogének, hiányos a tájékozottság, stb. (lásd fent). A tökéletes verseny viszont a Pareto-optimalitás előfeltétele.

A csere ára

A neoklasszikus közgazdaságtan kiindulópontja, hogy míg a termelésnek vannak költségei, addig a cserének nincsenek. A neoinstitutionalista közgazdaságtan szerint viszont a piac működése nem érthető meg a tranzakciós költségek, vagyis a csere költségei nélkül. Ebbe a körbe tartoznak a „keresési és információs költségek, alku- és döntési költségek, ellenőrzési és kikényszerítési költségek” (Coase, 2004: 18). Ha ilyen költségek nem lennének, megmagyarázhatatlan lenne pl. a vállalatok léte, hiszen akkor egyének közötti cserével minden megoldható. Csakhogy a cserének jelentős költségei vannak, és a piac működése nagyrészt aszerint alakul, hogy az összköltségeket, közöttük a tranzakciós költségeket minimalizálják. A tranzakciós költségek súlyát jól mutatja, hogy North (1990: 28) azt az USA nemzeti jövedelmének 45 százalékára (közel felére!) teszi. Ez az az összeg, amiről a neoklasszikus közgazdaságtan nem vesz tudomást. A széles értelemben vett intézmények (szervezetek, normarendszerek, stb.) általában alkalmasak a tranzakciós költségek csökkentésére. A tranzakciós költségek csökkentésének egyik meghatározó eszköze

éppen az állam és a jog. Ezt a felfogást tükrözi a jog közgazdaságtani elmélete is (magyarul: Cooter–Ulen, 2005).

Optimalitás a feltételek hiányában

Hosszú ideig a közgazdászok megelégedtek annak matematikai levezetésével, hogy a megfelelő feltételek fennállása esetén a piac optimális. Ám nem vizsgálták a feltételek hiányának hatásait, illetve azt feltételezték, hogy ezek kis mértékben térítik csak el a piaci működést az optimalitástól. Greenwald és Stiglitz (1986) viszont bizonyítják, hogy e feltételek hiánya nemcsak hogy biztosan eltéríti a piaci működést a Pareto-optimalitástól, hanem gyakran igen nagy mértékben téríti el attól. Eredményeiket így összegzik:

A dolgozat új fényben tünteti fel a jóléti közgazdaságtan első alaptörvényét, amely szerint a versengő egyensúly Pareto-optimalitást jelent. Elméletünk erőssége, hogy kimutatja, a gazdaság kizárólag a feltételek nagyon is egyedi együttállása esetén lesz csak Pareto-optimális. A piacok nem egységesek, az informáltság tökéletlen, az áruk nem teljesen homogének, jellemzőiket nehéz feltárni, az egyéneket nem termékenként fizetik, és minden gazdasági tranzakcióban, minden szerződéses kontraktusban (implicit vagy explicit módon) valamiképpen jelen van a biztosítási elem, legyen az a munka-, a tőke-, vagy az árupiac területén. (259. o.) [...]

Egy olyan általános modellt dolgoztunk ki, amely megmutatja, hogy mindezen esetekben Pareto javulást lehet elérni olyan állami beavatkozással, amilyen pl. a forgalmi adó. Módszerünk nem egyszerűen kimutatja a hatékonyságot, de az állami beavatkozás megfelelő irányát és módját is segít megtalálni. (260. o.)

Stiglitz ezt a gondolatot később számos más dolgozatában is kifejti, illetve továbbviszi.

A VÁLLALATI OPTIMALITÁS

A vállalati hatékonyság, a rendszerelmélet fogalmait átvéve, az *OUTPUT/INPUT-képlettel írható le*. Ez azt fejezi ki, hogy a vállalat működése annál optimálisabb, annál hatékonyabb, minél kisebb inputtal (a munkaerő, az alapanyagok, gépek, stb.), minél nagyobb outputot (termék) tud elérni. Pénzben kifejezve az input-oldalon költségekről, az output-oldalon bevételekről beszélhetünk. Vegyük észre, hogy a profit definíciója ugyanezen tényezőkkel írható le: $OUTPUT$ (bevétel) – $INPUT$ (költség), vagyis *a hatékonyság lényegében megegyezik a profitabilitással*.

A vállalat hatékonysága a piacon nyer értelmet. Az inputok és az outputok (termékek) árát ugyanis a piac határozza meg. Az a vállalat sikeres, amely a piac által magasan értékelt, vagyis drágán eladható terméket állít elő, alacsony

költséggel. Azt feltételezve, hogy az árak a társadalmi hasznosságot tükrözik, ez azt is jelenti, hogy a piacon sikeres vállalat egyben társadalmi szinten is hatékony.

A *piaci mechanizmus* hatékonysága ebben is megmutatkozik, hiszen az áron keresztül rendkívül gyorsan és pontosan *informálja* a vállalatot annak hatékonyságáról. Ugyanakkor nem csak informál, hanem egy *szelekciós-jutalmazási* mechanizmust is működtet. A nem hatékonyan működő, tehát a társadalmi javakból relatíve túl sokat felhasználó, ám ahhoz nem eleget hozzáadó vállalatok hosszabb távon tönkremennek, kiszelektálódnak.

A vállalati hatékonyság kérdőjelei

A fentiek alapján talán érzékelhető, hogy a vállalati hatékonyság *kulcskérdése*, hogy a piac ár valóban a társadalmi értéket tükrözi-e? Láttuk, hogy ez általában nem így van. Lehet tehát, hogy a vállalat a piaci árakon orientálódva hatékony, ám társadalmilag nem ez. A már említett példával: a fogyasztókat sikeresen meggyőzésztő reklámcég piacilag különösen hatékony. Számos további tény merül fel a vállalatok hatékonyságával kapcsolatban. Ezek közül villantom fel a legfontosabbnak tűnőket.

Az igazgatási szervek hatékonysága

A nagy, bonyolult vállalati rendszerben lényegében lehetetlen meghatározni, hogy az egyes szervezeti egységek, hogyan járultak hozzá a hatékonyság adott mértékéhez. Különösen az igazgatási egységek esetében nehéz, sőt lehetetlen ezt megállapítani. Ki tudja megmondani, hogy a könyvelés, a HR-részleg, stb. milyen mértékben járult hozzá a vállalati hatékonysághoz, profithoz? A köz-igazgatás maga is igazgatás, ráadásul egy óriási entitás, a társadalom igazgatási egysége, így a fenti probléma itt hatványozottan jelentkezik.

Az önérdékű menedzsment

Közismert, és a közgazdaságtan kiindulópontjával is egybevágó tény, hogy a vállalatban belül az egyes egyének általában nem a vállalati, hanem egyéni érdekeiket tartják szem előtt (Crozier 1980). Különösen igaz ez a menedzsmentre, amiből aztán hatalmi játszmák is kialakulnak (Perrow, 1997: 281–288; Bakacsi, 1996: 155–182). Sokan úgy vélik (pl.: Tullock, 1965: 18–21), hogy mindez a vállalatoknál kevésbé érvényesül, mivel a tulajdonos jobban rajta tartja szemét a menedzsereken. Ám ez az érv nyilván kevésbé áll pl. a részvénytársaságokra. Az utóbbi évek számos botránya (pl. Enron) pedig azt bizonyítja, hogy a probléma a magánszférában némileg másként, de olykor még erőteljesebben is érvényesül. (Itt a menedzsment egyetlen értékmérője saját jövedelme.)

A véletlen szerencse a vállalati sikerben

A szervezetek populációs ökonómiai irányzata szerint a vállalatok véletlenszerű mutációi közül az éli túl, amelynek jellemzői leginkább illeszkednek a környezet kiszámíthatatlan változása után előállt helyzethez (Kieser, 1995: 318–335). Az összes menedzsment-bölcsesség valójában csak blöff. Bár az állítás merész, több tény is alátámasztani látszik; egyebek mellett például az, hogy egymással éles ellentmondásban lévő menedzsment-irányzatokat találhatunk, illetve, hogy az ezek közötti választásban inkább a divat, mint a bizonyított hatékonyság játssza a meghatározó szerepet. (Powell–DiMaggio, 1991: 26–27)

A vállalati modell alkalmazhatósága a közigazgatásban

Köz- és magánigazgatás eltérése vagy azonossága

Vajon alapvetően azonos, vagy eltérő a köz- és a magán-, avagy a vállalati igazgatás? Az e kérdésre adott válaszok meglehetősen ellentmondásosak. Lőrincz Lajos több helyütt is kiemeli (pl.: Lőrincz, 2007), hogy az álláspontok történetileg hol az egyik, hol a másik irányban lengtek ki.

A közigazgatástudományban talán leggyakrabban hivatkozott, klasszikusnak számító dolgozat, támaszkodva a korábbi munkákra is, lényeges eltéréseket lát. Allison (1982) egy olyan képet rajzol a közigazgatásról, amelyben *a hatékonyság nehezen mérhető, sőt nehezen értelmezhető, miközben számos egyéb – elvont és konkrét – elvárásnak is meg kell felelni*. Elvont elvárás a jogszerű, demokratikus működés, az egyenlő elbánás, a méltányosság, nyitottság, stb. biztosítása. Ezek könnyen kerülhetnek konfliktusba a hatékonyság követelményével. Sajátos paradoxon, hogy éppen ezek a követelmények biztosíthatják hosszabb távon a társadalmi eredményességet. A demokratizmus, a jogállami garanciák megvédendek az – esetlegesen rendkívül hatékony – állami elnyomástól. Meg kell felelni konkrét elvárásoknak is, így az érdekelt társadalmi csoportok, ezek érdekképviselői, a bírói és törvényhozói hatalmi ág követelményeinek. A közszféra igazgatási tevékenysége – éles ellentétben az üzleti szférával – a média és az állampolgárok, civil szervezetek folyamatos ellenőrzése mellett zajlik.

Mindig voltak olyan megközelítések is, amelyek a köz- és magánigazgatás hasonlóságait hangsúlyozzák. Az eltéréseket nem tekintik lényegesnek, vagy anomáliaként értelmezik. Lényegében ez jellemzi az NPM-et is. Az alábbiakban néhány érvet hozok fel arra, hogy miért elfogadhatatlan a közigazgatás kvázi vállalatként történő működtetése.

Hatékonyság és eredményesség

Erősen leegyszerűsítve a hatékonyság a már említett OUTPUT/INPUT-képletrel, az eredményesség pedig a célérés mértékére. E két tényező a vállalat

esetében azonos: mindkettőnek a lehető legmagasabb profit felel meg. Sőt a piaci ideológia szerint mindez még társadalmi szintű hatékonysághoz is vezet.

A közpolitika-, illetve közigazgatás-elmélet alapgondolata a *hatékonyság és eredményesség szétválasztása* (Hajnal–Gajdusчек, 2002: 11–14), illetve, *egy más dimenzióban, a szervezet és a közigazgatás egésze szintjén mért-értelmezett eredmény-hatékonyság megkülönböztetése* (Lane, 1987: 23–24).

Láttuk, hogy az igazgatási tevékenység esetében a hatékonyság ritkán hátrózható meg. A közszektorban az OUTPUT/INPUT-képlet azért alkalmazható különösen nehezen, mert az outputoknak (közszolgáltatásoknak) általában nincs tényleges ára; az output tényleges értékét azok társadalmi hatása adja.¹³ Akkor eredményes a közigazgatás, ha végső céljának, a társadalmi jólét növelésének a leginkább megfelel. *Az eredményesség így a társadalmi hatásra kérdez rá, míg a hatékonyság arra, hogy ezt mekkora ráfordítással sikerült elérni.* A ráfordítások között nem csak a közigazgatás ráfordításait kell érteni, hanem a társadalmi költségeket is, amelyeket a vállalat természetesen nem vesz figyelembe. Így egy közigazgatási szervezet lehet hatékony, miközben a közigazgatás egésze, illetve a társadalom szempontjából nem az. Például, ha a munkaügyi hivatal hatékonyan (olcsón, sok embert, jó színvonalon) képez át varrónőket vajúrrá.

Összegezve: *a közszerében a vállalati hatékonyság-mutató praktikusán kiszámíthatatlan, elméletileg pedig jórészt irreleváns.*

Ügyfélorientáltság és hatósági ügyek

A vállalatokat az ügyfelek igényeinek kielégítésére való törekvés jellemzi. Ez az NPM egyik célja is, amelyet talán a legegységertelműbben sikerült is megvalósítania (Pollitt–Bouckaert, 2000: 97–133). Én viszont azt állatom, hogy *az ügyfelek elégedettsége nem feltétlen önérték a közszerében.*

Vajon jó-e, ha a bűnözők elégedettsége alapján ítélik meg a rendőrséget, esetleg a bűnözők választhatják ki, hogy mely nyomozóhatóság járjon el az ügyükben? Biztosan jó jel-e, hogy a bankok alapvetően elégedettek az állami felügyelettel? Az állami feladatok eredetileg, és jelentős részben ma is *ún. hatósági feladatok.* Ezekben az állam az egyes ügyféllel szemben lép fel, annak kellemetlenséget okoz (tilt, kötelez, bírságot, adót szed, stb., röviden: nem ad, hanem inkább elvesz). Ezt ugyan a község, az össze többi állampolgár érdekében teszi, de ők nem jelennek meg ügyfélként ebben az eljárásban. A „közvetlen fogyasztóhoz” kötődő piaci mechanizmus, amely a piacon nagyon hasznos lehet, a hatósági tevékenységben torz visszajelzéshez vezethet.

A piaci mechanizmus nem is működik

A legtöbb állami feladatot a piac nem tudja ellátni és soha nem is látta el. A közjavak megfelelő szolgáltatására a piac nem képes. Máskor a piaci optimum nyil-

vánvalóan eltér a társadalmi optimumtól, illetve attól, amit a társadalom óriási többsége annak tart (például mindenki részesüljön alapfokú iskolai képzésben).¹⁴ A hatósági feladatok ellátása piaci kontextusban jórészt értelmezhetetlen is.

Kockázatok

Elfogadva, hogy a verseny a hatékonyság biztosítója, ebből elvileg is az következik, hogy egyes vállalatok tönkremennek. Elfogadható-e, hogy a társadalom egészét, vagy nagy közösségeket szolgáló szervezetek egyszerűen eltűnjenek, úgy, hogy a feladatukat rövidebb-hosszabb távon nem látja el senki? (Pl. víz, villany, gázszolgáltatás, a börtönök, a közrend fenntartása, oktatás.)

Empirikus adatok

Természetesen a legmeggyőzőbb, ha empirikusan megvizsgáljuk, hogy *vajon a köz- vagy a magánszervezetek működnek-e hatékonyabban*. Ennek azonban – az összehasonlító kutatásokat egyébként is megnehezítő módszertani problémákon túl is – számos akadályja van. Viszonylag kevés az olyan terület, amelyen köz- és magánszervezeteket egyaránt találunk, ha mégis, akkor gyakran kiderül, hogy ezek valójában mégsem azonos tevékenységet végeznek (például drága magániskolák). Mindamellet számos kísérlet történt ilyen összehasonlításra. Weimer és Vining (1989: 195–200) áttekintve a – légi közlekedéstől az áramszolgáltatáson át a tűzoltóságig terjedő körből származó – publikációkat azt találta, hogy 65 esetben *a magánszervezet általi feladatellátás hatékonyabb, illetve eredményesebb*. Mindössze 7 esetben tűnt a közösségi feladatellátás hatékonyabbnak, míg 19 esetben nem lehetett egyértelmű konzekvenciát levonni. Azóta hasonló, metaelemzés tudomásom szerint nem került publikálásra. Az általam végzett kutatás során (részletesebben: Gajduschek, 2009: 67–72) fellett 16 empirikus összehasonlító tanulmány mindegyike a magánszervezeti működést találta hatékonyabbnak.

A másik megközelítési lehetőség *az NPM hatásának vizsgálata*. Hiszen ez nem más, mint a vállalati, piaci megoldások átvétele az állam és a közigazgatás gyakorlatába. Felvethető tehát a kérdés, hogy növekedett-e a hatékonyság ennek hatására? Az adatok nem adnak egyértelmű és meggyőző választ. Pollitt és Bouckaert (2000) könyvük 5. az eredményeket elemző fejezetében is éppen azt hangsúlyozzák, hogy a hatékonyság növekedése egyfelől több szinten értelmezhető (négy ilyen különítenek el), de egyik szinten sem határozhatóak meg egyértelmű mérőszámok, és hiányoznak a meggyőző adatok. Mindamellet az NPM mintha képes lett volna legalább lefékezni az állami kiadások évszázados, és 1945-től felgyorsuló növekedését. A szerzők azt találták, hogy *a versenyhelyzet általában javítja a hatékonyságot, bár függetlenül attól, hogy köz- vagy magánszervezetről van-e szó*. Azt is megállapítják, hogy az NPM hatására erősödik az „ügyfélorientáció”, ám ugyanakkor, a közvéleménykutatások szerint éppen az NPM országokban csökkent jelentősen a közintézményekbe, közszol-

gátlatásokba vetett bizalom. Meier és O’Toole (2009) cikke kritikussabb. Meggyőző, empirikus módszertanra támaszkodva mutatják ki, hogy az NPM számos állítása egyszerűen nem igaz, mások részigazságokat tartalmaznak. Így például a kiszereződés nem jár a hatékonyság növekedésével, igaz az erre irányuló döntéseket valójában nem is ez a cél motiválta.

Az NPM természetesen az állam egészére is hatással van. Rhodes már 1994-ben, fogalmat teremtő cikkében arról írt, hogy jórészt az Új Közmenedzsment hatására, *az állam erodálódik (hollowing out)*. Megjelenik ez *a koordináció hiányában*; az egyes szektorok széttöredezetten működnek, gyakran nem tudja a jobb kéz mit csinál a bal. *A felelősség problematizálódik*, hiszen a korábbi átlátható (bürokratikus) struktúrák helyett számos eltérő pozícióban lévő szereplő jelenik meg, akik között a viszonyok jórészt áttekinthetetlenek (szerződéses, alárendeltségi, politikai, ügyféli, stb.). Mindezek hatására *a központ közpolitikai képességei meggyöngyülnek, és jelentős mértékben a közigazgatás fölötti politikai kontroll is erőtlenebbé válik*.

A „RUN LIKE...”-IDEOLÓGIA ÉS MAGYARORSZÁG

Ebben a dolgozatban a „piaci-vállalati jó, az állami-közigazgatási rossz” ideológiát kritizáltam, elsősorban a leegyszerűsített közgazdaságtani gyökerű állításokat vitatva, valamint azt hangsúlyozva, hogy *az állam más!* Más feladatai vannak. Nem csak a hatékonyság, hanem más, a rövid távú, gazdasági hatékonysággal gyakran szembe kerülő tényezők (nyilvánosság, állampolgári, ill. politikai kontroll, alapjogok tiszteletben tartása, stb.) is megjelennek, sőt elsőbbséget élveznek az állam, azon belül a közigazgatás célrendszerében.

A „Run like...” ideológia már a csúcán volt, amikor a rendszerváltás bekövetkezett Kelet-Közép-Európában, így *Magyarországon* is. Mivel a rendszerváltás lényegi eleme is a piaci szféra erősítése és az állam szerepének csökkentése volt, az ideológia ezeket a folyamatokat jelentősen fel is erősítette. Meghatározó szerepe volt ebben az olyan nemzetközi szervezeteknek, mint az IMF, vagy a Világbanknak, amelyek lényegében rákényszerítették a kormányokat, hogy gyakran saját, s általában a választók akarata ellenére, a lehető legrövidebb időn belül a lehető legmesszebbre jussanak az állam lebontásában. A sokkterápia hatására az inga túllendült. A változások az állam hatalmának csökkentésén túl *az állami szerepvállalás körének elbizonytalanodásához* is vezettek. Másrészt az állami feladatok ellátásához korábban alkalmazott *eszközök egy része jogilag tiltottá, más része társadalmilag és igazgatástechnikailag alkalmatlanná vált*. Jómagam a folyamat végeredményét az *impotens állam* létrejöttében látom, amely a rend fenntartására, a jogszabályok betartatására is képtelen (Gajdusчек, 2008). Az összezavarodott, kaotikus és eszköztelen állam az üz-

leti szférát is képtelen volt kontrollálni, ami jól megfelel a „Run like ...”-ideológiának. Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata így néhány év alatt, ám meglehetősen kétes körülmények között ment végbe, amelyet a társadalom túlnyomó része szabad rablásként élt meg, miközben a nemzeti vagyoni jelentős része eltűnt. A sokkterápia eredményeként a GDP a '29-es válságot meghaladó mértékben esett vissza. A társadalom jelentős része húsz évvel a rendszerváltás után is rosszabbul él, mint előtte. A társadalom morális ereszttékei megroppantak (Kornai–Rose–Ackerman–Rothstein, 2005).

Mindez egyfelől fájdalmasan egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a túl kicsi állam nem jó, de a túl nagy és szabályozatlan piac sem. Ha úgy *tetszik a rendszerváltó országok élő cáfolatai a „Run like...”-ideológiának*. Másfelől az is világossá válhatott, hogy *a sajátos körülményekre tekintettel kell lenni*. Az NPM technikáinak átültetése csak bizonyos feltételek esetén lehet sikeres. Ezt ma már a legtöbb, a témával foglalkozó munka hangsúlyozza (Pollit–Bouckaert, 2000; OECD, 2005). Verheijen (1997) és később Drechsler (2005) pedig arra mutatott rá, hogy az NPM eszközei „sajátosan” érvényesülnek a poszt-kommunista országokban. Így pl. a bürokratikus felelősségi viszonyok oldása a felelősségi rendszer teljes összeomlásához vezet, megnyitva az utat a korrupciónak. Bár meggyőző empirikus vizsgálatok nemigen készültek a régióban az NPM-technikák alkalmazásának következményeiről, általános vélekedés a szakemberek körében, hogy a térségben e technikák a hatékonyságot ritkán növelték, viszont nagyban hozzájárultak a köztulajdon eltulajdonításához, az egyéni, üzleti érdekeknek a közérdekkel szembeni érvényesítéséhez. Nem véletlen, hogy a régió tudományos közvéleményében erősödnek a neo-weberianis állam szükségességét hangsúlyozó megszólalások.¹⁵

A nemzetközi szakirodalomban az NPM kapcsán már közel egy évtizede erősödnek a kritikus hangok. A tudománynak azonban túl sok gyakorlati hatása – különösen régióinkban – nem volt. Napjaink nagy gazdasági világválsága azonban *hetek alatt véget vetett a „Run like...”-ideológia terjedésének*. Félő, az inga visszalendülésével a használható megoldások is a süllyesztőbe kerülnek. Pedig voltak ilyenek. Valószínű, hogy a hatósági jogalkalmazó tevékenységben az NPM megoldásai kevésbé alkalmazhatóak. Ám pl. a humán közszolgáltatások területén, ami egyébként az állami költségek legnagyobb részét teszi ki, a piaci, vállalati megoldások teljes elvetése éppolyan hiba lenne, mint korábban az abszolutizálásuk volt. A közvetlen, azonnali piaci visszajelzési mechanizmus (megveszik – nem veszik meg) ugyanis valóban látványosan jobban tud működni, mint a több áttételen keresztül, jobbra csak négyévente működő politikai visszajelzési mechanizmus. E mechanizmusok, s különösen az állami működés jobb megértése lehet a kulcs az egészséges arányok megtalálásához.

JEGYZETEK

* Ezúton mondok köszönetet Lőrincz Lajosnak, aki a kutatás ötletadója és megrendelője volt. Köszönet Váradi Balásznak (Budapest Intézet), Balatoni Andrásnak és Salamon Melindának (ECOSTAT) a közgazdaságtan oldaláról megfogalmazott rendkívül alapos és informatív kritikáikért. (Bár legtöbb megjegyzésüket nem tudtam beépíteni, a korábbiánál is erőteljesebben tudatosították bennem az e dolgozatban ostorozott vulgár közgazdaságtan, és a közgazdaságtudomány eredményei közötti szakadék nagyságát.) Köszönet Perger Évának, Horváth M. Tamásnak és Józsa Zoltánnak, akik a közigazgatás és az Új Közmenedzsment szempontjából fogalmaztak meg kritikát és javaslatokat. (Különösen annak a feszegetésével, hogy vajon az Új Közmenedzsment érvényesült-e Magyarországon a rendszerváltás után vagy valami egészen más?) Végül köszönet Hajnal Györgynek, aki az érvelés logikáját segítette helyretenni.

¹ E szemlélet emblemikus alakjának is tekinthető az időszak talán legismertebb közgazdásza, Milton Friedman. Munkásságáról, gondolatairól jó összefoglalót nyújt a Wikipedia vele foglalkozó terjedelmes szócikke. Friedman nemcsak kiemelkedő tudósként, de közíróként, illetve közéleti személyiségként is az állam visszaszorításának, a piaci mechanizmus kiterjesztésének élharcosa volt.

² Magyarul jó összefoglalást ad: Johnson, 1999. Angolul, kifejezetten az állam szerepére koncentrááló mű: Lane, 1987.

³ Az angol kifejezés kezdőbetűiből: New Public Management, a magyarban is elterjedt rövidítés. Az irányzat emblemikus munkája Osborne–Gaebler könyve, amely magyarul is megjelent már 1994-ben. Hughes (2003) egy tipikus NPM–szemléletű praktikus közmenedzsment kézikönyv; Perry (1989) egy tudományos igényű, nagy, a közigazgatás valamennyi releváns kérdését, az NPM szemüvegén keresztül vizsgáló kötet. Az utóbbi évtizedek közigazgatási reformjainak összehasonlító bemutatását, elemzését és értékelését adja Pollitt–Boukaert (2000). Az NPM-technikákról magyarul: Hajnal, 1999.

Az NPM a bürokratikus működésmódot látja a fő problémának, különösen a hierarchikus rendszert (vs. versenyt), és a merev szabályozottságot (vs. a menedzser önálló döntési lehetősége, a gyors reagálás és adaptáció érdekében). Így a közszektor pénzügyi és alkalmazási szabályainak lebontását javasolja. Jellemző megoldásai közé tartozik az ún. agencifikáció, a privatizáció, a kiszereződés különféle formái, a voucher- (utalvány)rendszer és a PPP, valamint a különféle vállalati menedzsmenttechnikák és rendszerek (TQM, MbO) átvétele. Erről részletesen pl.: Horváth M., 2005.

⁴ Az ideológia jelentéséről: Kettler, 1991; magyarul: Pokol, 2006: 61–71. E dolgozatban a következő jellemzőket emelném ki:

- tudományos háttérre támaszkodik, és viszonylag konzisztens gondolati rendszer kialakítására törekszik, amely a társadalmi valóság egészét, vagy jelentős területét kívánja magyarázni egyfajta világnézetként,
- mégis – szándékoltan vagy sem – a valóság egyoldalú, valamilyen irányban elfogult képét adja,
- a társadalom viszonylag széles rétegeiben ismert és elfogadott ez a valóságértelmezés,
- azáltal, hogy sajátos formában értelmezi a világot, egyben meghatározza, hogy mi a helyes és helytelen, s ezen keresztül azt is, hogy mi a teendő. Az ideológia így végső soron kihathat a társadalmi valóság alakulására, amennyiben gyakran meghatározza a társadalmi cselekvők döntéseit és viselkedését.

- ⁵ A neoklasszikus közgazdaságtani tételekkel kapcsolatos megállapítások elsősorban (Baumol–Blinder, 1994) alapszanak, bár természetesen más tankönyveket is áttekintettem (pl.: Stone, 2008). Magyarul a leghivatkozottabb: Samuelson–Nordhaus (2005), amely lényegében az első, a neoklasszikus közgazdaságtani elméletet magyar nyelven, átfogóan bemutató munka.
- ⁶ Az ideológiaikritika
- végső célja nem a valóság másfajta magyarázata, hanem annak megváltoztatása, ami aligha tudományos feladat;
  - az egyik egyoldalúsággal egy másik egyoldalúságot állít szembe, amikor megmutatja, hogy ugyanazok a jelenségek egészen másként is értelmezhetők;
  - már meglévő érveket, tudományos gondolatokat használ, így nem járul hozzá új tudáselemmel a már meglévő ismeretekhez.
  - Az ideológiaikritika mindemellett tudomány-módszertani problémákat is felvet. Ahhoz ugyanis, hogy ideológiai kritikát lehessen gyakorolni, legalább három, egymásra is vonatkoztatandó síkon kellene meggyőző válaszokat adni:
    - a) Meg kell határozni az ideológiai tartalmát. Ehhez rekonstruálni kell az adott gondolati rendszert, esetlegesen utalva a mögöttes tudományos tartalmakra, stb.
    - b) Bizonyítani kell, hogy ez a gondolati rendszer széles körben ismert, és elfogadott.
    - c) Bizonyítani kell, hogy ez a gondolati rendszer a társadalmi valóságban hat is.
 Mindezek bizonyítása a pozitivisták társadalomtudomány módszerével nehéz, egyes pontokon pedig lehetetlen.
- ⁷ Ez csak egyes szegmensekben lehetséges. A kormány közigazgatás-korszerűsítési határozatainak vizsgálata során (Gajduscheck, 2006) tettem erre kísérletet. Egy jelenleg folyó kutatásomban pedig a Egyesült Államok egyetemi közigazgatási programjainak elemzésével kísérlem meg kimutatni a közgazdaságtan oktatásának ideológiai funkcióját. Az NPM ideológiai jellegéről általában pl.: Gow–Dufour, 2000.
- ⁸ A piac ilyen univerzális erényeit különösen a bécsi közgazdaságtani iskola hangsúlyozta, egyben kárhóztatva az állami, bürokratikus megoldásokat. Ebbe a körbe sorolható Friedrich Hayek, Ludwig von Mises és részben Joseph Schumpeter. Különösen Hayek 1944-ben megjelent, „Út a szolgáltatáshoz” című kötete összegzi a piac melletti érveket. Emellett azonban számos, a mainstreamhez tartozó neoliberais közgazdász is megfogalmaz hasonló gondolatokat, így például Friedmann is.
- ⁹ E felfogást mutatja be – Adam Smith-re is visszautalva – és kritizálja Karl Polanyi is (1957, főleg: 43–47).
- ¹⁰ Az államnak ezt a piaci működést garantáló szerepét a régebbi közgazdaságtan tankönyvek általában egyáltalán nem említik. Az újabban megjelent Stone-kötet (2008: 83–84) már utal erre, a hétszáz oldalból egy teljes oldalt szentelve a két feltételnek, igaz sajátos hangsúlyokkal (pl.: az egyéni tulajdonlás jobb, mint a közösségi, stb.)
- ¹¹ Már az 1930-as években a „Legal realist”-mozgalom (Gordon, 2005) éppen ezt ismerte fel az Egyesült Államokban. Ezért nagyobb szerepet szánt az államnak, mint amely képes lehet megmenteni az egyént a nagyvállalatok uralmától.
- ¹² A legfontosabb piaci kudarcok:
- A közjavak léte, amikor a vállalkozásnak nem érdeke az adott jószágot előállítani, mert nem lehet piaci terméként eladni (pl.: honvédelem, közutak).

- Az ún. természetes monopóliumok léte, amelyek a piaci egyensúlyi helyzetnél kisebb mennyiséget állítanak elő drágábban.
  - Az externáliák, amikor a piaci ár nem tükrözi az adott jószág társadalmi értékét. Negatív externália pl. a környezetszennyezés, amikor a költségek között és így az árban sem jelenik meg a beszennyezett természeti erőforrások értéke.
  - Az ún. információszimmetriák, amikor a tranzakcióban résztvevő felek nem egyformán tájékozottak, elsősorban az adott termék jellemzőivel kapcsolatban; pl.: a vevő nem ismeri a termék minden lényeges tulajdonságát.
  - Számos további kudarc is felmerül egyes szerzőknél: pl. Stiglitznél (2000: 88–97), Weimer–Vining (1992: 78–93).
- ¹³ Ezt fejezi ki az output mellett, az „outcome”, társadalmi hatás (effect) fogalmainak határozott elkülönítése a szakirodalomban (Hajnal–Gajdusчек, 2002: 11–14) és a gyakorlatban – például: EU-projektek.
- ¹⁴ Az NPM sem vitatja ezt a tényt. Ehelyett az államot általában megtartaná finanszírozóként, csak a tevékenység ellátása történne piaci szervezeteken vagy mechanizmusokon keresztül, úgymond a hatékonyság növelése érdekében. Egy alternatív megközelítés viszont az NPM-et olyan ideológiának látja, amely az üzleti szféra érdekeit képviseli (Farazmand, 2002; magyarul: Hajnal, 2004: 34–37), egyebek mellett új piaci területek megnyitásával, illetve jelentős állami megrendelések generálásával.
- ¹⁵ A neo-weberianus államról lásd pl. Drechsler, 2005; Dunn–Miller, 2007. Majd minden a témával foglalkozó szerző visszautal Pollitt–Bouckaert (2000) 2004-es új kiadására, amelyben megalkotják a fogalmat.

IRODALOM

- Allison, Graham T. (1982): Public and private managers: are they fundamentally alike in all unimportant respects?, In: Lane, F. S. (1982) (ed.): *Current issues in Public Administration*. New York, St. Martins Press 134–151.
- Axelrod, Robert (1984): *The Evolution of Cooperation*. New York, Basic Books.
- Bakacsi Gyula (1996): *Szervezeti magatartás és vezetés*. Budapest, KJK.
- Baumol, William J.–Alan S. Blinder (1994): *Economics. Principles and Policy*. Philadelphia, Dryden Press.
- Blais, Andre–Dion, Stephane eds. (1991): *The Budget-Maximizing Bureaucrat*. Pittsburg, University of Pittsburg Press.
- Bourdieu, Pierre (2002): A szimbolikus javak gazdasága. In: Bourdieu, Pierre (2002) (ed.): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág, 147–182.
- Coase, R.H. (2004) (ed.): *A vállalat, a piac és a jog*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Cooter, Robert–Thomas Ulen (2005): *Jog és közigazgatás*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Crozier, Michel (1980): *A bürokrácia jelensége*. Budapest, KJK.
- Csontos, László (1998) (ed.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Drechsler, Wolfgang (2005): The Re-emergence of „Weberian” Public Administration after the Fall of New Public management: The Central and Eastern European Perspective. *Halduskulture*, 6. 94–118.

- Dunn, William N.–Miller, David Y. (2007): A Critique of the New Public Management and the Neo-Weberian State: Advancing a Critical Theory of Administrative Reform. *Public Organization Review*, 7, 345–358.
- Elster, Jon (2002) (ed.): *Válogatás Jon Elster műveiből*, Budapest: Rajk László Szakkollégium.
- Elster, Jon (1998): Savanyú a szőlő. In: Csontos (1998).
- Elster, Jon (1995): *A társadalom fogaskerekei*. Budapest, Osiris–Századvég.
- Farazmand, Ali (2002): Privatization and globalization: a critical analysis with implications for public management education and training. *International Review of Administrative Sciences* (IRAS) Vol 68. 355–371.
- Gajdusчек, György (2009): Közigazgatási eredményesség – Piaci hatékonyság? avagy Alkalmazható-e a piaci ideál a közigazgatásban. In: Lőrincz Lajos (2009) (ed.): *Eredményesség és eredménytelenség a közigazgatásban*. Budapest, MTA Jogi Tudományi Intézet.
- Gajdusчек, György (2008): *Rendnek lenni kellene*. Budapest, MKI–KSZK.
- Gajdusчек, György (2006): Better Government? But What’s Better? In: L. Malikova–K. Staranova–E. Sickova–Beblava: *Kvalita riadenia v novom európskom administratívnom priestore. [Quality of Management in the New European Administrative Space]*. Bratislava, Institute of Public Policy, 96–105.
- Gedeon Péter (2009): Gazdasági fejlődés és politikai demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, XVIII/1, 26–44.
- Gordon, Robert W. (2005): Willis’s American counterparts: The legal realists’ defence of administration. *University of Toronto Law Journal*, 405–425.
- Gow, James Iain and Caroline Dufour (2000): Is the new public management a paradigm? Does it matter? *International Review of Administrative Sciences* (IRAS), Vol. 66, 573–597.
- Greenwald, Bruce C. and Joseph E. Stiglitz (1986): Externalities in Economies with Imperfect Information and Incomplete Markets. *The Quarterly Journal of Economics*, 101/2 (May 1986), 229–264.
- Hajnal, György (2004): Igazgatási kultúra és New Public Management reformok egy összehasonlító esettanulmány tükrében. Ph.D.-dolgozat, kézirat, Corvinus Egyetem.
- Hajnal, György and György Gajdusчек (2002): *Hivatali határok – társadalmi hatások. Bevezetés a hatékony közigazgatás módszertanába*. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet.
- Hajnal, György (1999): Teljesítmény-orientáció a közigazgatási reformokban. Nemzetközi tapasztalatok a második világháború utáni időszakban. *Magyar Közigazgatás*, 49: 6, 289–299, 49: 7, 361–370, 49: 8, 426–435.
- Hardin, Russel (1998): A kollektív cselekvés mint megegyezéses, N szereplős fogolydilemma. In: Csontos (1998) 191–207.
- Hayek, Friedrich A. (1944): *Road to the Serfdom*. London, Routledge.
- Hirshleifer, J. and J. g. Riley (1998): A bizonytalanságban hozott döntések elemei. In: Csontos (1998) 25–61.
- Horváth M. Tamás (2005): *Közmenedzsment*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Hughes, Owen E. (2003): *Public management and administration. An introduction* (3rd ed.). Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Johnson, David B. (1999): *A közösségi döntések elmélete*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Kettler, David (1991) Ideology. (szócikk). In: Miller, David et al. (1991) eds: *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*. Oxford, Blackwell.
- Kieser, Alfred (1995) (ed.): *Szervezetelméletek*. Budapest, Aula.
- Kornai János–Rose–Ackerman, Susan–Rothstein, Bo (2005): *Tisztesség és bizalom a poszt-szocialista átmenet fényében*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Lane, Jan-Erik–Svante Ersson (2003): *Democracy. A comparative approach*. London, Routledge.
- Lane, Jan-Erik (1987) (ed.): *Bureaucracy and public choice*. London, Sage.
- Lipset, Seymour Martin (1981): *Political Man. The Social Bases of Politics*. Baltimore, John Hopkins University Press.
- Lőrincz Lajos (2007): Közigazgatási reformok: mítoszok és realitás. *Közigazgatási Szemle*, 1/2 (2007 Október), 3–13.
- Meier, Kenneth J.–O’Toole, Laurence J, Jr. (2009): The Proverbs of New Public management. *American Review of Public Administration* 39/1, 4–22.
- Migue, J. L. –G. Belanger (1974): Toward the General Theory of Managerial Discretion. *Public Choice*, 17/1 (1974 March), 27–47.
- Niskanen, W. A. (1971): *Bureaucracy and representative government*. Chicago, Aldine Atherton.
- North, Douglas C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge, Cambridge University Press.
- OECD (2005): *Modernising Government: The Way Forward* (magyarul: *Hogyan korszerűsítsük a közigazgatást?*). Budapest, MTA Jogi Tudományi Intézet.
- Osborne, David–Gaebler, Ted (1994): *Új utak a közigazgatásban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Perrow, Charles (1994): *Szervezet-szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Perry, James L. (1989) (ed.): *Handbook of Public Administration*. San Francisco, Jossey-Bass Inc. Publishers.
- Pokol Béla (2006): *Politikaelmélet*. Budapest, Századvég.
- Polanyi, Karl (1957): *The Great Transformation*. Boston, Beacon Press (eredetileg megjelent: 1944).
- Pollitt, Christopher and Geert Bouckaert (2000): *Public management reform. A comparative analysis*. Oxford, Oxford University Press.
- Powell, W. –P. DiMaggio (1991): *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago, University of Chicago Press.
- Rhodes, R. A. W. (1994): The Hollowing out of the State: The Changing Nature of the Public Service in Britain. *Political Quarterly*, 65/2 (Apr–Jun94) 138–152.
- Samuelson, Paul Anthony–William D. Nordhaus (2005): *Közgazdaságtan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Simon, Herbert A. (1982) (ed.): *Korlátozott racionalitás* (Válogatott tanulmányok). Budapest, KJK.
- Stiglitz, Joseph E. (2000): *A kormányzati szektor gazdaságtana*. Budapest, KJK.
- Stone, Gerald W. (2008): *Core Economics*. New York, Worth Publishers.
- Tullock, Gordon (1965): *The Politics of Bureaucracy*. Washington, Cambridge University Press.
- Tversky, A. –D. Kahneman (1998): Kilátáselmélet: A kockázatos helyzetekben hozott döntések elmélete. In: Csontos (1998):82–112.
- Verheijen, Tony (1997): New Public Management and Other Western Reform Strategies: The Wrong Medicine for Central and Eastern Europe? In: Coombes, D.–Verheijen, T. (eds.): *Public Management Reform: Comparative Experiences from East and West*. Brussels, European Commission.
- Weimer, David L.–Aidan R. Vining (1999): *Policy Analysis. Concepts and practice*. Upper Saddle River, Prentice-Hall.

NEOKORPORATIVIZMUS VAGY FORRÁSELOSZTÁS?

Nagy Ádám Ph.D

(Az NCA Tanács elnöke, a Civil Szemle alapítója, volt főszerkesztője, egyetemi oktató, ELTE)

Maruzsa Zoltán Ph.D

(Az NCA Nemzetközi Civil Kapcsolatok és Európai Integráció Kollégiumának elnöke, egyetemi adjunktus, ELTE)

Szabó Professor *Autonómia és etatizmus a magyar civil társadalomban* című cikke (Politikatudományi Szemle, 2009/3, 157–164.) szerint az NCA (Nemzeti Civil Alap) léte önmagában is ellentmondás. A szerző szerint az NCA létének alapjai azért kérdésesek, mert egy választásra alapuló rendszert csak állampolgári jogalanyokkal és alkotmányjogi szabályrendszerrel lehet működtetni, s ez nem működhet kollektív jogalanyok esetén. A szerző ráadásul nem közli, hogy kollektív jogalanyok esetén a civil szektort, vagy az NCA rendszerében választójoggal rendelkező egyesületeket, alapítványokat tekinti-e. Előbbi esetben az a téves feltételezés áll fenn, mely szerint a szektor önálló és egyékes entitásként, mint jogalany vesz részt a választási eljárásban, utóbbi esetben pedig figyelmen kívül hagyja, hogy az alapítványok vagyoni- és nem személyesülések. Ezen túl fontosnak tartjuk leszögezni, hogy a világban számos rendszer működik kollektív jogalanyokra építve: az ENSZ-ben, a Nemzetközi Vöröskeresztben, stb. Ez nem jelent orvosolhatatlan problémát. Messzire vezetne azonban Magyarországon is, ha ilyen indokkal megkérdőjeleznénk például az érdekegyeztetés folyamatában résztvevő szakszervezetek, munkáltatói szervezetek legitimitását, a kritikát megfogalmazó szerző ezen állítását tehát legfeljebb részigazságnak tekinthetjük. Abban ugyan nyilván igaza van, hogy az NCA testületeit feltöltő elektori választásokon például nincs különbség kis és nagy, hasznos és kevésbé hasznos, reprezentatív és nem reprezentatív szervezetek között, de a rendszernek nem célja (hanem egyik megvalósítandó alapelve) az igazságosság; a célja egy működőképes struktúra létrehozatala, ami megítélésünk szerint nem sikertelen¹.

Leginkább az az érdekes, hogy a szerző nem tesz különbséget a civil szervezetek és a civil magatartásforma között, holott a civil fogalom jelentése esetükben kettős: egyfelől jelent egy attitűdöt, másfelől egy ezt az attitűdöt megvalósító együttműködést, formát, szervezetet, rendszert. A kettő bár termé-

szetesen közös gyökerű, de jelentéstartalma elválík egymástól (persze a civil szervezeteket, együttműködéseket alkotók attitűdje nyilván nagy többségében ilyen civil attitűd is, bár ebben a szektorban is vannak, akik ezen attitűd nélkül kívánják önmagukat megalósítani), s így más reakciót, kezelést, támogatást, fogalmi rendszert igényel.

Ezen értelemben elsősorban Pérez-Diaz (Pérez-Diaz, 1998 – hivatkozza Huszár) tesz különbséget az ún generalisták és minimalisták között, generalistának nevezve a tágabb fogalmi rendszerrel dolgozókat (Gellner, Walzer, Diamond pl.), azokat, akik szerint a civil társadalom olyan társadalmi és politikai intézményekkel jellemezhető, mint a korlátozott és elszámoltatható közhatalom, a nyilvánosság stb. Ők egy magatartásformát, illetve ennek társadalmi megjelenését nevezik civil társadalomnak. E felfogás szerint a civil társadalom olyan társadalmi formáció, amely lehetővé teszi a közös cselekvést, illetve biztosítja a szabadságjogok gyakorlását, az önszerveződést. E kategória már-már a normativitásba hajlik, látenszen bizonyos értékek melletti elkötelezettséget feltételez, azaz e szerint a civil társadalom tulajdonképpen egyfajta politikai kultúra.

A minimalisták² (Habermas, Cohen és Arató, Keane, Salamon, Giddens) ezzel szemben leszűkítik a fogalom hatókörét, a civil társadalom alatt szervezetek, mozgalmak sajátos kombinációjaként értelmezik a civil társadalmat, azaz a társadalom egy önálló szférájára értik a fogalmat (Huszár, 1999). E felfogás szerint tehát a civil társadalom egy önálló szféra más társadalmi szférák mellett, illetve azokkal szemben, a legtöbb szerzőnél konkrétan a civil társadalom a nem kormányzati és nem gazdasági intézmények egysége.³ „A civil társadalom gondolatát az eltérő elméleti és politikai megfontolások ellenére az teszi mégis oly vonzóvá a társadalomtudósok szemében, hogy – úgymond – egységet teremt a magán- és a közhaszon, az egyéni és a társadalmi törekvések között [...], megszünteti vagy legalábbis elsimítja a magánérdek és a közjó ellentétét” (Seeligman, 1997).

Mindamellett mind a generalisták, mind a minimalisták elemzői (pl.: Salamon 1995; Walzer, internet) is felhívják a figyelmet a fogalmi zűrzavarra, ami mindenképp arra inthetne bennünket, hogy egy civil utópiacikkben (Szabó, 2009) szögezzük le, mely civilításeméletet fogadjuk el értelmezési keretnek, egy magatartásforma (attitűd) vagy egy szféra (szervezet vagy intézményegyüttes) alapján közelítjük meg a civil társadalom fogalomrendszerét⁴.

* * *

Az NCA – törvényből adódó – feladata, hogy az együttműködéseket, szervezeteket támogassa, a szolgáltatás, az önszerveződés és a kontrollfunkciók beteljesítését segítse, azokat fejlessze, s bár így közvetve hat valamennyi állampolgár civil attitűdjére is, közvetlenül ez nem feladata. Az persze lehetne vita témája,

hogy miért nem adunk ilyen feladatot az NCA-nak, bár igazán talán egy ilyen „népnevelő” intézmény kaphatna etatista mivoltánál fogva kritikákat.

Persze, bizonyos civil szempontból ideális társadalomban egyenlőségjelet lehetne talán tenni a civil attitűd és a civil szektor közé (ahol minden civil vonás kezdeményezéssé válik, minden kezdeményezés együttműködéssé, minden együttműködés szervezetté, minden civil érdek és érték érvényesül, és ahol mindenkinek végtelen szabadidejéből adódóan végtelen ideje marad a munkán, családon túl a számtalan civil cselekvésre), de esetünkben nemcsak hogy egy mélyen depresszív országban élünk, hanem tudomásul kell vennünk azt is, hogy a közlegelők tragédiája-szerű játékok okán a magas adóspirálból az állam nem szívesen lép ki, s emiatt az állampolgári felelősségtudat kialakulása is gátolt, ennek a kultúrája még nem gyökeresedett, gyökeresedhetett meg. Abban egyetérthetünk Szabó professzorral, hogy a Ralf Dahrendorf (Dahrendorf, 1992) által elemzett „autonóm társulások”, a közpolgárok (Citoyen, bürgerliche Gesellschaft) társadalma, melyben alapvetően demokratikus attitűdök szabályozzák a mindennapi életformát, sajnos nem jellemző Magyarországra.⁵ Hovatovább ma még a rendszerváltás utáni eredeti tőkefelhalmozás idejét élve, ennek időszakában minden nem a profittermelésre fordított forint tulajdonképpen „kidobott” pénz, így ezen attitűd megvalósítása még inkább nehéz. Éppen az a lényeges, hogy miként Balázs Zoltán hozzászólásában kiemeli (Balázs, 2009), vannak sikeres civil szerveződések is, amelyeknek tagsága valóban civil attitűddel bír. Magyarországra is igaz lehet ennek megfelelően a Jeffrey Alexander (Alexander, 1998) által megfogalmazott állítás, miszerint „a civil társadalom kulcsszereplője a jogokkal és kötelességekkel rendelkező individuuum”, és meglátásunk szerint éppen azok a civil szervezetek lehetnek sikeresek ma Magyarországon, ahol mintegy szimbiózisként sikerül néhány elhivatott, független személyiségnek felkarolnia a civil szervezetbe tömörülő önkéntesek egy csoportját.

A szerző szerint a korporatív rendszer miatt az NCA elektori rendszere nem legitim és a testületek nem elfogadhatóak a képviseleti szerep betöltésére. Csakhogy senki nem kíván az NCA rendszere számára képviseleti jogot. Sem a törvény és a csatlakozó rendeletek, de még az NCA stratégiája szerint sincs a képviseleti jog igénye megfogalmazva, ez utóbbi is csak érdekérvényesítő funkciót is feladatul kijelölő teret képz el. Bizonyos mértékig ugyanis az NCA óhatatlanul a szektor érdekében lép fel (lásd: éves költségvetési alkuk, a fejlesztési célok kijelölése stb.), s ezzel az érdekérvényesítés terepére hatol be, de nincs olyan aktus vagy eljárás, ahol az NCA képviseleti – más nevében történő fellépésre – jogot vindikálna magának, s ilyenre szüksége sincs. Ráadásul sem a választó elektorok nem kívántak képviseleti jogosultságot adni, sem a testületek vagy azok tagjai kérni maguknak ilyet: az NCA egy forrásbővítő rendszer, amely arra való, hogy a számára rendelkezésére bocsátott pénzt ered-

ményesen, hatékonyan és transzparensen költse el a civil szektor tevékenységének támogatására.

Nem inherens logikai hiba miatt van tehát probléma az NCA rendszerével, hanem az azt alkotók gyengesége, illetve a jogszabályok hézagossága okán. Szükséges lenne kimondani és érvényesíteni, hogy a választottak nem képviselhetik sem saját elektorszervezetüket, sem elektori gyűlésüket, hanem feladatuk az egész szektor érdekében eljárni, így gátolni lehetne a területi és szakmai alkuk terét. Mindamellet erős összeférhetetlenségi szabályokat lenne szükséges alkotni, hiszen jelen pillanatban az érintettek a rendelkezésre álló 7 milliárd forintból 838 millió forinttal, azaz 12%-kal részesültek (a *Kezelő szervezet* adatszolgáltatása, internet). „A döntéshozói pozíció, a testületi tagság sem előnyt, sem hátrányt nem jelenthet az érintett szervezetek számára. Miután a tapasztalatok azt mutatják, hogy az érintett szervezetek nagyobb valószínűséggel jutnak hozzá az NCA forrásaihoz a nem érintettekénél, ezért szükséges vagy az általuk hozzáférhető források nagyságának vagy valószínűségének limitálása” – írja az NCA stratégiája (NCA Stratégia, www.nca.hu, 2009). Fontos ugyanakkor azt is látni, hogy a források elosztásában a civil delegáltak révén részben mégiscsak olyan személyek jutnak döntési pozícióba, akik „alulról” ismerik a civil szektor adott irányú tevékenységét és a pályázók egy részét, ami nem csak a korrupciót képes növelni, hanem éppenséggel gátolhatja is azt. Sokkal jobb eséllyel veszi észre egy az adott régióban ismerős civil delegált, ha egy pályázat a jól megfogalmazott mellébeszélésről szól, mint egy minisztériumi alkalmazott, aki elvileg csakis a beadott dokumentációra támaszkodhat döntéseinek meghozatalakor. Való igaz, hogy a 12% nem kevés, de meggyőződésünk, hogy mivel a civil delegáltak jelentős része nagy szervezetek támogatásával kerül a pozíciójába, ezen szervezetek a delegáltjuk sikeres pozicionálása nélkül is – ha nem is ennyi, de – jelentős forráshoz jutnának pusztán tevékenységük eredményes volta okán.

Nem áll meg a reprezentativitást hiányoló érv sem, ugyanis az NCA elektori rendszere bármely, legalább régiós hatókörű szervezet számára biztosítja az aktív és bárki (tehát akár nem elektor) számára is a passzív választójogot. Ugyanakkor kétségtávol meg kellene oldani, hogy valamennyi pályázatképes szervezet részt vehessen a testületek kialakításában. Ez azonban nem tehető kötelezővé, így nincs más és nincs jobb megoldás, mint számos helyen kampányolva a részvétel mellett, remélni a lehető legnagyobb reprezentativitást. Úgy véljük, hogy az NCA egyetlen mostani tisztségviselője sem bánna, ha a választási folyamatban többen vettek volna részt – bár a bejelentkező 3755 szervezet (NCA miniszteri beszámoló, internet) súlya sem csekély.

Az NCA testületeinek a legfontosabb feladata tehát az állam által a civil szervezeteknek nyújtott források elosztásának megszervezése. Lehet azt állítani, hogy a civilek állami támogatása ördögtől való dolog, és bizonyára az lenne az önszerveződés aranykora, ha az államnak egyetlen forintot sem kel-

lene költenie a civil szektor támogatására. Ki vállalná azonban a felelősséget az idea megvalósulásának súlyos mellékhatásaiért, amelyel – csak példaképpen – a civilek adminisztrációs háttérének összeomlása, munkahelyek ezreinek elvesztése, a civilek nemzetközi kapcsolatainak leépülése esetén jelentkezne? Ha tehát elfogadjuk, hogy a civil szektor állami támogatása – és abban egyetértünk, hogy nem a szektor túlzott mértékű kézből etetésére gondolunk – hasznos, akkor már csak a forrás elosztásának módszerét kell megválasztanunk. Ennek kapcsán a Szabó professzor által javasolt megoldás („az állam egészítse ki a magánadományt” elve) szimpatikusnak tűnhet, de nem véletlen, hogy a szerző által is hivatkozva csak egyes országok egyes típusú támogatásai, illetve bizonyos modellek esetén érvényesül ez, hiszen gondoljunk bele, hogy mi történhetne ilyenkor: a papíron átadott adományokat az állam kiegészíti, majd az adományt vagy annak összegét az adományozó más formában (szolgáltatásvásárlás, tárgyi eszköz, stb) visszakapja. De még ha működne is az állami kiegészítés rendszere, ez akkor sem helyettesítene egyfajta források feletti közösségi kontrollt, hiszen mi lenne azon szervezetekkel, akik közelében nincs nagy támogató és/vagy komoly marketingapparátus (gyermekotthon a keleti végeken, roma felzárkóztató programok, kutatóintézetek, zöld programok, stb, stb.). Az állami forrás felhasználását pedig ellenőrizni, monitoringozni kell, amit jelenleg az NCA rendszere biztosít. Szükséges tehát részben az önszerveződést, a szolgáltatások nyújtását, a kontrollt támogató katalizátorszerep, részben egy szervezeti szintű esélyegyenlőséget, esélyki-egyenlítést szolgáló szerep megvalósítása.

Végezetül tudjuk: az NCA nyilván nem tökéletes; összeférhetlenségi szabályok kialakítása, nagyobb választói kör bevonása és nagyobb átláthatóság lenne szükséges. De ezek egyike sem jelent posztkádári mivoltot, sőt ha nem csak a létező rendszer költség–haszon elemzésére pillantunk rá, hanem figyelembe vesszük az alternatívák költség–hasznait is (mi is lenne azok választása esetén) a kép sokkal kedvezőbb lesz: vagy megvalósíthatatlan rendszerek (ideális társadalmak önműködése), vagy a már kipróbáltak kudarcai (pártok osztotta civil támogatások, egy tárca igazgatása által lebonyolított rendszer) ötlenek szemünkbe.

JEGYZETEK

¹ Tekintsünk el attól, hogy a szerző Alapként hivatkozza az NCA-t, amely Alaprogram (bár sokunk kívánságát váltaná valóra, hogy nem egy igazgatási, maradékelven működő költségvetési sorként kezelt, szerepzavarokkal terhelt rendszerről, hanem önálló jogi személyiséggel és felelősséggel felruházott jogalanyról beszélhetnénk). Érdekesebb a maradékelv tárgyi tévedése: 2009-től az NCA a három évvel ezelőtti, kiutalt SZJA-val megegyező összegre jogosult (2003

- évi L. törvény), nem pedig a „bennragadt” 1%-okat osztja tovább (kétségkívül igaz, hogy ezt viszont 2010-re a költségvetési törvény egy tollvonással felülírta).
- ² Néhányan elég sajátos értelmezést adnak a fogalomnak, pl.: a civil társadalom részeként értelmezve minden az államon és a piacon kívüli területet, így az iskolát, a családot és a közösségi társulásokat.
- ³ Mindezen belül a heterogenitás-elmélet a magánszférában előállított közjavakról (Weisbrod, 1999), a bizalomelmélet, a megítélhetetlen minőség kapcsán (Hansman, 1991) a kínálati oldal elmélete (James, 1991) alapvetően eltérő civil társadalom-értelmezésekre ad módot, hovatovább a nonprofit és a civil intézmények közti különbségtétel is szükségesnek tűnik (lásd még: Kuti, 1998).
- ⁴ Bár vélhetőleg a két fogalmi rendszer között van összefüggés: Putnam szerint az Egyesült Államokban a hetvenes évek óta mintegy 25%-ig esett vissza a politikai részvétel, ezzel együtt a közbizalom és a demokratikus rendszerekben való aktivitás is hasonlóan csökkent. S bár az adatok szerint a civil szervezetek a rendszerváltás után Magyarországon is robbanásszerű növekedésnek indultak (KSH), ez mégsem jelenti a civil utópia megvalósulását, a szervezetek aktív tagsága bőven a népesség 10%-a alatt van. Arató szerint (Arató, 1999) ma még elsősorban magának a civil társadalomnak a demokratizálódásán van a sor. Hasonlóképp Felkai (Felkai, 1997) a „magyar ...civil társadalom nagyon kevésbé civil jellegű” nagyfokú etatizmus jellemzi. Az önszerveződő csoportok között is az anyagi javakért folyó harc tapasztalható. Ellenkező előjellel, de lát összefüggést a magatartásforma és a szervezeti mutatók között Giddens és Beck is.
- ⁵ Alexandr Smolař kimutatta, hogy a civil társadalom poszt-szocialista társadalmakban elterjedt fogalmának alig van köze a „több mint háromszáz éve folyó, nagy európai elméleti vitákhoz”. (*tarstudszotar.adatbank.transindex.ro*).

IRODALOM

- Alexander Jeffrey C. (1998): *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. SAGE.
- Anthony Giddens (2008): *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Arató András (1999): *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Balázs Zoltán: Lassú civilizálódás. *Politikatudományi Szemle*, 2009/3.
- Beck Ulrich (2008): *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Szeged, Belvedere.
- Cohen Jean L.–Arató Andrew (1992): *Civil Society and Political theory*. Boston–Cambridge, MIT Press.
- Dahrendorf Ralf (1992): *Der moderne soziale Konflikt. Essay zur Politik der Freiheit*. Stuttgart, DVA.
- Felkai Gábor: Két társadalomelméleti illúzió széttörése a jelenkori magyar közgondolkodásban. *Szociológiai Figyelő*, 1997/1-2.
- Gellner Ernest (1995): Importance of being modular. In: Hall, John A (ed): *Civil Society. Theory, History Comparison*. Cambridge, Policy Press.
- Habermas, Jürgen (1999): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Osiris.
- Hansman, H. B (1999): A nonprofit szervezetek közgazdasági elméletei. In: Kuti–Marschall (szerk.):

- A harmadik szektor*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport. <http://tarstudszotar.adatbank.transindex.ro/?szo=5>, 2009-11-29.
- Huszár Ákos (2009): *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Újosztály-elméletek és civiltársadalom-elméletek a rendszerváltás időszakában*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- James, E. (1991): A nonprofit szektor elmélete nemzetközi összehasonlítások tükrében. In: Kuti–Marschall (szerk.): *A harmadik szektor*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.
- Keane, John (2004): *A civil társadalom. Régi képzetek, új látomások*. Budapest, Typotex.
- KSH: *Nonprofit szervezetek Magyarországon 1990–2007*.
- Kuti Éva (1998): *Hívjuk talán nonprofitnak ... A jótékonyság, a civil kezdeményezések és az állami kerektől kiszoruló jóléti szolgáltatások szektorra szerveződése*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.
- NCA Kezelő szervezet adatszolgáltatása, NCA Tanácsi jegyzőkönyv. www.nca.hu, 2009. 11. 30.
- NCA miniszteri beszámoló. www.nca.hu, 2009. 11. 30.
- NCA Stratégia. www.nca.hu, 2009. 11. 30.
- Pérez-Díaz, Victor (1998): The public sphere and the European Civil Society, In: Alexander Jeffrey C. (ed.): *Real Civil Societies Dilemmas of Institutionalization*. London.
- Putnam Bowling (2000): *The collapse and the revival of american community*. New York, Simon and Schuster.
- Salamon, Lester M.–Anheier, Helmut K. (1995): *Szektor születik*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.
- Seligman, Adam B. (1997): *A civil társadalom eszméje*. Budapest, Kávé Kiadó.
- Szabó Máté: Autonómia és etatizmus a magyar civil társadalomban. *Politikatudományi Szemle*, 2009/3.
- Walzer M.: *A civil szféra, és társadalomban betöltött szerepe*. www.policy.hu/flora/miacivilszfera.htm, 2009. 11. 29.
- Weisbrod, B. A. (1991): A háromszektoros gazdaságban működő öntevékeny nonprofit szektor egy elmélet felé. In: Kuti–Marschall (szerk.): *A harmadik szektor*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport.

CIVIL TÁRSADALOM: VAN-E VISSZAÚT A POLGÁRI CIVIL TÁRSADALOM FELÉ?

Kákai László

(egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem)

Szabó Máté vitaindító cikke számomra azon „üdtő” pillantok közé tartozik, amelyet egy magamfajta kutató csak üdvözölni tud. A civil társadalom fogalma, állapota, jelene és jövője a rendszerváltáskor (amennyiben még használható ez a szó hosszas magyarázkodás nélkül) a társadalomtudományi gondolkodás egyik legeredményesebb témájaként jelent meg. A demokratikus átmenetben a civil társadalom egyet jelentett az öngazgatás gondolatával, az államtól független intézmények kialakulásával és talán azzal az elvárással, hogy a polgárok tevékenyen részt vállalhatnak az ország ügyeinek intézésében. Hankiss Elemér szavaival élve a civil társadalom a diktatórikus hatalmi szerkezet kiüresedését és a párhuzamos („második”) társadalom kialakulását célozta meg, amelynek lényegi eleme a szabad, cenzúrától mentes kritikai nyilvánosság megteremtése volt. Majd, időben a jelenünk felé haladva a civil társadalom jelentése folyamatosan üresedett ki, vált tartalmatlanná, „modern utópiává”. A civil társadalom eszerint már nem csak morális célok megtestesítője, már nem csak a nyilvánosság és a kritikai diskurzus színtere, hanem szolidaritásszféra, amely védőernyőt, biztonságot és a valahová tartozás tudatát nyújtja. Ezen nézőpontból tehát üdvözlendőnek és bátorító kezdeményezésnek tartom Szabó Máté cikkét, hiszen újra a vita tárgyává kívánja tenni a civil társadalom hazánkban mára kialakult formáját. Kritikusan teszi fel a kérdést, hogy vajon húsz évvel a rendszerváltás után véglegesen le kell-e számolnunk a „civil mítosszal”? De milyen választ ad erre a kérdésre Szabó Máté? Miben találja meg civil társadalmunk gyengeségeinek okait? A cikk a választokat illetően eklektikus. Nem igazán követhető nyomon, hogy mi a kiindulópont, és mifelé haladunk. Hogy jön össze a homo kádáricus a Kádár-rendszerrel, a személyi jövedelemadó 1 százalékaival és az NCA-val? A szerző mindezt rendszerelméleti/intézményi síkon próbálja megragadni, ami nem igazán járható, mert a civil társadalom problematikája jóval szerteágazóbb (interdiszciplinárisabb) ennél.

Szabó Máté cikke elején mintegy „beleesünk” valamibe, amiről nem derül ki, hogy micsoda, amiben keveredik a konvencionális szemléletmód még a rendszerváltást megelőző időkből, amit a klasszikus polgári definíciók szóttek

át: civil az, aki a polgári társadalmat építi, a polgári társaságok résztvevője, formálója, a nem állami, nem piaci, nem egyházi, nem katonai szerveződések tagja. Ő a korai polgárság vagy az ipari kapitalizmus előtti klubélet, lokális nyilvánosság főszereplője, az „éjjeliőr állam” mellett az államszerepet alulról (de belülről is) definiálni képes entitás, még történelmi korokon át sokáig. Majd a késő- és poszt-szocialista milióben talpra állott a magánérdek jogosultságát hangsúlyozni képes civilitás, az önszervező kurázsi, a nonprofit szféra, a közhasznú tevékenységben államokkal is versengő, életképes polgári társadalmat konstruáló szereplő, akinek létét és célrendszerét a nem választott politikai funkció, vagy a társadalmi jóváhagyás közvetlenebb formáiban kiteljesedő szereptudat adta. Lett légyen gazdasági társulás, egyházi aspiráció, öntörvényű szerveződés, vagy bármilyen önkreatív formáció, feladata akkor már rokon volt az aktív államellenességet valló mozgalmakkal. Tehát nem derül ki, „kikről is van szó?”, a nem pártszervezeti, nem egyházi, nem kormányzati, alapjában véve önkéntes és nonprofit szférákról, vagy egyénekről, akik többkevesebb bizalommal, részvétellel vagy szubjektív kompetenciával élük hétköznapi életüket? Pedig a civil társadalom fogalma e kettő vonatkozásában valahol összekapcsolható. Hiszen, ahogy Francis Fukuyama értelmezi a civil társadalmat, az nem más, mint közbenső, másodlagos intézmények bonyolult hálózata, amely üzleti vállalkozásokból, önkéntes társulásokból, tan- és nevelőintézetekből, klubokból, szakszervezetekből, a tömegtájékoztató intézményeiből, karitatív egyesületekből és egyházakból áll, amely a legkisebb közösségekre, a családra épül, ahol az emberek megkapják azon szükséges képességeiket, hogy a nagyobb közösségekben helytállhassanak.

A hazai civil társadalom jelen állapotát – Szabó Mátéval szemben – én nem csak a Kádár-rendszer polgárságot kisajátító, elűző, megalázó, a civil szervezeteket pszeudostruktúrákkal helyettesítő, a civil mentalitást magánéletbe száműző és ott is üldöző rendszerével magyarázom. Bár inkább úgy fogalmaznék, hogy Szabó Máténak sok tekintetben igaza van, de... És ez a „de” sok mindent takar, ezért a szerző gondolatmenetét inkább kiegészíteném, és néhány jelenség beemelésével árnyalnám, mintsem vitatkoznék vele.

Mindenekelőtt az értékdimenzió tekintetében érzem hiányosnak Szabó Máté gondolatmenetét. Talán közhelyszerű megállapítás, hogy a magyar gondolkodást zárt és szekularizált jelzőkkel illetik. Ez a zárt gondolkodásmód nem következik sem a kulturális jellemzőkből, sem a gazdasági fejlettségből, de nincsen kapcsolatban az ország társadalomszerkezetével sem, ugyanakkor időben változatlan jellemzőkről van szó. Az elmúlt időszakban készült *World Value Survey* öt befejezett hulláma (1981–2008) kimutatta, hogy a magyar értékszerkezet sajátosságai között épp úgy megtalálható a magyar társadalom megkésett polgárosodása, mint a magyar elitek sorozatosan elkövetett hibái. Éppen ezért túl felületes megközelítés a lakosságnak az álammal, a közélettel és a reformokkal kapcsolatos attitűdjeit csupán a kádári időszakra visszave-

zetni, ugyanis számos dolog a rendszerváltást követően romlott el, ebbe épp-úgy beletartoznak az elitek által kötött rossz alkuk, hibás (társadalom)politikai kompromisszumok, mint a lakosság érték- és normarendszerének „leépülése”. Mindez a történelme során mindig egy centralizált (államfüggő), a korábbi periódusaiban nagyszámú jobbágságot, cselédséget, proletariátust zsigereiben magában tudó országban szükségképpen erősítette az államtól való függést. Ez a függés ma is fennmaradt, hiszen az aktívak és a versenyszféra vállalatainak egy része is az államtól függ. Attól az államtól, amelyet az utóbbi években nagy tempóban gyúrt maga alá a pártpolitika mind országosan mind lokális szinten, tovább rombolva a közigazgatásba és a közszolgáltatásba, illetve a közintézményekbe vetett történelmileg amúgy sem erős bizalmat.

Ezzel elérkeztünk egy másik fontos, de Szabó Máté által kevésbé figyelembe vett kérdéshez, amit társadalmi tőkének, vagy az azt felépítő bizalomnak hívhatunk.

A társadalmi tőke annyiban különbözik a pénztőkétől vagy az emberi tőkétől, hogy elsősorban nem az egyén tulajdona, hanem egy társadalmi csoport, közösség jellemzője. A társadalmi tőkét „csak úgy egyszerűen” nem szerezhetik meg az egyének, csak akkor, ha „hozzá idomulnak” egy közösség morális normáihoz. Robert Putnam jól ismert könyve a *Making Democracy Work* igazolta, hogy a társadalmi bizalom forrása a hatékony és széles körben beágyazódott civil társadalom, azaz a civil társadalom súlya és sűrűsége. A társadalmi bizalom tehát a közösségi aktivitás kontextusában bontakozik ki igazán. Putnam értelmezésében a társadalmi tőke közjóság, kollektív ismérv. Éppúgy beletartoznak az egyének közötti kapcsolatok, a szoros társadalmi kapcsolatháló, mint az erős civil szervezetek, valamint a kölcsönösség, a szolidaritás és a bizalom ezen alapuló normái. Ugyanakkor rá kell mutatni Putnam elméletének néhány gyenge pontjára: nevezetesen, hogy az egyének szintjén nehezen bizonyítható az önkéntes társulásokban való részvétel s a társadalmi bizalom magasabb foka közötti szoros korreláció. A kapcsolat inkább önszelektív folyamatnak köszönhető, vagyis azokat az embereket, akik nagy valószínűséggel lépnek be valamilyen egyesületbe vagy hálózatba, és ott aktív tagok lesznek, eleve magas szintű társadalmi bizalom jellemzi, amely gyakran gyermekkorukra vezethető vissza. Ugyanakkor maga az egyesülésre való készség nem növeli az emberek hajlandóságát arra, hogy jobban bízzanak egymásban. Eric Uslaner állítja, hogy a bizalom a családi szocializációs folyamat során épül be a gyerekekbe és a serdülőkbe, vagyis az emberek hajlandósága a mások iránti bizalomra az őket körülvevő társadalomról alkotott kép függvénye, amit a szülők kommunikálnak a gyermekeiknek.

Széles körű társadalmi bizalmon tehát sűrű kapcsolathálót tud kialakulni, ami kedvez a társadalmi tőke fejlődésének. Normális feltételek mellett, a társadalom szereplői ismeretlenül is bíznak egymásban, ugyanis a sűrű kapcsolati hálókön keresztül terjedő információk olyan kiválasztódási mecha-

sokat éltetnek, amelyek rászorítják a szereplőket a korrekt, tisztességes viselkedésre, a szabályok betartására. Ezzel szemben az általános bizalmatlanság ritka kapcsolati hálót hoz létre. Ebben a közegben az együttműködések és egyben az információáramlások is nehézkessé válnak, vagy könnyen megrekednek. A sűrűn összekapcsolt és az atomizált társadalom között természetesen számos átmenet létezik. Jellemző válfaja a társadalomnak, amikor az emberek csak a szűk családi körben, vagy tágabb rokonságban bíztak meg; ezek a kapcsolatok irányították a társadalmi hálózat kifermálódását. Mindebből jól érzékelhető, hogy azok a társadalmak, amelyekben a bizalmatlanság uralkodik és szétszabdalt a kapcsolatháló, jelentős költségekkel néznek szembe azokhoz a társadalmakhoz képest, amelyekben mindez megvan. A kölcsönös bizalom az a kötőelem, amely lehetővé teszi, hogy az erőforrások megosztásával az egyének vagy szervezetek kölcsönös hasznot érjenek el, illetve költséget takarítsanak meg.

Eric Uslaner és Gabriel Badescu kitűnő áttekintése *A bizalom, korrupció és rendszerváltás a posztkommunista országokban* című tanulmányukban megállapítják, hogy a kommunizmus idején csak az egymásban megbízó emberek között léteztek társadalmi kapcsolatok. Kisebb hálózatokat alakítottak ki, hogy segítsenek egymásnak boldogulni a mindennapi életben – sorban álltak a hiánycikkekért, kisegítették közeli barátaikat, rokonaikat és szomszédjaikat.

A kommunizmus idején kulcsszerepet játszó segítő hálózatok helyettesítették azokat a szélesebb szociális hálókat, amelyekre egyszerűen nem volt lehetőség az elnyomó kormányok uralma alatt. A kommunizmus mély nyomot hagyott a közép- és kelet-európai országok politikai kultúrájában. Az erőskezdő államot nem egy bizalommal teli, nyílt piacokkal rendelkező civil társadalom váltotta fel, hanem egy kifejezetten apatikus társadalom, amelynek tagjai sem az új kormányban, sem egymásban nem bíztak. Ennek a gyors bizalomvesztésnek több oka volt; egyrészt a modern piacgazdaság gyors kialakulása azt a hamis képzetet keltette, hogy a piaci elveken alapuló gazdasági rendszer következtében az életkörülmények és a munkakörülmények is gyorsan javulni fognak. Másrészt a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás az egész régiót átható, nagymértékű gazdasági recesszióval járt együtt. Milliók veszítették el munkahelyüket, a reálbérek estek, a nyugdíjak, segélyek, járadékok vásárlóereje drasztikusan csökkent. Ennek köszönhetően a rendszerváltozást követő kezdeti lelkesedés után hamar csökkenni kezdett a bizalom az állami és a politikai intézmények iránt is. A korábbi teljes foglalkoztatáshoz és létbiztonsághoz szokott emberek gyorsan szembesültek a növekvő egyenlőtlenségi viszonyokkal. A rövidtávú gazdasági racionalitás növelte az egyének munkapiaci esélyegyenlőtlenségét is. Azaz világossá vált, hogy a gazdasági átmenet egy olyan nullaösszegű játszma, amelyben valakinek a nyeresége csak mások vesztsége árán lehetséges, azaz egyesek meggazdagodása és sikere mások kárán és kudarcán keresztül valósulhatott meg.

A piacgazdasággal járó racionális verseny, az egyéni teljesítményt kikényszerítő, a nagyon gyors strukturális átalakulás kényszere redukálta a közöségi kötelekeket, fokozta az atomizálódást, építette le a hagyományos közöségi szolidaritást, s mindezek együtt szűkítették a bizalom hálóját is.

Ennek, a szinte folyamatos leépülésnek máig megmutatkozó jegyei olyan mertoni értelemben vett anómikus – az elfogadott normák és a társadalmi valóság közötti konfliktus – állapotot eredményezett, amelynek jelei a következőkben összegezhetők:

- Skrabski Árpádnak a társadalmi tőke változásait nyomon követő vizsgálatai megállították,^{*} hogy Magyarországon a társadalmi bizalmatlanság mértéke igen magas, sőt az elmúlt évtizedben jelentős változásokat mutatott. Míg 1995–2002 között a társadalmi bizalmatlanság csökkent, addig 2002 és 2006 között igen jelentős mértékben emelkedett. 1995-ben az emberek 63 százalékát jellemezte a társadalmi bizalmatlanság, 2006-ban már a megkérdezettek 69 százaléka tartozott ebbe a körbe.

- Annak ellenére, hogy korábban a civil társadalom fokozatos erősödése volt jellemző. 2002 és 2006 között az egyesületi tagok aránya a felnőtt népesség körében 13 százalékról 10 százalékra csökkent. Ha csak a 2000 és 2007 közötti statisztikai adatokat vizsgáljuk, jól látható, hogy miközben a tagsággal rendelkező nonprofit szervezetek száma 2000 és 2007 között 10 ezerrel nőtt, addig a magánszemély tagok száma 1 millió fővel csökkent. Ez különösen az egyesületeknél és az érdekképviselőteknél tűnik jelentősnek, Míg 2000 és 2007 között az egyesületek száma több mint 10 ezerrel gyarapodott, addig a magánszemély tagok aránya 10 százalékkal csökkent, így az átlagos taglétszám a 2000. évi 151-ről 99-re zsugorodott. Hasonló visszaesést tapasztalni az érdekképviselőteknél is, ahol a 2000. évi adatokhoz képest 36 százalékos taglétszám csökkenés következett be.**

- A bizalomvesztés nem csak a felnőtt lakosságban jelentkezett, hanem elérte az ifjúságot is. Az *IFJÚSÁG 2008* kutatás gyorsjelentésben a kutatók azzal az adattal szembesültek, hogy 2000-ben a fiatalok kevesebb, mint egyhatoda, 2004-ben 15 százaléka volt valamilyen módon tagja civil, társadalmi, politikai, vallási, jótékonyági, sport- vagy kulturális szervezetnek, közösségnek, klubnak, körnek. A legpreferáltabb szervezet a sportegyesület, sportklub és az egyházi szervezet volt. 2008-ban a fiatalok formális tagsága egyértelműen visszaszorult, a 15-29 évesek mindössze 6 százaléka számolt be arról, hogy a kutatók által felsorolt 20 féle szervezet valamelyikének tagja lenne. 9 százalékuk vesz

* Hungarostudy 2002 és 2006 követéses vizsgálat eredményei alapján, amelyben 12.640 személy vett részt (18 év feletti magyar lakosságot nem, életkor, megye és 150 kistérség reprezentálásában).

** Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a szervezetek magánszemélyeire vonatkozó adatokat óvatosan kell kezelni, hiszen azok önbevalláson alapulnak.

részt valamilyen szervezet munkájában, és 7 százalék jár el a szervezetek rendezvényeire.

- A társas kapcsolatokra fordított időtöltés is visszaszorult az utóbbi időszakban. Míg a társas tevékenységre (pl. a beszélgetés tevékenysége) fordított idő aránya 1986-ban 24% volt, addig 1999-ben 18%. Mindez úgy történt, hogy a TV, videóra fordított időmennyiség aránya a korábbi 46%-ról 61%-ra növekedett.

- A társadalmi tőke alacsony foka kapcsolatban áll egy másik tényezővel is, amit értékvesztett vagy anómiás lelkiállapotnak is nevezhetünk. Skrabski Árpád adatai szerint az anómia és értékvesztés, jövőkép nélküiség értékei 2002 és 2006 között jelentősen emelkedtek Magyarországon. A „szabálysértő magtartás támogatása”, a „nem tud tervezni”, „nincs miben higygen” és „nem igazodik el” válaszkategóriákban jelentős romlás következett be 2002-höz viszonyítva, ami egyértelmű jele a társadalmi tőke folyamatos erodációjának.

- A közbizalom szintjén is lényeges változások következtek be. Péterfi Ferenc kutatási jelentésében⁷ jelzi, hogy 2005-höz viszonyítva az egyes szereplők bizalmi helyzet folyamatosan romlik és ezen tendencia alól a civil társadalom, a nonprofit szervezetek sem kivételek. A civilek 2006-ban és 2008-ban a bizalmi helyzet egyértelmű nyertesei ugyan, de 2008-ra az ő elfogadottságuk is romlott méghozzá a többi vizsgált szereplőhöz képest relatíve erőteljesebben.⁸ A kutatást végzők ezt azzal magyarázták, hogy a mind szélesebb körűvé váló és egyre erőteljesebb mértékű társadalmi bizalmatlanság, az állami intézmények bizalomvesztése olyan társadalmi légkört alakított ki, amely magával „rántotta” a kérdésben szereplő független szektor intézményeit is.

- A társadalmi tőke erősítésének a civil szervezeti tagságon kívül, másik nagyon fontos tényezője az önkéntes munka. A KSH-nak szolgáltatott adatánakúsága szerint az elmúlt 10 évben 300 és 500 ezer fő közé tehető az önkéntesek száma, ami önmagában jelentős szám ugyanakkor, ha a 14 évnél idősebb korosztályhoz viszonyítjuk, akkor mindössze 5 százalék. Az önkéntesek mégis jelentős erőforrást képviselnek a civil szervezetek számára, hiszen a 472 ezer önkéntes összesen 51 millió óra önkéntes munkát végzett, ami fejenként 108 órát jelent, amivel 44 milliárd forintot takarítottak meg a szervezetek.

Mindezek után talán azonosságot lehet találni a kádár-rendszer és a rendszer-váltás utáni helyzet között, hiszen addig nincs változtatási kényszer, amíg a társadalom többsége megmarad a pusztá elégedetlenségnél. Az országot jelenleg ugyanúgy vasmarokkal tartja kezében a tehetetlenség, a politikai és intézményi berendezkedésünkkel kapcsolatos frusztráció, mint történelmünk

⁷ 4120 különböző helyszíneken (falú, város, iskolákban, nyilvános helyeken stb.) kitöltött kérdőív alapján.

⁸ 2008-ban a civil társadalomban bízók aránya 44,6 százalék volt szemben a nem bízók 46,8 százalékaival.

során oly sokszor, amit talán „apatikus követni készségnek” nevezhetnénk, ami nélkülözi az önálló döntés és felelősségvállalás képességét ugyanakkor elnéző a normaelkerülés normává tevő magatartással szemben. Ugyanis a változáshoz a diffúz elégedetlenségnek tudatos politikai törekvéssé, politikai, közéleti aktivizmussá végső soron pedig világos és meggyőző legitimációs alternatívává kell átalakulnia. Ebben nagy szerepe lehet a civil szervezeteknek, de egyelőre hiányoznak az igazán átfogó, az össztársadalmi vagy lokális célokat, akár a helyi, akár a központi kormányzat egészével szemben hatékonyan és következetesen képviselni tudó civil szervezetek. Különösen helyi szinten érzékelhető, hogy gyakran túlságosan nagy hangsúlyt kapnak a meglehetősen szűk érdekérvényesítési mezőben mozgó, csak néhány ember érdektörekvéseit támogató, így csekély társadalmi beágyazottsággal rendelkező kezdeményezések.

Összességében Szabó Máté vitaindító írását rendkívül hasznosnak és további izgalmas vitára alkalmasnak tartom, hiszen számos olyan kérdést érintett, melyeket a hazai társadalomtudomány kevésbé tárt föl. Így „szurkolok” neki, hogy felvetései, provokatív, vitára invitáló gondolatai ne süllyedjenek el a sok megválaszolatlan vagy kibeszéletlen témák között.

A MOST MÁR NEM ANNYIRA ISMERETLEN KORONA

(Kees Teszelszky: Az ismeretlen korona.
Pannonhorma, Bencés Kiadó, 2009. 400 oldal, 3700 Ft)

Szűcs Zoltán Gábor

Mi visz rá egy 1972-es születésű holland politológust, hogy a disszertációját a kora újkori magyar Szent Korona-tanról írja? A magyar nagyszülők? Talán. Akárhogy is, ha e politológus disszertációja rövidesen magyarul is megjelenik, s az egyik legjelentősebb élő magyar történész, R. Várkonyi Ágnes ír hozzá előszót (7–18. o.), amelyben hangsúlyozza a könyv állításainak, megközelítésmódjának még a történészeket is lenyűgöző újszerűségét, s a feldolgozás alaposágát. Érdemes nekünk politológusoknak is felfigyelnünk kollégánkra és munkájára. (Lásd még Pálffy, 2008a és 2008b; Óze, 2008a és 2008b.) Remélem, írásom végére világossá válik, miért is lehet ennyire érdekes – különösen nekünk, a politikai gondolkodás története iránt érdeklődő politológusok számára –, Kees Teszelszky munkája.

A könyv* hat nagyobb fejezetből áll, amelyek közül az első (*A szent korona és a történelem*) valamint a második (*A nemzeti identitás és a korona*) körvonalazza a könyv értelmezési keretét. Ezután a harmadik (*A korona szerepe a Bocskai-felkelésben*) és a negyedik (*II. Mátyás, a korona és a rendek*) fejezet bemutatja azt a gyors jelentésváltozást, amelyen a korona a tizenöt éves háborútól a Bocskai-felkelésen át II. Mátyás uralomra jutásáig tartó politikatörténeti eseménysor alatt keresztül megy. Végül az ötödik (*Révay Péter koronátörténete*) és a hatodik fejezet (*Révay könyvének utóélete*) tárgyalják a kora újkori magyar rendi alkotmánnyal szoros összefüggésben kifejlődött Szent Korona-tan részleteit és annak későbbi alakulását, egészen a 18. századig.

A KERET

Az első fejezetben ismerkedhetünk meg Teszelszky legfontosabb állításával, amelyet Eckhardt Ferenc és Péter László nyomán fogalmazott meg, hogy ugyanis a XIX. század végén a Hajnik Imre és főként a Timon Ákos által han-

* A könyvre való hivatkozásokat kizárólag oldalszámmal jelzem.

goztatott tudományos elképzelés egy középkori eredetű sajátosan magyar organicista államelméletről nem több a nacionalizmus korának jellegzetes, elsősorban politikai szempontból érdekes konstrukciójánál, azaz – Hobsbawm kifejezésével élve – egyfajta sajátos „invented tradition” (20. o.). Teszelszky ezért más módon közelít a korona jelentéseinek problémájához. Analitikus módon részeként veszi sorra a koronához kapcsolódó eltérő jelentéstulajdonításokat: különbséget tesz a korona mint tárgy, mint elvont képzet és mint politikai hagyomány között, s ezeket amennyire lehet, részletesen ismerteti is. (21. o.)

De ha vannak ilyen jelentéstulajdonítások, akkor mi a baj a Szent Koronával? Teszelszky lelkiismeretesen ismerteti mind Hajnik, mind Concha, mind Timon Ákos nézeteit (42–47. o.), s csak azután mutatja be Eckhart Ferenc és Péter László kritikáját (47–59. o.). Egyetlen percig sem hagy kétséget afelől azonban, hogy az előbbieket álláspontját, amelyben a hatalom végső forrásává a (nemesi) nemzetet teszik meg, elsősorban ideológiai szempontból, egy „nemesi demokrácia” historizálásának igényeként tartja értelmezhetőnek (43. o.). Jól mutatja ezt, hogy mikor rátér arra, hogy Eckhardt eredeti 1931-es tézisei sokat finomodnak 1941-re, amikor könyv terjedelemben tárgyalja a Szent Korona-tan történetét, amelyben a középkori „magyar állam” fogalma a korábbinál jelentősebb szerephez jut, metapolitikai tényezőknél tulajdonít ebben szerepet: Trianon háttéré előtt nehezen felvállalható döntés lett volna a magyar állam létét kétségbe vonni (53–55. o.). Ezzel szemben Eckhardt és Péter érveinek a tudományos jellegét domborítja ki Teszelszky könyve: azt, hogy Eckhardt szerint Werbőczy előtt az organikus állameszme és a koronaeszme nem kapcsolódott össze (51. o.). Péter László pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a rendi alkotmányosság világában modern értelemben vett államiságról beszélni súlyos anakronizmus és teljességgel félrevezető volna (57. o.).

A recenziens maga részéről ugyan több figyelmet érdemlőnek tartja a Szent Korona-tant mint – tévesnek bizonyult – *tudományos hipotézist*, mind az eredetileg kiindulópontul szolgáló komparatív európai jogtörténeti keret miatt, mind a némiképp a Kantorowitz-féle „király kettős teste” gondolathoz hasonló (Kantorowitz, 1957), egy sajátos középkori gondolkodásmód rekonstruálására törekvő, bár utólag erős túlinterpertációnak tűnő gondolatért a szentkorona „misztikus testéről”. Ez azonban nem jelenti, hogy ne értene egyet a szerző törekvésével, hogy a koronával kapcsolatos elképzeléseket teljesen új alapokon gondolja újra.

A könyv második fejezete egy ilyen újragondolás irányába tesz újabb nagyon fontos lépést, amikor röviden áttekintve a nacionalizmuselméletek legfontosabb eredményeit (ne feledjük, az invented tradition is a nationalism studies kontextusában érthető meg elsősorban) és jelezve a legismertebb elképzelések előnyeit és korlátait a primordializmustól (62. o.) a modernizmuson (63. o.) át az etnoszimbolizmusig (64–65. o.), egy olyan, általa konstruktivis-

tának nevezett megközelítés mellett teszi le a voksát, amely a *longue durée* kontinuitás és a XVIII–XIX. századi eredet egyre természetlenebbnek tűnő vitájából újfajta kiutat jelenthet (65–67. o.). Bár Teszelszky két, hazánkban kevésbé ismert névre hivatkozik saját álláspontjának ismertetésekor (Tom de Meester, Veronique Lambert), egy ilyen nézőpont korántsem ismeretlen a hazai szakirodalomban. A hazai „új eszmetörténet” (a kifejezéshez: Szűcs, 2007a és 2007b; lásd még Bene, 1999 és 2001) elsősorban, bár nem kizárólag cambridge-i inspirációkat követő szerzői közül számosan, mindenekelőtt Trencsényi Balázs (2006) Teszelszkyhez hasonlóan amellett érvelnek, hogy a kollektív identitás diskurzusai erősen korhoz kötöttek, de oly módon, hogy fogalomkészletük, jelentésük, a társadalomnak az a köre, amelyet ezek a fogalmak „lefedni” igyekeznek változik ugyan, de a megelőző korok nyelvi eszköztára időről időre újrahasznosul a vitákban, gyakran persze jelentős funkcióváltozáson átmenve. Éppen ez magyarázhatja egyébként, hogy mind a kontinuitás, mind a diszkontinuitás hívei tudnak bőven érveket találni saját koncepciójuk alátámasztására.

Ennek fényében válhat érthetővé a második fejezet történeti érvelésének tulajdonképpeni tétje. Teszelszky ugyanis, ha nem is fogalmaz ilyen egyértelműen, mivel a középkori előzmények tekintetében nem lehetett módja önálló kutatásra, azt állítja, hogy Werbőczy előtt a koronának és a Szent István-i eredethez kötődő hagyománynak elsősorban a királyi hatalomhoz kapcsolódó jelentései és a *natio*-fogalomra és a hun származás fikciójára építő rendi ideológia (amelynek forrásait Anonymusnál, és még inkább Kézai Simonnál kereshetjük) egymással inkább rivalizáló tradíciók, s maga Werbőczy inkább csak annyit tesz, hogy a köznemesi érdekek védelmében ez utóbbi tradíciót részesíti előnyben, s ebbe integrálja a koronához kapcsolódó jelentéseket is (71–76. o.). Mindössze ennyi, s egy már Péter László szerint is érthetetlenül túlinterpertált mondattöredék („*membra sacrae coronae*”) az alapja a későbbi Szent Korona-tannak. Vagyis, ami a XIX. század végi történetírás nemzeti perspektívájából egy már létező közjogi doktrína részletes kifejtésének tűnt, valójában nem volt más, mint a politikai közösség számára ismerős tradíciók elemeiből összeállított konstrukció egy konkrét politikai cél szolgálatában.

ILLÉSHÁZYTÓL BOCSKAIIG

A harmadik fejezet arról szól, miként nyer mind nagyobb jelentőséget a korona a XVII. század elejének politikai vitáiban. Teszelszky döntő jelentőséget tulajdonít annak az egyre elmélyülő politikai válságnak, amely mindinkább elidegenítette egymástól a török kiűzését egy központosított birodalom létrehozásával és az uralkodói hatalom megerősítésével összekötni kívánó I. Rudolfot és a magyar rendeket (87. o.). Így a háború folytatásával kapcsolatos elégedet-

lenség kap hangot a Magyarország jelentőségét megerősíteni akaró Berger Illés udvari történetírónak a koronát is felemlítő szövegeiben (93–98. o.). Vagy, a korona lesz az egyik legfontosabb érv abban az eredetileg gazdasági konkurenciaharcoként induló, végül felségsértési perré fajult konfliktusban, amelyben a kor leghatalmasabb és legműveltebb főura, Illésházy István kerül szembe a királlyal egy neki a király által elzálogosított város kapcsán, ahol Illésházy saját érdekei védelmében a koronabirtok fogalmának meglehetősen tradicionális értelmezését használja (87–93. o.). Már közjogi, politikai jelentőséget nyer aztán a korona fogalma a protestáns királyi városok szabad vallásgyakorlatáról folyó vitában, ahol a koronabirtok tradicionális jelentésével a városok a korona tagságának rendi (Werbőczynél csak a nemesekre értett) fogalmával érvelnek szabadságaik sérthetetlensége mellett (111–120. o.). Király és rendek egyre feszültebb viszonyáról árulkodik az a beszéd is, amelyet 1603. április 15-én Naprágyi Demeter erdélyi püspök egy a királynak benyújtott memorandum átadása után tartott (101–102. o.).

A harmadik fejezet csúcspontja egyébként két olyan mozzanat, amely nem pusztán historiográfiai is érdekes, de kiválóan megvilágítja Teszelszky megközelítésének előnyeit. Amikor a Bocskai-felkelés során Bocskai igyekszik megnyerni magának a tizenöt éves háború során fontos katonai erővé és politikai tényezővé vált, református hajdúkat, a propagandahadjárat részeként megszületik Debreceni Szappanos János *Militaris congratulatio* című verse (121–127. o.), amelyben a koronát politikai szimbólumként használja („mi koronánkról” beszélve), de úgy, hogy gondolatmenetét a „választott nemzet” jellegzetesen protestáns politikai nyelvének kontextusába (Teszelszky nem használja ezt a terminológiát, de elemzésének implicit következtetése nyilvánvalóan ez) ágyazza be, ami önmagában is ékes cáfolata minden olyan a Szent Korona-tanról alkotott elképzelésnek, amely a korona politikai jelentését a katolikus szentkultusszal köti össze (ez ugyanis minden Szent Korona-tan kimondott-kimondatlan előfeltevése). De legalább ilyen érdekes az a nyomozás, amit egy híres esettel kapcsolatban folytatott Teszelszky. Kiderítette ugyanis, hogy a középiskolai történelemkönyvekből jól ismert jelenet, a török által Bocskaihoz küldött korona állítólagos visszautasítása nem több ravaszul kieszelt politikai manipulációnál. Valójában ugyanis a török által Bocskainak küldött koronát maga Bocskai kérte, azt az ő instrukciói alapján készítették el, s ő a politikai céljai érdekében Rákos mezején előbb megkoronáztatta magát a törökök előtt, majd egyik híve, Bocatus János révén elterjesztette, hogy nem is fogadta el a koronát. E kacskaringós politikai manőver három célja, úgy tűnik, az volt, hogy mind a törökök előtt megerősítse pozícióját, mind a Habsburg-udvart megszarolja a mielőbbi béke érdekében, mind pedig hazai hívei előtt erősítse presztízsét (140–152. o.).

A negyedik fejezet már egy lassanként alapvetően megváltozó politikai szituációról szól, arról, miként válik a II. Mátyást hatalomra segítő rendek és

az új uralkodó együttműködéseként, Illésházy intenciói szerint megszülető új berendezkedés egyik pillérévé a Mátyás oldalára állt Illésházy- és egykori Bocskai-hívek által immár részleteiben kidolgozott Szent Korona-tan. (A humanista történetírás Mátyás-kultuszának a Habsburg uralkodóra alkalmazása mellett.) Ennek egyik jele például, hogy II. Mátyás pénzein az a magyar korona hiteles változata látható (205. o.), de további példákat jelentenek Berger Illés, Jeszenszky János vagy Révay Péter művei (177–214. o.), amelyek közül Révay Péteré egészen a XVIII. század végéig meghatározta a koronáról való gondolkodást.

Az ötödik fejezet meglehetősen terjedelemben éppen Révay Péter koronakönyvéről szól. Bizonyos értelemben a korábbi fejezetek csak bevezetésül szolgálnak ehhez az elemzéshez, mint ahogy az utolsó, hatodik fejezet is Révay könyvének utótörténetéről mond megfontolandó dolgokat. Az e fejezetben szemünk elé táruló Szent Korona-tan egyszerre ismerős és idegen. Közé van a rendi alkotmányhoz, s ami a legfőbb, a koronáról Révay által elmondottak nem pusztán a magyar királyok vagy Magyarország koronájáról szólnak, de egy szakrális vonásokkal felruházott tárgyról is (e nélkül, ne feledjük, nincs Szent Korona-tan). Révay szinte önálló személyiséggel ruházza fel a koronát, s a magyar történelem eseményeit a korona iránti tisztelet vagy tiszteletlenség változásaihoz igazítva meséli el. A korona viszontagságos útja a történelmen keresztül egyúttal a magyar politikai közösség sorsfordulatainak történelme is.

Ami Teszelszky Révay-interpretációjának igazi érdeme, az a sokoldalú és árnyalt kontextualizálás (215–224. o.). Itt persze kiváló elődök munkáira támaszkodhatott, amelyek közül kettőt külön is érdemes kiemelni: Szörényi Lászlónak (2002) Berger Illés munkáit újraértékelő elemzéseit és Bónis György (1981) úttörő jelentőségű kisonográfiját Révay Péterről, amelyben először jelezte a neosztoicizmus hazai recepciójának fontosságát Révay munkáinak megértésében. Teszelszky könyve azonban nem pusztán összefoglalja az eddigi eredményeket. Az embernek sokkal inkább az a benyomása, hogy számos mozaikdarabka csak most, ebben a könyvben kerül a helyére (224–291. o.). Révay elsöre valóban kissé különösnek látszó történeti konstrukciója, amely a koronát az isteni gondviselés munkálkodásának evilági jeleként állítja elének, s amely ugyanakkor a politikai közösség sikereinek és kudarcainak magyarázatában olyan humanista fogalmaknak juttat fontos szerepet, mint a fortuna, virtus, concordia (227–229. o.), Teszelszky könyvében immáron sokkal kevésbé egy külön, Strassburgban nevelkedett evangélikus főúr merőben középkori eszméket átörökítő gondolkodását tükrözi vissza, hanem beilleszkedik a 16–17. század fordulójának összefüggéseibe.

Teszelszky megmutatja, hogy Révay munkája csak egyike azoknak a koronai politikai szerepét felértékelő korabeli szövegeknek, amelyek a kor nagy politikai válságsorozatában születnek. Különösen a már sokszor említett Berger Illés munkái (amelyek pikantériáját az adja, hogy egy 1600-as szövegben a ke-

reszt szimbóluma tölti be majdhogynem ugyanazt a funkciót, mint amit később a korona fog) tükrében Révay gondolkodása korántsem olyan magányos, annak építőelemei pedig kifejezetten korszerűeknek bizonyulnak (ideértve Révay munkájának történeti elemzéseit is, amelyek Teszelszky szerint a bodini „tudományos” módszert alkalmazzák, 216–220. o.). Humanista fogalomhasználatára pedig szépen belesimul az 1608-as Habsburg–Magyar kompromisszumhoz, majd a fénykorát elő Erdély fejedelmeivel szemben is a Habsburgokhoz lojálisnak megmaradó királyi Magyarország alkotmányos berendezkedésének megszilárdulásához vezető kacsaringós utakon kerestülvivő politikatörténeti eseménysor meghatározó politikusainak, ideológusainak (Illésházy, Rimay, Káthay és mások) gondolkodásába. Ily módon pedig, s ez Teszelszky könyvének legfőbb érdeme a recenzens szemében, visszahelyezi a hazai politikai gondolkodás történetének térképére azt a magas intellektuális színvonalat képviselő politikusgenerációt, amelynek programja és szellemisége valószínűleg sokkal jobban befolyásolta a manapság még sokkal inkább számontartott Esterházy Miklós nádor körül gyülekező fiatalabb politikusgeneráció útját, akik között Zrínyi Miklós politikaelméleti munkássága mindmáig szinte magányos hegycúcsnak látszik lenni a XVII. század hazai viszonyai között, mint azt gondolnánk (lásd Péter, 1975; Trencsényi, 2006).

S végül a hatodik fejezet, amely Révay könyvének utótörténetét tárgyalja, két rendkívül izgalmas részlettel gazdagítja a kora újkori politikai kultúráról szóló ismereteinket: egyrészt azt mutatja be, mint fonódik össze Révay könyvének sorsa a magyar királyok egyház feletti jogait áthistorizáló, a XVII. század közepén hamisított Szilveszter-bulla történetével, miként gazdagítja ez a fiktív pápai oklevél a Szent Korona-tan jelentéskörét (293–307. o.); másrészt pedig azt láthatjuk, miként járulnak hozzá Révay könyvének bizonyos motívumai Tomkó János zágrábi püspök munkáiban egy magyar mintákat követő, de azzal rivalizáló illír nemzeti identitáskonstrukció megalkotásához (307–311. o.).

TANULSÁGUL

Írásom elején azt ígértem, a recenzió végére világossá fog válni, miért is lehet ez a munka olyan érdekes a politológusok számára. Remélhetőleg, a könyv érdemeinek tárgyalása valóban felkeltette a gondolkodástörténet iránt érdeklődő politológusok figyelmét. Azok számára pedig, akik még további érveket várnának, egyetlen megjegyzés: Kees Teszelszky könyvének magyar változata elkerülhetetlenül bekerült a hazai „új eszmetörténet” összefüggéseibe. Azok ugyanis, akik nem a kor szakértő történészeiként fogják ezt a könyvet olvasni, s nem is pusztán érdeklődő laikusok, vélhetően a hazai politikai eszmetörténet újabb belátásainak fényében olvassák majd *Az ismeretlen koronát*. Számukra ez a könyv arra lehet példa, hogy egy friss pillantás, amely nem annyira a

szaktörténészé, hanem a politikai eszmék, ideológiák, politikai gondolkodás problémáira inkább érzékeny kutatóé (akár politológusé is), alapos elméleti és módszertani reflexióval társulva, valamint komplex – lehetőleg a nyelvi kontextustól a politikatörténeti összefüggéseken át az egyéni motivációk vizsgálatáig számos tényezőt figyelembe vevő – interpretációs eszköztárral vagy a szakirodalom és a források elmélyült ismeretével felfegyverkezve – ha nem is „csodákra” (ahogy a közmondás tartja), de komoly és jelentős eszmetörténeti teljesítményekre lehet képes.

IRODALOM

- Bene Sándor (1999): *Theatrum politicum*: Nyilvánosság, közvélemény, irodalom a kora újkorban. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Bene Sándor (2001): A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – a kora újkori modell. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 285–315.
- Bónis György (1981): *Révy Péter*. Budapest, Akadémiai.
- Kantorowitz, Ernst H. (1957): *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton, Princeton University Press.
- Óze Sándor (2008a): Kétséges kétségek? Magyar romantika és Bocskai István? Válasz Pálffy Géza írására. In: *Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 205–226.
- Óze Sándor (2008b): A fogalmi tisztázatlanság és a szemléleti kizárólagosság buktatói. Viszontválasz Pálffy Gézának. In: *Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 235–244.
- Pálffy Géza (2008a): Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? In: *Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 187–204.
- Pálffy Géza (2008b): A szelektív forráshasználat és a 19–20. századi függetlenségi szemlélet viszszavetítésének veszélyei: válasz Óze Sándornak. In: *Tanulmányok Bocskai Istvánról. A 2006. április 22-én megrendezett konferencia előadásai*. Miskolc, Miskolci Egyetem, 227–234.
- Péter Katalin (1975): *Magyar romlásnak századában*. Budapest, Gondolat.
- Szörényi László (2002): Berger Illés eposza a Szent Keresztről és a magyar történelem. In: Rozsondai Marianne (szerk.): *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Festschrift zu Ehren von Csaba Csapodi*. Budapest, Argumentum Kiadó, 291–299.
- Szűcs Zoltán Gábor (2007a): A történetírás uralkodó eszméi. (Gángó Gábor: *Eötvös József Uralkodó eszméi. Kontextus és kritika*, Eszmetörténeti könyvtár 5., Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2006.) *Politikatudományi Szemle*, 2007. 2. sz., 155–162.
- Szűcs Zoltán Gábor (2007b): Non, Sire. C'est une... (Trencsényi Balázs: *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2007). *Politikatudományi Szemle*, 2007. 4. sz., 155–153.
- Trencsényi Balázs (2006): *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely.

ABSTRACTS

Zsolt Enyedi – Fernando Casal Bértoa
PATTERNS OF PARTY COMPETITION IN EAST
CENTRAL EUROPE (1990–2008)

The article analyzes the last two decades of East-Central European countries along the principal dimensions of party systems. It also investigates the relationships among the various attributes of party competition. The authors regard polarization, fragmentation, closure (introduced by Peter Mair) and volatility as principal dimensions of party systems, but they argue that the qualitative characteristics of party relationships are as relevant as these much researched standard dimensions. They draw attention and systematically scrutinize questions such as how durable the alliances among parties are, how consequential ideological similarities are in government building, and how many and what kind of ideological camps exist in a given party system. The examination of the data proves that for most of the analyzed period party relations were more crystallized in Hungary and the Czech Republic than in Slovenia, Estonia, Bulgaria and Latvia, while the other countries of the region were situated between these two groups. With the exception of volatility the analyzed indicators moved rather closely together, indicating that it is legitimate to talk about a syndrome of institutionalization. Since the party elites have relatively little control over volatility, the latter variable is not an integral part of the syndrome.

Gergely Karácsony–Dániel Róna
THE SECRET OF JOBBIK. THE DETERMINANTS OF THE RISE OF THE
HUNGARIAN EXTREME RIGHT

The success of Jobbik was perhaps the most remarkable result of the recent European Parliamentary Elections in Hungary. We strive to understand why people cast their ballot to the radical right.

Our hypotheses are based on the international literature and the assumptions of public discourse. The empirical analysis consists of two parts. First we carry out a panel data analysis in which we chart the social background and motivation of the Jobbik-voters. We conclude that social frustration has only marginal,

whereas anti-establishment attitude, nationalism and anti-Roma attitudes have much more significant impact on preference for Jobbik.

In the second part of our analysis we try to answer to the fundamental question: Why did the breakthrough of Jobbik happen now when anti-Gypsy attitudes have existed for many decades? Using content-analysis data we demonstrate that the Gypsy problem strongly determined the political agenda which was a very favourable phenomenon for Jobbik. Although the party and its politicians had only very limited coverage, due to the ownership of issues the media also contributed to the success of the Jobbik by highlighting the issues related to Gypsies.

István Balogh

A POLITICAL THEORY OF THE SOCIETY

An outline of the historical changes of social theory paradigms

The “revolutionary” changes of social theory can be called as “non-Kuhnian” paradigms. The characteristics of these great theoretical changes are their interrelationship with the historical transformations of modern society. The development of philosophical, economic and sociological social theories are constituent parts of the beginning of the new periods of modern capitalism. They are theoretical sources and reflections of this development (I). The new systemic crises (ecological, economic, moral values and social crisis) and the extending control mechanisms which create the chances for recovery suggest a new paradigmatic shift, namely the necessity and possibility of political social theory (II). The anthropologically founded normative principles of political social theory – the development of skills, responsibility and performance-dependent recognition – could open the prospect for a further development of modern society (III).

Zoltán Balázs

RECONSTRUCTING BELA MENCZER'S THOUGHT WITHIN THE
TRADITION OF HUNGARIAN CONSERVATISM

The paper is based on the almost complete survey of the legacy of the journalist and historian Béla Menczer, born in 1902, living in emigration since 1920. He is one of the lesser known figures of Hungarian conservative tradition. The fundamental ideas of his thinking are outlined, and on this basis, analysing his oeuvre, a proposal is made here on how to reconstruct and explore the Hungarian conservative tradition. It is argued that this tradition should be understood less in terms of authors and more in terms of texts written in genres of a wide range.

ABSTRACTS

György Gajduscsek
THE IDEOLOGICAL CRITICISM OF THE SLOGAN
OF "RUN LIKE A BUSINESS"

The paper criticizes the "Run like a business" ideology that prefers market to government, private company to public institutions. The study sums up the main arguments of this ideology based mostly on an overly simplified version of neoclassical economics and attempts to provide a structured inventory of counter arguments. Counter arguments first attack the myth of the general superiority of the market and the firm. Secondly, it is argued that government is different. Thus, even if market and firm were superior, mechanisms inherent in them still cannot be applied in most parts of government business.